

90
У Я 54
У 45

ЗАПИСКИ

УІРЪІНСЬКІІ

ГОСПОДАРСЬКІІ

—АКАДЕМІІ—

ВЧ.С.Р

1929

II

1

ВІПУСК

ANNALES DE L'ÉCOLE POLYTECHNIQUE
UKRAINIENNE EN TCHECOSLOVAQUIE.

ПОДЄСЬКА АКАДЕМІЯ

В49866 - 2

ANNALES DE L'ÉCOLE POLYTECHNIQUE UKRAINIENNE EN TCHÉCOSLOVAQUIE
FACULTÉ ÉKONOMIQUE-COOPÉRATIVE

ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ АКАДЕМІЇ В ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

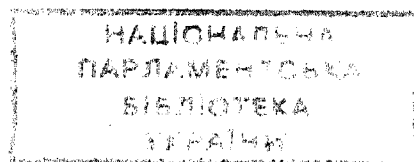
ТОМ ДРУГИЙ

ВИПУСК ПЕРШИЙ

ФАКУЛЬТЕТ ЕКОНОМІЧНО-КООПЕРАТИВНИЙ

Факультетська редакційна комісія:

Декаан проф. С. Бородаєвський, проф. Л. Бич, доц. Л. Шрамченко.

ПОДБРАДИ — LÁZNĚ PODĚBRADY
1929

Сільсько-господарський кооперативний кредит в Чехословацькій Республіці.

I.

Історичний нарис.

1. Необхідність сільсько-господарського кредиту та причини появи кредитових кооперативів.

Дрібні хлібороби Чехії вже зараз же після їх визволення від залежності од великих землевласників — визволення, що сталося в р. 1848, почали відчувати потребу в кредиті, і в першу чергу в кредиті споживчого характеру. З часом, потреба в кредитах не тільки збільшилась, але й змінилася по своїй істоті; біля 60-х р.р. минулого століття чеські дрібні хлібороби, вже вільні, але всеж фактично залежні від великих землевласників, бо примушені були орендувати у них землю, почали вже вимагати не тільки кредитів характеру споживчого, але також і продукційного. На протязі багатьох років дрібний хлібороб одержував потрібні йому кредити в формах некооперативних. Цих кредитів невиспачало, та й умови, на яких вони давалися, були дуже несприятливі для хліборобів. До якої міри були важкі ці умови можна судити по тому, що для хлібороба майже неможливо було одержати кредит довготерміновий, а за позики короткотермінові він примушений був платити 50%—100% і навіть більше. В дійсності такі відсотки виплачувалися лихв'ярам. Ріжні організації, які мали своїм завданням уділювати позики (ощадні каси, банки і т. д.) вимагали нижчі відсотки, але й вони побирали також відсоток досить високий; слід пам'ятати, що в касах, які були в XVII столітті організовані урядом і були призначені для позичання селянам зерна, відсоток по таких позиках призначався в $12\frac{1}{2}$ %,*) — відсоток майже невиносимий для хліборобів.

2. Громадські позичкові каси.

Тільки в кінці 50-х р.р. минулого століття кооперативні організації почали допомагати сільсько-господарському кредитові в Чехії. Ці організації були створені п. Шімачком, чеським патріотом і прихильником організації кооперативного кредиту по системі Шульце-Деліча. Це були так зв. громадські позичкові каси («občanské záložny»), перша з яких була утворена в р. 1858. в м. Вла-

*) Dr. Dvořák. Zemědělský úvěr provozovací, Praha. 1925, str. 9.

шині на Чехах. На першому засіданні правління цієї каси було вирішено, що подібні каси мають бути утворені в різних місцевостях з тим, щоб забезпечити кредит не тільки ремісникам і торговцям, але також і хліборобам.

Правду кажучи, ці каси не вирішили практично питання про кооперативну організацію сільсько-господарського кредиту.

Поперше, на протязі довшого часу вони видавали позики лише ремісникам, промисловцям та торговцям, і тільки після конгресу представників цих кас, що відбувався в р. 1865, вони почали кредитувати і сільських господарів.

Подруге, кількість цих кас була невелика: в кінці 60-х р. р. минулого століття на Чехах їх було тільки 180, і між ними кількість тих, що видавали позики переважно хліборобам, була ще значно менша. Коли ми додамо до цього, що розміри позик, що видавалися хліборобам цими касами, були незначні і часто не перевищували 20—30 золотих, а також, що ці позики були майже виключно короткотермінові, то буде зовсім зрозумілим, що ці кооперативи не могли вирішити в задовольняючий спосіб завдання забезпечити хліборобам відповідні кредити.

3. Окружні каси хліборобського кредиту.

Це питання не було також вирішено скількинебудь в задовольняючий спосіб і спеціальним законом з р. 1863 про створення установ під назвою «Позичкові фонди». Капітали цих фондів повинні були складатися з перетворених у гроші хлібних запасів, які залишалися в селах на випадок неврожаю і які переховувалися в окремих зернових склепах; походження цього звичаю датується ще XVII століттям. Закон р. 1863 і мав на увазі перевести такі запаси хліба на гроші і позичати селянам гроші, а не ту чи іншу кількість зерна.

В цілях удосконалення організації сільсько-господарського кредиту, закон 1882 року на Чехах наказував об'єднати вищезазначені фонди, що існували по селах, в один інститут, який поширював би свою діяльність банкового характеру на всю округу (*okres*), тобто, приблизно, на 30—60 сіл. Це якраз відділя названі організації перейняли ім'я «окружних кас» сільсько-господарського кредиту (*okresní hospodářské záložny*). Треба додати, що ці каси мали характер інституцій публічного, а не кооперативного характеру. Однак, ці каси до деякої міри наближуються до кооперативних організацій, а саме: в них ми помічаємо вільність вступу і виступу учасників, відповідальність членів своїми паями по зобов'язаннях каси; спосіб адміністрації нагадує способи кас системи Райфайзена. Ось через що ми вважаємо за потрібне ввести ці каси до кола нашої розвідки.

Згідно з законом р. 1882 ці каси мали право одержувати вклади до 10-тикратної норми власних капіталів каси і видавати позики, але під гіпотеки. До кінця XIX століття каси ці були по характеру своєї діяльності організаціями кооперативними, і найбільш активні

з них видавали позики хліборобам, переважно, чеської національності.

Закон з р. 1882 про реорганізацію позичкових фондів до цього часу був приміненений лише на Чехах, де; після уніфікації цих фондів, існує 170 окружних кас. Реорганізація, яку вимагав цей закон, ще не зреалізована ні на Мораві, ні на Шлезьку, де продовжують своє існування по селах біля 420 позичкових фондів. Фінансовий стан цих всіх кас і фондів на кінець XIX століття і головні їх операції виглядають так:

Кількість учасників	Власні капітали	Вклади	Позики
	В мільйонах корон чеських		
337.000	44	61.5	90.1

Щоб мати ясну уяву про недостаточність цих кас і фондів, як джерел кредиту для сільських господарів, досить сказати, що пересічний розмір позик, які розподілялися цими касами і фондами, не перевищував на одного учасника 300 корон. Ця пересічна свідчить з яскравістю про дуже слабу роль, яку ці каси грали в справі постачання кредитом хліборобського населення. Розмір позик, що не перевищували 300 корон на учасника, не давав можливості ні скількинебудь задовольнити вимоги в гіпотечному кредиті, ні навіть скількинебудь задовольнити потребу в звичайному продукційному кредиті.

4. Народження «кампелічок».

Ось через що вже дуже давно ідея про необхідність організувати хліборобський кредит на принципах цілком кооперативних знаходила багато прихильників між інтелігентними колами на Чехах, що цікавилися розвитком сільського господарства в країні. Ця ідея була обґрунтована теоретично з кінця 50-х р.р. минулого століття чеським патріотом Кампеліком, що був прихильником організації по парафіях спеціальних кооперативних кредитових установ по системі Райфайзена.

Можна дивуватися, що ця ідея почала втілюватися в життя тільки з р. 1880, спочатку лише між німецькими хліборобами і тільки з р. 1900 між чехами. До р. 1896 на Чехах існували тільки 32 каси цього типу, тобто «кампелічок».*) Поліційний режим бувшої Австро-Угорської монархії та побоювання зловживань з боку адміністративних чинників були головними причинами слабого розвитку цих кооперативів. Щоб боротися проти таких перешкод для поширення «кампелічок», треба було утворити центри, які, маючи відповідний авторитет у влади, могли б захищати інтереси «кампелічок» з правного боку, та допомагати розвитку їх операцій.

*) Dr. Ant. Hůlka. Z prvních počátků Ústřední jednoty hospodářských družstev v Praze. Družst. listy, 1928, No. 21.

Такі центри у вигляді сільсько-господарських кооперативних союзів почали виникати з кінця минулого століття, а саме з р. 1893, коли в Брні був створений Союз хліборобських кооперативів і до р. 1925, коли Крайовий Союз кооперативів був зареєстрований в Ужгороді. Такий метод організації центральних кооперативних союзів дав, щодо розвитку кооперації, дуже позитивні наслідки. Це видно із слідуєчих даних, щодо зросту кількості «кампелічок» до- і після р. 1896, коли був утворений Центральний Союз (Ústřední jednota) сільсько-господарських кооперативів у Празі.

До утворення цього Центрального Союзу було на Чехах тільки 32 «кампелічки». Після його утворення «кампелічки» почали зростати: в р. 1896 виникло нових «кампелічок» 27, в р. 1897 — 53, в р. 1898 — 78, в р. 1899 — 71, в р. 1900 — 116, в р. 1901 — 123, в р. 1902 — 162.*)

Такий же сприяючий наслідок для розвитку кількості кооперативів та їх операцій був досягнутий також і діяльністю інших центральних сільсько-господарських кооперативних союзів. Таких союзів в Чехословаччині є 12, і, завдяки їх діяльності, помічається незмінне збільшення кооперативів, що може бути констатовано по цій таблиці:**)

Роки	Кількість		Капітали Позики			
	Кооперативів		В мільйонах кор. чеських			
	Існуючих	Склавш. справоздання	Членів кооперативів	Власні	Вклади	
1898	821	—	59000	1,7	28,2	27,1
1912	3588	—	374000	11,5	381	362,4
1919	3798	3655	394000	22,1	1367	237,7
1922	3899	3817	446000	46,5	2672	875,2
1925	4006	3923	505800	58,5	3644,7	1660,7

Ці дані свідчать про значний поступ, що стався в царині сільського кредиту, який майже виключно був кредитом для сільських господарів.

II.

Сучасний стан.

Раніше, ніж перейти до обговорення сучасного стану сільсько-господарських кредитових кооперативів в Чехословаччині, скажемо кілька слів про хліборобство цієї країни взагалі.

Сільське господарство грає в економічному житті Чехословацької республіки дуже поважну роль. Це видно з того, що сучасна територія її досягає 14 мільйонів гектарів, на яких живе населення 14½ мільйонів. Кількість землі, що обробляється, досягає майже 7½ мільйонів гектарів. Площа лісів перевищує 4.653.000 гекта-

*) Dr Ant. Hůlka. Z prvních počátků Ústř. jednoty hospodářských družstev v Praze. Zeměd. družst. listy, No. 21.

**) Dr. L. Dvořák. Zemědělský úvěr provozovací. Praha. 1925, pp. 39—40.

рів. *) Загальна сума обороту по зовнішній торгівлі країни досягла в р. 1928 майже 40½ мільярдів кч., **) з яких біля одної третини припадало на продукти сільського господарства. Кількість населення, що зайнято було хліборобством, перевищує 5½ мільйонів осіб.

Слід мати на увазі, що в сучасний мент до кредитових кооперативів, що постачають кредитом сільських господарів чехословацької республіки, можуть бути віднесені: 1) громадські позичкові каси (система Шульце-Деліча), 2) окружні каси сільсько-господарського кредиту, 3) «кампелічки» — позичкові каси системи Райфайзена-Кампеліка і 4) центральні кооперативні союзи сільсько-господарського кредиту.

1. Громадські позичкові каси.

Ці каси є установами міського кредиту, які, подібно до однорідних кооперативів системи Шульце-Деліча взагалі, мають ціллю постачати кредитом ремісників, промисловців та торговців. Цілком зрозуміло, що участь цих кас в постачанні грошовими позиками сільського населення мала тільки другорядне значіння.

Кількість цих кас, по відомостях на 1 січня р. 1928-го, досягла в Чехословаччині 1.727. ***) Сума вкладів цих кас перевищувала 9.000 мільйонів кч. На те ж 1.1.1928 лишок позик, виданих касами, досягав 7.062 мільйонів кч., з яких 3.255 мільйонів були видані без спеціальної гарантії, а 2918 мільйонів — під гіпотeki. Щодо кредитів, що були видані цими касами сільським господарям, то вони досягли, приблизно, 25% вищезазначених сум.

Таким робом, роля кас Шульце-Деліча в задоволенню потреб в кредиті сільського населення Чехословаччини більш значна, ніж на те можна було чекати з першого погляду, приймаючи на увагу, що ці каси призначені, головним чином, не для сільського населення.

2. Окружні каси сільсько-господарського кредиту.

Кількість цих кас, з яких кожна поширює діяльність, як ми вже вище казали, на адміністративну округу (okres), досягає на Чехах 170†), тоді як всіх округ тут є 211.

Закон з р. 1924, яким ці каси регулюються, характеризується такими моментами. ††) Окружні каси є організації автономні. Їх ціллю є постачання населенню округи, головним чином хліборобам, дешевого кредиту, приймати вклади, задовольняти різні потреби своїх членів господарського характеру (§ 1). Ці каси можуть про-

*) Revue Internationale du Travail, 1925. La réforme agraire en Tchécoslovaquie.

**) Mémorandum sur les balances des paiements et sur les balances du commerce extérieur Genève, 1926.

***) Zprávy Státn. úřadu stat. rep. Československé, 1929, č. 12.

†) Vyroční zpráva Svazu okr. záložen hosp. za rok 1927. Praha, p. 22.

††) Dr. Doubrava. Okresní záložny. Praha.

вадити всі банкові операції і, між іншим, приймати вклади і роздавати позики, навіть під гіпотеки, на термін до 20 і більше років (§ 9). Всі мешканці округи можуть брати участь в касі. Кожний учасник повинен підписатися не менш, як на один уділ, розмір якого не може бути нижчий, як 40 кч. Для складання резервового капіталу каса зобов'язана відраховувати кожнорічно, принаймні, 10% своїх чистих прибутків. Каса керується: а) загальними зборами делегатів, б) правлінням і в) надзірчою радою. Кожний учасник має право брати участь в обранні делегатів, при чім кожний уділ в 40 кч., що внесений членом до каси, дає право на один голос з тим, одначе, що ніхто з учасників зібрання не може мати більше, як 10 голосів.

Зібрання делегатів дійсне, коли в ньому є присутні не менш $\frac{1}{5}$ всіх делегатів. Зібрання уповноважене приймати рішення по всіх важніших питаннях діяльності каси. Воно обирає правління і надзірчу раду. Перше обирається на 3 роки в складі від 6 до 15 осіб, які можуть і не бути членами каси. Надзірча рада обирається на рік в складі 3-х членів. Дозволяючи касі приймати вклади, закон вимагає, щоб округа брала на себе відповідальність за ці вклади в розмірі 10% загальної суми їх, незалежно від вартости власного майна каси.

Цілком логічно, що закон з р. 1924 дає адміністрації округи, в якій функціонує дана каса, право контролі її діяльності і навіть примушує адміністрацію переводити ревізію каси, принаймні, один раз на рік. Той же самий закон приписує всім касам бути членами Центрального Союзу, який є законним захисником їх інтересів, центром, де вони можуть засягнути порад, та органом, що контролює їхню діяльність (§ 37).

Одначе, цей Центральний Союз не є фінансовим центром зазначених кас. Такого фінансового центру для них взагалі не існує. На практиці каси використовують два банки, як центри їх фінансової діяльності: Комерційний банк, що утворений сільсько-господарськими і кооперативними колами, і Аґрарний Чехословацький Банк.

Учасники цих кас майже виключно сільські господарі і головне — заможні.

Щоб мати уяву про сучасний стан кас, досить привести слідуючі дані з останнього відчиту їх Союзу за р. 1927.

Кількість кас.	Капітал		Вклади	Позики	Цінні папери	Прибу- ток
	Пайовий	Резерво- вий				
	В м і л ь й о н а х к о р о н ч е с ь к и х					
170	28	90	3.026	2.138	240	11

Коли б ми хотіли з'ясувати значіння в царині сільсько-господарського кредиту не тільки цих кас, але також і контрибуційних фон-

дів, що, по думці законодавця, повинні були б бути осередками
 окружних кас, ми мусимо примістити тут такі відомості за деякі
 роки, що заслуговують уваги, а саме:

На 1 січня	кількість		капітали			По- зики	Відсоткове відно- шення позик в порівнянні до всіх засобів.
	кас і фондів	учасни- ків в тис.	пайові	Резервові	вклади		
			В мільйонах корон чеських				
1914*)	669	285	27	12	236	250	80 %
1923**)	640	405	39	44	1927	1101	55 %
1928	645	450	48	94	3050	2250	70 %

Приймаючи на увагу спад вартости корони в наслідок воєнних
 подій та інших причин, можна констатувати значне абсолютне
 збільшення вкладів і позик, та одночасно зменшення позик в їх
 пропорційному взаємовідношенні до різних ресурсів кас, які з
 80% в р. 1913 впали до 70% в р. 1927.

Що ж торкається способів гарантування позик, то майже одна
 третина останніх була видана під гіпотеки. Слід також підкреслити,
 що якраз чеські каси, щодо національності їх членів, є най-
 більш солідними і працюють найбільш інтенсивно. В р. 1923 на Че-
 хах в таких касах було 292 тисячі учасників, тоді як в зазначених
 фондах Словаччини було тільки 125 тисяч. Власні капітали, а осо-
 бливо вклади, в чеських касах значно перевищували такі капітали
 і вклади в касах інших національностей. Досить відмітити, що
 в р. 1927 вклади в чеських касах перевищували 2626 мільйонів
 кч., тобто уявляли 86% всієї кількості вкладів у всіх касах на Че-
 хах (3.026 мільйонів кч.).

3. „Кампелічки“.

Ми вже казали, що під назвою «кампелічки» слід розуміти кре-
 дитові кооперативи, зорганізовані взагалі на принципах Райфай-
 зена, принципах, які були пропаговані проміж чехів Кампеліком
 і при тому незалежно від впливу на нього Райфайзена. Ці коопера-
 тиви засвоїли назву «райфайзенек» між німцями країни і «кампе-
 лічок» між славянським населенням країни. Через те, що кіль-
 кість цих останніх більш значна, ніж перших, ми вважаємо спра-
 ведливим залишити для кооперативів цього виду загальну назву —
 «кампелічки».

На 1 січня р. 1928 у всій Чехословаччині було 4807 «кампе-
 лічок».***) Розподіл цих останніх по різних частинах країни далеко
 непропорційний. Їх кількість досягає в деяких округах, в Парду-
 бицях, наприклад, 32; в других — вона падає до 3, а навіть і до 2-х.
 Одна «кампелічка» лічиться пересічно на 7 сіл в окрузі Бероун,

*) Dr. L. Dvořák. Zemědělský úvěr provozovací. Praha. 1925, pp. 39—40.

**) Ці дані є приблизні.

***)) На 1.I.1929 кількість «кампелічок» досягає вже 4.968 (Výroční zpráva
 Ú. J. za 1928. Praha 1929, str. 25).

тоді як в окрузі Мельник вона приходить ся на 2,4 села. *) Можна твердити, що по своїй кількості вони досягли вже натуральних меж в більшій частині земель Республіки.

Що торкається кількості членів, то на 1 січня р. 1927 в 4807 «кампелічках» числилося 644.000 членів, тобто пересічно 134 чоловіка на кооператив. **) Що ж торкається розподілу членів по їх професійному складу, то статистика Центрального Союзу сільсько-господарських кооперативів в Празі подає, що 15 років назад 65 членів на 100 були сільські господарі, 22 з кожних ста — робітники, 8 — ремісники та торговці і 7 — представники інших професій. ***) Можна сказати, що зараз, по різних причинах і особливо через переведення аграрної реформи, кількість сільських господарів в складі «кампелічок» збільшилася і що відсоток членів-хліборобів значно перевищив вказаний раніше.

«Кампелічки» функціонують по статуту, головні принципи якого ми вважаємо за потрібне тут подати. Ціль їхня, згідно статуту, є дбати про поліпшення економічного стану членів шляхом видачі їм позик та організації спільних закупок предметів, що необхідні членам в їх господарствах та, нарешті, прийняття вкладів.

Кожна «кампелічка» повинна мати строго визначений район. Він інколи обмежується селом в 100 а то й менше землевласників, а деколи охоплює декільки сіл. Члени кооперативу обов'язані брати на себе відповідальність необмежену і солідарну всім своїм майном за обов'язання свого кооперативу, а також підписатися не менш як на один уділ, сума якого не може перевищувати 50 кч., а в дійсності часто є не більша, як 10 кч. Крім того, кожний член платить вписове, що не перевищує декількох кч., яке не повертається членові.

Кооператив мусить складати резервовий капітал, шляхом відчислення кожнорічно деяких сум з чистих прибутків, доки сума такого капіталу не досягне, як каже не зовсім виразно статут, «достаточного» розміру.

Що торкається прав члена, то головне з них це є право бути обраним в органи адміністрації кооперативу. Така адміністрація складається з а) загальних зборів, як керуючого органу, б) надзірчої ради — органу, що контролює виконання кооперативом законів та рішень загальних зборів (§ 17), в) правління і г) скарбника.

Загальні збори правомочні приймати рішення, коли на них є принаймні одна десята частина членів. Кожний член має на загальних зборах тільки один голос, але може голосувати чи персонально, чи через посередництво другого члена, якому він дав доручення. Надзірча рада і правління обираються загальними зборами із складу членів у кількості принаймні трьох осіб і на термін трьох років. Скарбник грає в «кампелічці» спеціальну роль: він повинен вести книжки і хоронити касу; він збирає прибутки і виплачує видатки. Скарб-

*) Dr. Kratoška. Zemědělské družst. listy 1928. No. 21, str. 453.

**) Zprávy státn. úřadu stat. 1927, č. 112.

***) Dr. L. Dvořák. La coopération en Tchécoslovaquie. P. 37.

ник вибирається загальними зборами із складу членів кооперативу на чотири роки; він не може належати ні до правління ні до надзірчої ради, але він бере участь з дорадчим голосом в обох цих органах. Якраз скарбникові в «кампелічках» і по статуту і на практиці належить найбільш поважна роль. Це від нього залежить не тільки добрий стан каси, але також і правильне ведення операцій, особливо, щодо вкладів та позик. Половина скарбників цих кооперативів є сільські вчителі, і їх вплив на операції цих кредитових установ є дуже сприятливий.

Право одержати позики — це є друге поважне право членів. Позики ці видаються: а) на короткий термін до 1 року, б) на термін від 1 року і до 4-х і в) в формі біжучого рахунку. Позики, які видаються на термін більше чотирьох років, можуть бути видані тільки по рішенню загальних зборів.

Статут каже також про розмір відсотків, що беруться за позики, при чім він наказує, щоб такий відсоток, в кожному разі, був не більше, ніж на півтора відсотки вищий против того, що платиться по вкладах на переховання. Позики можуть бути гарантовані як гіпотекою, так і цінними паперами, але вони можуть також бути видані і під звичайні розписки. Позик під векселі не дозволяється.

Переходячи до даних про розміри і характер операцій «кампелічок», приведемо тут бальянс на 1 січня р. 1927. Цей бальянс є витягом з офіційного урядового справоздання, що торкається операцій цих кооперативів. Але детальна розробка статистичних даних, що вміщені в цій публікації, була пророблена Центральним Союзом сільсько-господарських кооперативів в Празі. Скорочений бальянс їх є такий:

П а с и в.

	в міл	к.ч.
Внесений пайовий капітал	8,5	
Резерви	60,5	
Вклади:		
а) термінові	3.876,3	} 3905,5
б) на біжучий рахунок	29,2	
Борги		114,5
Прибутки		8,9
Інші пасиви		13,1
		<hr/> 4111

А к т и в.

В касі		66
У федераціях та банках		1571,6
Позики:		
а) різні	7,5	} 2045,7
б) під гіпотеки	289,4	
в) під звичайні розписки	1.749,8	
Цінності		304,6
Майно		21,2
Участь в різних інституціях		13
Переходні суми		47,7
Інші активи		40,1
Втрати		1,3
		<hr/> 4111

Аналіз цього баянсу дає нам право сказати, що власні капітали «кампелічок», відповідно, незначні. Особливо є невеликий пайовий капітал, — він не перевищує 2% загального баянсу і дає пересічно на члена всього 15 кч. Кожний правовірний прихильник Райфайзена повинен дивитися на це явище не тільки як на нормальне, але також, як на дуже бажане. Та проте, сучасні вищі керівники цих кооперативів в Чехословаччині зовсім не дивляться на збільшення пайових капіталів в «кампелічках», як на щось таке, що протиричить ідеалу творця цих кооперативів — Кампеліка. Але річ не йде про значне збільшення розміру паїв, що не перевищують в сучасний мент в більшості кооперативів 10 кч. Річ йде про те, щоб довести розмір паю до 50 кч. Однак, і це збільшення, яке визнається бажаним, проводиться дуже мляво і не без труднощів. Справа стоить ліпше, щодо резервового капіталу. Він досягав у р. 1927 значної суми, майже 60,5 мільйонів кч. і починає відігравати поважну роль. Коли ми візьмемо на увагу, що резерви цих організацій в р. 1916 досягали тільки 17 мільйонів корон, то зможемо твердити, що їх дальший зріст є безсумнівний. Цей факт, незалежно від необмеженої відповідальності членів «кампелічок» по зобов'язаннях останніх, дає реальну гарантію вкладникам, які все більше й більше збагачують каси цих кооперативів внесками своїх вільних капіталів.

Що торкається вкладів, то, поперше, вони повинні бути в «кампелічках» тільки добровільними (обов'язковість вкладів, яка, наприклад, є в Югославії, цілком неприпустима); подруге, вони можуть вноситися, як членами, так і особами, що є зовсім сторонні для кооператива.

Ці два елементи сільського населення беруть участь у вкладній операції «кампелічок» і навіть дуже енергійно. Можна констатувати одночасно, що кількість вкладників нечленів значно перевищує кількість вкладників членів. В р. 1927, наприклад, в 3.966 «кампелічках» було біля 525 тисяч членів, в той час, як кількість вкладників досягала майже 1.262.000 осіб.

Вклади уявляють в цих кооперативах головну статтю баянсу. На 1.I.1927 вони перевищували 3.905 мільйонів кч., тобто складала 95% загального баянсу цих кооперативів. З цих вкладів тільки 29,2 мільйона було вкладено на біжучий рахунок; всі ж інші вклади були термінові.

Цей факт є дуже сприятливий для фінансового стану цих кооперативів; вони майже цілком вільні від необхідности забезпечувати собі в інших кредитових установах кредити для випозичення грошей на випадок вимоги повернення вкладів. Що торкається відсотків по вкладах, то за винятком деяких випадків, коли ці кооперативи платили по вкладах 10%, такий відсоток хитався між 3 і 8%; пересічно ж виходить 5%.

Переходячи до аналізу активу, зупинимося, перш за все, на статті позик. Їх загальна сума перевищувала 2.045 мільйонів кч., але ця сума складає тільки 50% загального баянсу. Одночасно позики під гіпотеки не перевищували 7% баянсу, а позики по бі-

жучому рахункові — 8,2%. Одначе, в значній більшості, майже 1.400 мільйонів кч., тобто 34,4% балянсу, були позики під звичайні розписки, тобто позики, що майже цілком ґрунтувалися на персональному довір'ї до дебіторів. Позики, щодо термінів, не перевищували 8 років, але звичайно видавалися на значно коротший термін. Видавалися вони не тільки заможним, але також і дуже бідним господарям і навіть робітникам і особам, що зовсім не обробляли ніякої землі.*)

Одначе, треба додати, що матеріальна підтримка, яку «кампелічки» давали шляхом виданих позик народньому господарству, не обмежувалася вищезазначеними сумами. Дуже значні суми також видавали в позики не безпосередньо кооперативи першого ступеню а через посередництво Центральних Союзів, в касу яких «кампелічки» сами вносять дуже значні суми у формі вкладів. Ці останні досягали в р. 1926 у всіх Центральних Союзах майже 1.455 мільйонів кч., тобто 35,4% загального їх балянсу.

Питання про відсоток, який «кампелічки» вимагали від своїх дебіторів у зв'язку з тим відсотком, який вони сами платили по вкладах, заслуговує нашої уваги. Що торкається цього питання, то ми знаходимо дуже цікаві відомості в книжці п. дра Дворжана.**) З цих відомостей видно, що «кампелічки» платять своїм вкладникам пересічно 3,67%, тоді, як вимагають по позиках 4,58%. Різниця між цими двома розмірами відсотків є біля 0,9, тоді, як ця різниця досягає значно більших норм в інших кредитових установах, а саме: в окружних касах вона є — 1,7, в касах Шульце-Деліча — 2,2%, в приватних банках — навіть 2,8%. Ось чому якраз «кампелічки» обслуговують своїх членів позиками на умовах найбільш сприятливих, порівнюючи з іншими кредитовими установами.

Стан вкладників в «кампелічках» також значно ліпший, аніж в інших кредитових установах. «Кампелічки» повертають вкладникам із своїх прибутків в формі відсотків, що вони платять з кожних 100 кч. прибутку, більш 79%; окружні каси — 57,3%, а звичайні банки тільки — 55,4%.***)

Ось чому «кампелічки» грають в народньому господарстві країни роллю організацій, що розподіляють на найбільш справедливих підставах капітали між населенням.

Далі, переходячи до балянсу, ми бачимо, що цінні папери складають дальшу і дуже поважну частину активу цих кооперативів. В портфелі «кампелічок» знаходяться цінні папери, виключно державні, на суму, що перевищувала 283 мільйони кч. Купуючи ці папери, «кампелічки» бачили в цьому не стільки вигідне приміщення їх капіталів, скільки фінансову допомогу Республіці. Це стверджується між іншим тим фактом, що цінні папери, поруч з прибутками в 14,3 мільйона кч., в р. 1925 дали втрат 9,4 мільйона кч., тобто принесли в середньому кооперативам менше 2% на їх купівну вартість.

*) Dr. L. Dvořák. Zemědělský úvěr provozovací. Praha. 1925, p. 42.

**) Hospodářský a finanční vývoj dneška a naše zemědělství. Praha. 1927.

***) Ibid.

Нарешті, що торкається наслідків операцій, то чистий прибуток в тих кооперативах, що подали про це відомості, не перевищував 7.6 мільйона кч. Прибуток дуже скромний, коли ми візьмемо на увагу значний оборот цих кооперативів, що в р. 1925 досягав 6.6 мільярдів кч. Однак, ця малозначність прибутків пояснюється тенденцією «кампелічок» видавати своїм членам позики на можливо найлегших умовах.

Щоб доповнити малюнок стану сільськогосподарських кредитових кооперативів Чехословаччини, слід сказати декілька слів про такі ж кооперативи на С л о в а ч ч и н і. Відчит, про який ми вже сказали, дає відомості про 499 таких кооперативів за р. 1926. Загальний баланс тих кооперативів досягав 224 мільйона кч.

Найбільш поважні статті цього балансу є вклади — майже 145 мільйонів, і пайовий капітал — 18.2 мільйона, що значно перевищував резервовий фонд в 12.8 мільйона кч. Між тим, якраз такі резерви значно більші відносно в «кампелічках», які існують на теренах історичних земель сучасної Чехословаччини. Така дуже мала сума резервових капіталів в кредитових кооперативах Словаччини може бути пояснена тим фактом, що резервові капітали цих кооперативів були загублені за часів війни, коли управління цими кооперативами належало Угорській владі.

Що торкається активу балансу, то 166 мільйонів кч. припадали на позики і 15 мільйонів на рухоме майно. Значна частина позик (35 мільйонів кч.) і рухомого майна (10 мільйонів) є боргом Угорського уряду і може бути зреалізована тільки дуже повільно.

Можна взагалі сказати, що ці кооперативи до цього часу ще не зовсім звільнилися від потрясень війни р. 1914. Але своєю діяльністю вони свідчать про свою життєздатність і обіцяють в дальшому швидкий розвиток під керуванням свого власного інтелектуального і фінансового центру, яким є Центральне Товариство в Братиславі.

Нарешті, на П і д к а р п а т т і існує біля 160 кредитових кооперативів. Вони належать в значній більшості до Центрального Союзу в Ужгороді і зміцнюються потроху по мірі того, як поліпшується економічне життя цієї частини Чехословацької Республіки.

* * *

«Кампелічки» мають величезне значіння в економічному житті Чехословаччини. Це якраз вони з найбільшим успіхом вирішили проблему раціональної організації сільсько-господарського кредиту країни. Це якраз вони цілком знищили лихв'ярів по селах і одночасно це вони зробили дуже багато для організації кооперативного збуту продуктів сільського господарства їх членів і спільних закупок необхідних для них предметів. Нарешті, ці «кампелічки» грають величезну роль цивілізаторську і виховуючу в сільських частинах країни. Щодо цього, ми можемо цитувати декілька рядків з книжки дра Дворжака «Кооперація в Чехословаччині»: «Кампелічки, каже цей знавець кооперативного руху в Чехословаччині, не обмежуються тим, що приймають вклади та видають позики,

але вони робляться також учителями та вихователями, щодо користування кредитом взагалі. Вони, таким чином, дають імпульс до соціального прогресу в чехословацьких селах, одночасно полегшуючи економічну емансипацію сільських робітників, фермерів і селян. Їх цінність є також в тому, що вони пропагують кооперативну лояльність, дисципліну, дух солідарности і здорові економічні принципи взагалі».*)

4. Центральні кооперативні союзи.

«Кампелічки» є, без сумніву, найбільш могутні інституції в царині організації сільсько-господарського кооперативного кредиту в Чехословацькій республіці. Дуже близько стоячи до сільського населення, вони витягають від нього, в цілком задовольняючий спосіб, його вільні заощадження, приймаючи їх до себе як вклади, і одночасно вони розподіляють, в спосіб цілком забезпечуючий, свої ресурси у формі позик тому ж сільсько-господарському населенню.

Але успішне виконання такої ролі цими кооперативами є можливе тільки завдяки діяльності Центральних Кооперативних Союзів, що працюють паралельно з «кампелічками».

В даний момент є 12 центральних кооперативних сільсько-господарських союзів в різних частинах Чехословаччини. На Чехах є 3 таких союзи, а саме: 1) Центральний союз чеських сільських кооперативів в Празі, який є найбільш міцною кооперативною організацією в Чехословаччині і який об'єднує, щодо політичних поглядів, переважно членів аграрно-республіканської партії, 2) Союз сільських кооперативів чехословацьких в Празі, що близький до народної партії, і 3) Центральний Союз сільських німецьких кооперативів в Празі. Морава має також 3 союзи, з яких два чеських і один німецький. На Шлезьку є 3 союзи: польський, чеський і німецький. Словаччина має два союзи, з яких Центральне Товариство в Братиславі репрезентує собою словацьку кооперацію. Нарешті, Підкарпатська Русь має один союз, що об'єднує кооперативи різних національностей цієї частини республіки.

Всі ці центральні союзи мають одну загальну рису: вони не тільки об'єднують сільсько-господарські кооперативи різних видів, але також і провадять різноманітні операції. Вони стежать за пропагандою кооперативних ідей, захищають загальні кооперативні інтереси, приймають вклади, видають позики, провадять ревізії кооперативів і т. д. До р. 1924 деякі союзи були одночасно центрами комерційних операцій щодо кооперативів, які приєднані до них, але з цього року кооперативні організації, що провадять банкові операції (приймають вклади та видають позики) не мають уже права вести торгівлю, за винятком купівлі необхідних в господарстві предметів, по замовленнях своїх членів. Тож, від цього року кооперативні центральні союзи являються для своїх членів центрами

*) Dr. Dvořák. La Coopération en Tchécoslovaquie, p. 36.

пропаганди, захисту їх загальних інтересів перед владою та законодавчими коморами і регулярного контролю їх діяльності; але деякі союзи є фінансовими центрами для своїх кооперативів. Одмітимо тут найбільше цікаві точки організації центральних союзів. В статутах їх найбільший інтерес мають два питання: перше, що торкається способу формування пайового капіталу, і друге — відповідальності приєднаних до союзу кооперативів за зобов'язання самого Союзу.

Що торкається першого питання, то тільки в Союзі сільських кас в Братиславі участь членів капіталом визначена в 500 кч. для кожного приєданого кооперативу, незалежно від кількості членів в ньому. В других же союзах така участь залежить від кількості членів в приєданому кооперативі, при чім і розмір паїв значно відрізняється в різних союзах. Так, наприклад, розмір паю в Центральнім Союзі сільських чеських кооперативів у Брні складає тільки 50 кч., а в Центральному Союзі сільських кооперативів у Празі і подібному ж Союзі сільських кредитових кооперативів в Брні розмір паю досягає 1000 кч.

Відповідальність кооперативів, що є членами центрального союзу не перевищує в деяких союзах розміру підписаних паїв, тоді, як в других він в 5 раз вищий, як, наприклад, в Союзі сільських кас в Братиславі, і навіть в 10 разів, як це помічається в центральному товаристві в Братиславі.

Кількість сільських кооперативів, приєднаних до зазначених вище союзів, на 1 січня 1929 виносила 10.029 кооперативів, тобто захоплювала майже всі сільські кооперативи, що існували в той час в Чехословаччині. Більшість цих кооперативів — членів союзу є кооперативи кредитові, яких було 5.469%, тобто, біля 55%. Поміж цими союзами, безумовно, Центральний союз сільсько-господарських кооперативів в Празі (Ústřední jednota) є найбільший. Склад його членів досягав на 1.I.1929 — 3.273.

Для того, щоб уявити собі ролі центральних союзів, яко фінансових центрів кредитових сільсько-господарських кооперативів, необхідно дати тут останній загальний баланс 12 зазначених союзів (на 1.I.1928) в мільйонах кч. *) В цей час в цих союзах було 9.482 приєднаних кооперативів.

П а с и в.			
Пайовий капітал			28
Резерви			91
Вклади: а) звичайні	2.026	}	2.547
б) на збереження	521		
Чистий прибуток			2
Борги			57
			<hr/> 2.725
А к т и в.			
В касі			5
В кредит. устан.			518
Позики			655

*) Centrokooperativ. Výroční zpráva za rok 1928. Praha. 1929.

Товари і майно		62
Цінні папери: а) власні	959	1.480
б) на збереж.	51	
Ріжні	2	5
		<hr/> 2.725

Цей баянс свідчить наочно, що центральні союзи виконують поперше відносно «кампелічок» роллю центральних кас, до яких «кампелічки» вносять свої вільні ресурси, які вони зараз не можуть примістити в позики і по яких вони мали би значні втрати, коли б не могли такі вільні свої гроші примістити до подібного фінансового центру Усунення самої можливості таких втрат для «кампелічок» є вже перше завдання центральних союзів в справі організації кооперативного сільсько-господарського кредиту. Але це завдання може бути розрішено з успіхом тільки при тій умові, що центральні союзи провадитимуть ту діяльність, яка виникає з даних активу згаданого вище баянсу. Значна частина тих 2.026 мільйонів кч., що центральні союзи одержують від «кампелічок» в формі вкладів, розміщується ними між різними кооперативами в позики, які в свою чергу розподіляються місцевими кооперативами проміж сільського населення, що входить до складу членів кооперативів.

Через це центральні союзи є одночасно організаціями, що призначені допомагати кредитами сільським господарям тими ресурсами, що вносяться до союзів кооперативами, які до них належать, в формі вкладів.

Однак, значна частина останніх (майже 1,4 мільярд. кч.) не могла бути використана центральними союзами для видачі в позики. Центральним союзам, щоб платити відсотки по вкладах, відсотки досить великі (Центральний союз сільських кооперативів в Празі платить, наприклад, пересічно 4,1%) і щоб покрити видатки по адміністрації, треба шукати вигідного приміщення для зайвих таких вкладів. Це було остільки необхідно, що приміщення ресурсів в позики для одержання прибутків має для центральних союзів відносно мале значіння через те, що ці союзи стремлять вимагати по таких позиках відсоток, як можливо нижчий. І часто буває, що Центральний союз сільсько-господарських кооперативів в Празі (Ústřední Jednota) побирає відсоток, що тільки на $\frac{1}{4}\%$ більше того, який він сам платить вкладчикам. *)

Проблема була вирішена центральними союзами в спосіб зовсім задовольняючий шляхом набуття на ті ресурси, які не були приміщені в позики, цінних паперів. Завдяки цьому методу, союзи одержують досить значний прибуток, наприклад, Центральний союз сільських кооперативів в Празі одержав в р. 1925 на свої власні капітали — 5,8% пересічно.**) Незалежно від цього, купуючи державні і вартісні папери, центральні союзи убічно допомагають розвитку сільського кредиту в країні взагалі.

*) Dr. Kratoška. Zemědělské družstevní listy. 1929, č. 21, p. 454.

**) Dr. L. Dvořák. Zem. družst. listy, 1928, č. 21, p. 454.

Із всього того, що ми тільки що сказали, роля центральних союзів в царині кооперативної організації сільсько-господарського кредиту і значіння, яке вони мають для «кампелічок», яскраво виявляються. Мені здається, що в майбутньому центральні союзи в інтересах ліпшої організації хліборобського кооперативного кредиту повинні будуть вирішити дуже поважну проблему про утворення фінансового центру для всіх сільсько-господарських кооперативів, а може, навіть для всієї чехословацької кооперації взагалі. Тільки після того, як такий фінансовий центр буде зорганізований, тільки тоді, коли кредитові сільсько-господарські установи здійснять таку організацію і дадуть можливість використати найліпше загальний грошовий ринок, тільки тоді кооперативний сільсько-господарський кредит досягне найвищого свого розвитку.

Така є роля центральних союзів в майбутньому. Вона обіцяє сільсько-господарським кооперативам широкі перспективи.

Але найбільш поважний центр ваги, очевидно, знаходиться в ролі центральних союзів в сучасний мент. Ця роля є ріжноманітна. Ще недавно головною частиною цієї ролі була діяльність, що торкається організації нових кооперативів. Зараз цю функцію союзів можна вважати закінченою, беручи на увагу, що сільсько-господарські кредитові кооперативи організовані вже майже скрізь, де вони можуть нормально існувати.

Центральні союзи відіграють відносно «кампелічок» цивілізаторську і виховуючу ролю, захищають їхні інтереси з точки погляду юридичної, переводять законний контроль кооперативів, допомагають своїми вказівками ліпшому веденню їх операцій і нарешті, виконують функції фінансового місцевого центру для «кампелічок». Така є сучасна роля центральних союзів в організації сільсько-господарського кооперативного кредиту.

І той успіх, з яким центральні союзи виконують цю ролю, дає певність, що кооперативний сільсько-господарський кредит в Чехословаччині напередодні свого блискучого майбутнього.

Prof. S. Borodajevskyj.

Zemědělsko-družstevní úvěr v Československé republice.

(Résumé.)

Zemědělský družstevní úvěr začíná rozvíjeti se v ČSR několik roků před r. 1860. Jeho původcem byl český vlastenec M. Šimáček, který propagoval organizace družstevního úvěru podle systému Šulce-Deliče. Soudobé organizace družstevní-úvěrové, přispívající více méně družstevnímu úvěru, jsou tyto: 1. občanské záložny; jejich počet 1. ledna 1928 činil 1.800 a půjčené jim obnosy činily 7.060 mil Kč, ze kterých 25 procent připadá na zemědělskou klientelu. 2. okresní záložny a zemědělské úvěrní fondy, jejichž počet v r. 1928 byl 635 a půjčené obnosy činily 2.250 mil Kč. 3. kampeličky (úvěrové ústavy systému Raifaisenova) jejichž počet 1. ledna 1929 činil 5.000 a počet členů 700.000. Zbytek půjček na 1. ledna 1929

činil 2.000 mil Kč. 4. ústřední družstevní svazy v počtu 12, které současně jsou orgány družstevní propagace a obhájci jejich zájmů, orgány revisními a finančními ústředními pro družstva. Zbytek půjček na 1. ledna 1928 činil 600 mil Kč.

Zemědělský úvěr v ČSR rozvíjel se cestou družstevní nejenom za podmínek příznivějších, nežli v obdobných ústavech bankovní-kapitalistických, nýbrž způsobem autonomním s hlediska finančního. Vklady ve zmíněných družstvech prvního stupně obnášely 15 miliard Kč, což jest více než vyhovující pro poskytnutí potřebného úvěru obecenstvu.

Zřízení Ústřední záložny nejenom pro zemědělská družstva, nýbrž i pro jiná družstva jest jedním se zásadních úkolů úvěrových družstev v ČSR.

Prof. S. Borodaěwsky.

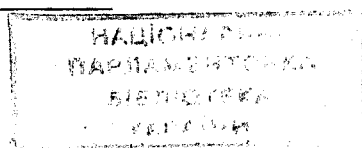
Le crédit coopératif agricole en Tchécoslovaquie.

(Résumé.)

2 732802
Le crédit coopératif agricole commence à se développer en Tchécoslovaquie quelques années avant 1860. Son initiateur fut M. Chimathek, patriote tchèque, qui a propagé l'organisation du crédit coopératif d'après le système Schultze-Delitsch. A l'heure actuelle les organisations coopératives servant plus ou moins au but du crédit agricole sont celles-ci: 1) les caisses civiles de prêts; leur nombre au 1 janvier 1928 était de 1800; le montant des prêts accordés dépassait 7060 millions de cour. tchsl., dont environ 25% revenaient à la clientèle agricole; 2) les caisses de districts et les fonds du crédit agricole, dont le nombre en 1928 était de 645 et dont le montant des prêts accordés a atteint 2250 millions de cour. tchsl.; 3) les kappelitchkys (caisses système Reiffeisen), dont le nombre au 1 janvier 1929 était de 5000 et dont le nombre des membres dépassait 700.000. Le reste des prêts accordés par elles au 1 janvier 1928 dépassait 2000 millions de cour. tchsl.; 4) les Unions Centrales coopératives au nombre de 12, qui sont en même temps des organisations pour la propagande de la coopération, la défense de ses intérêts, la revision et les centres financiers pour les coopératives. Le reste des prêts dans les Unions au 1 janvier 1928 a atteint 600 millions de cour. tchsl.

Le crédit agricole en Tchécoslovaquie est desservi par la voie coopérative non seulement dans des conditions beaucoup plus favorables que celles qui sont pratiquées dans les banques capitalistes, mais aussi d'une manière autonome dans le sens financier: les dépôts dans les coopératives du premier degré susmentionnées atteignent la somme d'environ 15 milliards de cour. tchsl., ce qui est plus que suffisant pour accorder à la population les crédits nécessaires.

La fondation d'une Caisse Centrale non seulement pour les coopératives agricoles, mais aussi pour toutes les autres coopératives est une des tâches principales des coopératives de crédit en Tchécoslovaquie.

Карна на смєрть до вїйни *).

Історія кари на смєрть — це фактично її спроквїльна а б о л і ц і я, як щодо числа виконаних засудів, так і щодо жорстоко-сти техніки страчень. Таке твердження є особливо виправдане по відношенню до минулого столїття і початку ХХ віку.

Не підлягає сумніву, що головню у другій половині ХІХ столїття кара на смєрть наявно занепадала. З одного боку вона законодавчим шляхом усувалася з карних кодексів, лишавчись обмеженою тільки на поодинокі і нечисленні випадки найтяжчих кримінальних злочинів, а з другого — фактично була значно рестригована шляхом частих, а іноді майже традиційних помилювань засуджених на смєрть злочинців в багатьох державах.

Правда, цей природний занепад кари на смєрть в деяких країнах іноді переживав періоди рецидивного її відновлення, головню в добах післяреволюційних, або післявоєнних. Але й ці дочасні ухилення тільки дужче підкреслюють і стверджують перевагу вищезгаданої аболіційної тенденції в новочасній історії кари на смєрть.

У першу чергу можна її констатувати в науці. Протягом минулого столїття число а б о л і ц і о н і с т і в серед кримінологів і правників значно перевищило число м о р т и к а л і с т і в. Були випадки, що в наслідок систематичного досліджування цього питання протягом часу деякі мортикалісти ставали аболіціоністами (як, наприклад, славетний німецький кримінолог — М і т т е р м а е р).

У спеціальній літературі науковому дослідженню проблеми кари на смєрть була присвячена ціла низка вичерпуючих і фундаментальних праць.***) а серед них чимало полемічних публікацій про і contra. Об'єктивно слід констатувати, що в цій літературі аболіціоністичне становище переважає.***)) Спроба захисту кари

*) Цей нарис є розділом з моєї монографії — «К а р а на смєрть» (культурно-історична і соціо-кримінологічна студія), яку я підготовляю до друку і поодинокі розділи якої опублікував на чеській мові в різних часописах та журналах.

**) З дійсно німецькою докладністю історію кари на смєрть з культурного погляду опрацював Н. Н e t z e l: Die Todesstrafe in ihrer kulturgeschichtlichen Entwicklung. Berlin. 1870., де наведена вичерпуюча бібліографія цього питання і зроблений схематичний перегляд ворогів і прихильників цієї кари від Беккарія до р. 1869 (І. с. р. 490—515).

***)) Наводжу тут бодай найголовніші з цих публікацій, найбільше характерні для наукової дискусії й полеміки з приводу цього питання між аболіціоністами та мортикалістами:

на смерть із становища італійської кримінологічної школи і на основі в свій час дуже славетної та популярної гіпотези Ч. Ломброза про злочинну людину (*homo deliquento*) та природніх злочинців від народження (*deliquenti nati*) — цілком не вдалася в наслідок своєї вузької односторонності, згідно необґрунтованості генези злочинності з біологічно-анатомічних властивостей чи дефектів людської істоти.*)

Зрештою, один з каменярів модерної італійської кримінології, автор славетної «*La sociologie criminelle*» (Paris. 1893) — Е. Феррі — слушно звернув увагу на ту обставину, що страчання злочинців лише б тоді могли мати для суспільства селекційно-санітарне значіння у боротьбі із злочинністю, коли б переводилися масово та систематично, а не випадково і обмежено, як це ми бачимо у сучасній судовій практиці.

У своїй відповіді на згадану московську анкету з приводу кари на смерть, Е. Феррі в цікавій студії — «*Peine de mort et selection sociale*»*) — каже:

«Посилати кожного року на ешафот десять чи дванадцять убійників, як це діється в Англії, п'ять або шість — як це має місце у Франції — це значить влаштовувати дикунську, ідіотську а рівночасно... недоцільну бійню.

Але, щоб цей вибір справді мав силу, треба було б страчувати щороку бодай 300 — в Англії, 400 — у Франції і 2000 — в Італії. Отже, робити легальний масакр, який наші звичаї, на щастя, зовсім унеможливлюють.

З другого боку замкнення на неокреслений час найнебезпечніших і деґеноерованих злочинців є дійсно впливовим засобом для

Mittermaier. Die Todesstrafe nach den Ergebnissen der wissenschaftlichen Forschungen, der Fortschritte der Gesetzgebung und der Erfahrungen. Heidelberg. 1862.

C. Olivecrona. Om Doedstraffet. Upsala. 1866.

Hauss. La peine de mort: son passé, son présent, son avenir. Gand. 1867.

А. Кистяковскій. Изслѣдованіе о смертной казни. Кієвъ. 1886.

Малиновскій. Кровавая месть и смертная казнь. Томскъ. 1908.

А. Піонтковскій. Смертная казнь въ Европѣ. Казань. 1908.

З новітніх доведених праць про це питання слід згадати знамениту аболіціоністичну монографію московського кримінолога М. Гернета: «Смертная казнь». Москва. 1913 (одночасно вийшла і на французькій мові). Якo pendant до неї, але трактує про проблему з протилежного мортікалістичного становища, можна вважати оригінальну студію славетного ліонського кримінолога — А. Ласкасса: «*Peine de mort et criminalité*». Paris. 1908. Міжнародна опінія з цього приводу і з виразно аболіціоністичною тенденцією яскраво з'ясована в анкеті московського збірника — «Противъ смертной казни». II вид. Москва. 1907. (Порів. відділ: Смертная казнь передъ судомъ Европы).

*) Пор. критику цієї теорії у вичерпуючій праці видатного бельгійського кримінолога: І. Даллемана: «*Zbrodnia w świetle teoryj współczesnych*». Lwów. 1902 (користуюся польським її перекладом, не маючи під рукою французького оригіналу).

**) І. с. р. 122—125 і 381—384.

заміни кари на смерть, щоб таким робом запобігалось плодженню нападків та повторюванню злочинних їх вчинків.»*)

Навіть фанатичні оборонці кари на смерть не можуть замовчувати очевидний занепад страчень і жорстоких кар взагалі. Цитований тут французький мортикаліст Лякасань починає свою вищезгадану працю уступом слідуючого змісту:

«Історичне досліджування показує, що людське суспільство, цивілізуючися, ставатиме все менш і менш жорстоким та матиме все більший і більший жах до проливання крові.»**)

На доказ цього твердження Лякасань пригадує катівську практику за часів римських цісарів, котрі наказували одноразові масові страчення: наприклад, 19.000 людей (Клавдій), або 1400 (Агриппа). Загально відомо, як середньовіччя масово вживало кари на смерть головно з метою залякання майбутніх адептів злочину, чому і виконувало вирoki смерти прилюдно, з великою і урочистою помпою, а передовсім, вживаючи варварсько-жорстокої техніки страчення покараних на смерть.

Лише напередодні французької революції почалася розумова боротьба з цією дикунською карою, що є в непримиримій суперечності з етичними основами т. зв. християнського суспільства і абсолютно заперечує гуманітарні прямуювання модерної доби.

Таким чином, спроквола почалося систематичне обмежування кари на смерть та реформування техніки переведення засудів на смерть головно від середини минулого століття.

Найкраще це можна бачити на розвитку карного законодавства Франції, отже, країни, де кара на смерть ще й досі має багато прихильників і рішучих оборонців, де вона все ще виконується прилюдно і де численні дотеперішні спроби скасувати її (в роках 1881, 1886, 1898, 1900, 1902, 1906 і 1907 та 1908) не мали жадного успіху.***)

Аж до Великої революції у Франції діяли карні приписи з р. 1670, (L'ordonnance), згідно з якими кара на смерть вживалася у 115 випадках. Післяреволюційний відомий Code pénal (з р. 1810) обмежив її первісно на 39 випадків злочинності. У р. 1832 це число деліктів було редуковано на 21, а перед війною французьке карне законодавство карало смертю вже лише 15 родів злочинності.†) Отже, обмеження кари на смерть у Франції законодавчим шляхом є очевидне.

Аналогічний процес можна добачати скрізь по цілій Європі. Розуміється, не скрізь він є однаково інтенсивний. В Англії, наприклад, кара на смерть все ще тримається дуже цупко та її занепад є ледве помітний, зрештою, як побачимо далі, це явище є характерним для країн англо-саксонської культурної області взагалі.

Мало де ешафот вимагав більше людських жертв кожного

*) Idem, 382.

**) l. c. p. 7.

***) M. Gernet, l. c. p. 26.

†) A. Lacassagne, l. c. p. 130—133.

року, ніж в Англії у першій квадрі минулого століття, коли і зовсім дрібні злочини каралися смертю, а в Лондоні вішались прилюдно злодії за покражу незначних квот, за що сьогодні карається одним днем в'язниці.*)

За панування Юрія III (1760—1814), як каже Гецель, Лондон слушно заслуговував епітету «міста шибениць».

На початку XIX століття число «злочинів», караних смертю було в Англії зредуковано до 160. Розуміється, переважно всі засуджені на смерть страчувалися. Практика помилування поширюється доперва із середини минулого століття. Страчування були прилюдні, їх техніка дуже жорстока**). Вр. 1828 в Лондоні повстало «Товариство для поширювання навчання про кару на смерть». У зв'язку з його діяльністю починає обмежуватися вживання карі на смерть в Англії законодавчим шляхом від 30-х років. У р. 1840 робиться спроба скасування карі на смерть взагалі, але лондонський парламент відкинув цей законопроект. Головна реформа карного законодавства була переведена в Англії в р. 1868 (Capital Punishment Act), котрою кара на смерть була полишена тільки за два злочини: премедитоване вбивство (murder) і державну зраду (High treason). Отже в Англії доводиться констатувати очевидний поступ у справі карі на смерть на протязі минулого століття. На жаль, англійська карна практика не радо звикає до цих аболіціоністичних прямувань нашої доби і з огляду мало користується допомогим у данім разі засобом помилування засуджених на смерть. В Англії все ще половина, а то й більше (55%) засуджених на смерть фактично страчується.***)

Таким чином, можна було б робити по черзі огляд одної держави за другою і скрізь констатувати очевидний занепад карі на смерть в минулому столітті та до війни головнo законодавчим шляхом.

Цей факт можливо зрештою легко перевірити і довести також статистикою.

Якщо у Франції на початку XIX століття кожного року було сотки засудів на смерть (у р. 1803, наприклад, — 605), то у другій чверті число їх починає наявно занепадати: у р. 1826 — 150; у р. 1850 — 49; у р. 1900 — 17; у р. 1909 — 13. Ще швидче занепадає число виконаних вироків карі на смерть, тобто, страчень у зв'язку з практикою частого помилування засуджених на смерть.

У п'ятирічних інтервалах пересічно страчувалося річно протягом періоду 1826—30 р.р. — 72, 1845—50 р.р. — 32,

*) Про кару на смерть в Англії див. цікаву новітню публікацію «Capital Punishment in the Twentieth Century. London. 1927. Пор. про неї реферат М. Steinitz — Die Todesstrafe in England — «Prager Tagblatt», 1927. No. 232.

**) Це парадоксально, але, помимо масової практики у цій сфері, людство ще й досі не виробило певної техніки страчування. Всі існуючі форми страчування зайво жорстокі, явно недоцільні і часто непевні, на що звертають увагу багато дослідників цього питання. Я йому присвятив низку критичних нарисів під заголовком «Neumí se porcovat» («Не вміють страчувати») у празькім вечернім виданні «Právo Lidu» (1927 за вересень і жовтень).

***) H e t z e l, l. c. p. 172, 246 і 314. Далі Гернет, l. c. p. 42 і 83.

1871—75 р.р. — 15, 1896—1900 р.р. — 5, а в міжчасі 1906—1909 р.р. навіть тільки 3.75. Якщо протягом першого п'ятиріччя (1826—30) було у Франції загалом страчено 360 людей, то в останнім з наведених п'ятирічч (1905—1909) вже лише 19. Це значить, що відсотково число страчень упало з 65 на 10 по відношенню до загального числа засуджених на смерть. Одночасно звертає увагу чималий зріст випадків помилювання: 35% в міжчасі 1826—1830 р.р. і 90% в останнім періоді (1906—1909).

Ця аболіційна тенденція зокрема виявляється по відношенню до жіноцтва. Якщо в добі від 1838 р. до 1880 року у Франції було засуджено на смерть всього 205 жінок, а з цього числа 45 (22%) фактично страчено, то в слідуючій періоді (1881—1905) було засуджено тільки 29 жінок на смерть і лише 2 з них дійсно страчені. По відношенню до жінок Франція і під цим оглядом хоче бути галлянтною, касуючи для них кару смерті *via fasti*.*)

Так стоїть справа з фактичним розвитком питання про кару на смерть до війни у Франції, отже в країні класичного мортикалізму, де громадська опінія раз-у-раз висловлювалася дуже рішуче за якнайширшу практику страчень, стихійно демонструючи проти аболіціоністичної політики помилювання засуджених на смерть і проти спроб усунення кари на смерть з французького *Code pénal* взагалі; де в кількох містах славетний паризький кат Де й б л е р був об'єктом спонтанних маніфестацій, головно з боку жіночого загалу і де, врешті, довоєнний референдум з приводу цього все актуального питання, влаштований відомим часописом «*Le Petit Parisien*», приголомшуючою майже більшістю категорично висловився за схоронення кари на смерть взагалі; а зокрема — за страчування всіх засуджених на смерть. З 1.412.347 учасників цієї анкети — 1.083.655 висловилося за гільотину і тільки — 328.692 — проти кари на смерть.**)

Оскільки ж іде про Англію, то, як про це вже згадувалося, тут кара на смерть все ще цупко тримається з пересічним числом 30 вироків смерті на рік і 16 фактичних страчень. Загалом на протязі часу 1838—1910 р.р. було в Англії засуджено на смерть 1673 людей і 934 (55%) страчено. Мінімум вироків смерті і страчень, а саме 11 і 6 припадає на р. 1850, зглядно на 1871 р. — 13 засудів і лише 4 страчення.***) Із всіх європейських держав Англія найбільше, як абсолютно, так і відносно опонувала аболіціоністичному становищу в питанні кари на смерть.

Річ тим більше дивна, що вже перша вищезгадана реформа карного кодексу в Англії, радикально зменшуючи поширення

*) Ця тенденція залишилася і після війни, помимо очевидної рецидиву кари на смерть у багатьох країнах, а отже і у Франції. Цього року французький президент помилював всіх 4-х жінок, що були засуджені на смерть, хоч деякі жіночі організації во ім'я рівноправності домогалися їх страчення.

**) Пор. А. Lacassagne. l. p. c. 152 і зокрема розділ: *La peine de mort et l'opinion*. Гернет: l. c. p. 82—83.

***) I. Oldfield: *The Penalty of Death. The Problem of capital punishment*. London. 1901.

кари на смерть, мала явно позитивні наслідки, тобто очевидне зменшення відносної злочинності. М. Штайніц статистично констатує, що число злочинів (по рестрингованих категоріях деліктів) на протязі трьох років до скасування за них кари на смерть було — 7497, а в слідуючій (після скасування кари на смерть) трьохріччю спало до цифри — 6620, отже, зменшилося на 877.*)

Після війни, в Англії, як і скрізь по всій Європі підноситься знову справа про цілковите скасування кари на смерть законодавчим шляхом.

В довоєнній Австрії кара на смерть була в очевиднім занепаді, зокрема в останнім міжчасі (1881—1910). На протязі п'ятиріччя 1881—1885 в Австрії було всього засуджено на смерть 93 людей, а страчено тільки 3; в міжчасі — 1906—1910 — вироків смерти було 45, а страчено лише 1. В Австрії кидається в вічі незвичайно малий відсоток виконаних вироків, що свідчить про систематичне майже помилування засуджених на смерть. Дійсно, на протязі часу 1877—1910 було в Австрії засуджено на смерть 2552 людей, а страчено — лише 84 (3,2%).**)

Також у довоєнній Німеччині кара на смерть спроквола занепадала. Наприклад, у р. 1885 було 95 засудів на смерть, у р. 1890 — 65, у р. 1895 — 60, у р. 1900 — 38, у р. 1905 — 32, у р. 1909 — 32***).

У скандинавських країнах кара на смерть формально і фактично вимирає. В Норвегії від р. 1875 вирок смерти не виконувалися, а в р. 1905 кара на смерть взагалі була скасована. Але й до того в Норвегії небагато людей засуджувалося на смерть і ще менше фактично каралося смертю; наприклад, в міжчасі 1859—1868 — було засуджено 25 людей, а страчено — 7. А за весь час від р. 1859 і до р. 1904 — було загалом 43 вирок смерти і 10 страчень.

У Швеції від р. 1900 кара на смерть фактично скасована. Тут, як і в сусідній Норвегії, в другій половині XIX століття число засуджених і покараних смертю зглядно невелике. За р.р. 1865—1874 пересічно річно було 5,7 засудів на смерть та 0,3 страчень. В міжчасі 1895—1904 р.р. ці пересічні числа ще зменшилися, виносячи відносно — 1,4 та 0,3. Після р. 1905 навіть вироків смерти не було, крім одного у р. 1909.

У Фінляндії кара на смерть *de facto* не існує вже зверх ста років — від 1826 р. Після р. 1894 можна у цій країні добачити також наявний занепад вироків смерти — в 11 на 3 у р. 1896, а відтак аж до р. 1907 (після революційна доба) засудів на смерть загалом не було. Цього року було два вирок смерти, а потім настала знову перерва без засудів на смерть аж до р. 1910.

Також у Данії кара на смерть була дуже рідким явищем;

*) М. Steinitz: Die Todesstrafe in England — «Prager Tagblatt», 1927, No. 232.

**) Гернет, *idem*, 87.

***) *Ibidem*, 79—81.

зокрема ж страчення засуджених на смерть. Максимум засудів на смерть припадає тут на р. 1883 — 4. З р. 1882 кара на смерть в Данії фактично не виконується.*)

До країн, де кара на смерть фактично була скасована, належить також Бельгія. Тут від р. 1863 вона не виконується. Число засудів на смерть також занепадає на протязі часу від р. 1800 до р. 1908 з пересічної річної квоти 71 на 5. Ще більше звертає увагу очевидний занепад страчень у цій країні: якщо на початку минулого століття (1800—1804) було у Бельгії всього страчено 235 людей, відтак на протязі 60 років було 284 страчення, тобто пересічно на рік у першій періоді припадало 47 фактично покараних на горло, а у другій вже лише — 4,5**)

В балканських країнах (Болгарія, Греція та Сербія) число вироків смерті і страчень наприкінці минулого століття і, головню, на початку цього, виявляє очевидну тенденцію до занепаду, з пересічним річним максимумом не більше 20.***)

Навіть в Іспанії, цій класичній країні святої інквізиції, доводиться також констатувати вимирання кари на смерть, головню ж страчень. Ще в міжчасі р.р. 1875—1879 страчувалося тут звичайно 62,2% засуджених на смерть. Але наприкінці століття (1896—1900) відсоток цей значно понизився, вносячи вже лише 36,8. Він ще більше впав на початку цього століття, коли на протязі р.р. 1901—1905 тільки 12% засуджених на смерть було фактично страчено.†)

Кол. Царська Росія під цим оглядом була остільки парадоксальною країною, що віддавна скасувавши кару на смерть за кримінальні злочини, затримала і фактично карала смертю за політичні злочини, що в Європі від р. 1848 було очевидним анахронізмом. За р.р. 1875—1905 в кол. Росії було загалом страчено за політичні й військові злочини 484 людей. Здушення першої російської революції столипінським режимом викликало масові страчення в р.р. 1906—1909, а саме: у р. 1906 — 574, у р. 1907 — 1139, у р. 1908 — 1340 і у р. 1909 — 717.††)

Закінчуючи цей огляд європейських країн щодо питання кари на смерть, мушу тут ще згадати, розуміється, ті держави, які кару на смерть *de jure* скасували і викреслили із своїх карних кодексів.

У хронологічному порядку це були: Румунія (1864),

*) Про скандинавські країни під цим оглядом пор. Гернет, I. с. р. 81, 84, 85 і 91.

**) Гернет, I. с. р. 77 і далі. Його ж — Моральна статистика. Москва. 1922. Стор. 52 і 68.

***) Гернет. Смертная казнь, стор. 89—90.

†) Idem, 88.

††) Гернет. I. с. р. II і III розд., а про столипінську еру пор. чеську мою студію — «O trestu smrti a porpavách v soudobém Rusku», що вийшла, як доповідь до чеського перекладу славетної заяви Л. Н. Толстого — «Не могу молчать» (Nemohu mlčet). Прага. 1911.

Португалія (1867), Голляндія (1870), Швайцарія (1874),*) Італія (1889) і Норвегія (1905).

В жадній з цих держав скасування кари на смерть не викликало збільшення тяжких проявів злочинності. Ніде ця реформа не загрожила існуванню держави і не закаламутила суспільного спокою, як цього побоюються вороги аболіціонізму у цім питанні та оборонці кари на смерть і страчень.

* * *

Кара на смерть також занепадає і в позаєвропейських країнах, оскільки вони підлягають впливові європейської культури і світогляду. Інтенсивність цього занепаду не скрізь однакова і залежить від цілої низки обумовлюючих обставин, політичним ладом починаючи, та громадською опінією кінчаючи.

Почнемо цей огляд позаєвропейських країн Північно-Американськими Сполученими Штатами. Лише 4 штати із загального числа 47 — скасували кару на смерть *de jure*, а саме: Maine, Michigan, Wisconsin і Kansas (1907). Законодавство поодиноких штатів цієї унії різно визначає поширення цієї кари та форми її переведення. Загалом число злочинів караних смертю дуже обмежене. Головно смертю карається премедитоване вбивство і зівалтування жінки; відтак — державна зрада, бандитизм, підпалювання і замах на особові потяги.

Практика і техніка покарання смертю також не у всіх штатах однакові. Є штати, як Кансас (від р.р. 1872—1907), де кара на смерть *de facto* завішена. Також в штаті Іова наприкінці минулого століття виконання засудів на смерть припинено. В інших штатах кара на смерть здебільшого цілком утримується, як в Англії. Всеж таки і на загал по цілій П.-А. Унії вона спроквола занепадає і вимирає. В кінці XIX століття пересічно було у Сполучених Штатах 109—132 страчення. На початку цього століття — 116—124. Розуміється, не слід забувати при цім дуже швидкого зросту населення цієї державної Унії.**)

У Південній і Середній Америці відношення під цим оглядом ще сприятливіше. У шістьох державах (Бразилії, Коста-Ріці, Гватемалі, Венесуелі, Гондурасі і Нікарагві) кара на смерть скасована *de jure*. В інших (крім Мексики) її поширення дуже обмежено законодавчим шляхом тільки на найтяжчі злочини і фактично вживається порівнюючи мало.***)

*) У 80 і 90 р.р. десять кантонів (із 25) умовно знову завели кару на смерть, але фактично вона виконується дуже рідко. А. L a s s a g n e, 149. Гернет 2.

**) H e t z e l, l. c. p. 314. Гернет, l. c. p. 58—59 і 92. Зокрема див. конгресовий звіт: A. M c - D o n a l d — La peine de mort et l'homicide aux Etats Unis d'Amérique (Bull. de la Commission pénitentiaire internationale VI livre, 1910).

***) Гернет, l. c. p. II розд.

В Канаді кара на смерть наприкінці минулого століття і на початку цього століття була в занепаді. Пересічно річно страчувалося 5—7 злочинців. Все більше були випадки років (1900—1904) без страчень взагалі*.)

В австралійських домініонах Англії (з Тасманією і Новим Зеландом включно) — згідно з твердженням Мак-Дональда — як кара на смерть, так і страчення до війни були в стадії спроквільного занепаду. В Квінсленді вона скасована взагалі. В середині минулого століття (1841—1850) було річно пересічно 15.1 страчень; на початку цього століття ця цифра впала до 5.3, абсолютно не перевищуючи цілком числа — 9.**)

Подібне ж положення річей є в Трансвалі, де протягом першого десятиріччя цього століття було всього засуджено на смерть 100 злочинців, і з цього числа фактично страчено 40. Річний максимум страчень був 11, а пересічне число 4.***)

У довоєнній Туреччині, згідно з карним кодексом, смертю каралося дев'ять родів кримінальних і політичних злочинців. В Японії аж 18, а між ними також і політичні. Довоєнний Китай мав один із найжорстокіших і варварських карних кодексів. Зокрема bestialna була національна форма страчення, яка вимагала, щоб засуджений на смерть злочинець ритуальним робом і різноманітними гострими пристроями був живцем розрізаний на 1000 кусників. Безліч як кримінальних, так і політичних злочинців каралися смертю. Страчення були звичайним явищем. Цікаво зазначити, що каралися фактично смертю навіть діти і дуже старі люди. Невільно було страчувати лише дітей молодших 7 років і старих понад 90 років.

Сіям, де історично склалися дуже жорстокі традиції у судовій практиці, у р. 1908 перевів реформу свого карного кодексу по європейському зразкові. Був навіть проект абсолютного скасування карі на смерть. Але на бажання урядових чинників ця кара всеж таки була залишена для 8 родів злочинців, скасовані ж були традиційні жорсткі форми страчення і замінені одноманітним, а саме відрізанням голови шаблюкою.†)

* * *

З наведеного тут, хоч і не зовсім вичерпуючого огляду, видно, що до війни кара на смерть по цілому світі вимидала природним шляхом. З одного боку — вона дуже обмежувалася карним кодексом, маючи все більш звужену царину свого діяння. З другого боку — чимало держав фактично її скасовували, не виконуючи засудів смерті, тобто стосуючи помилування до всіх злочинців, засуджених на смерть. Врешті ціла низка держав скасовувала кару на смерть

*) Idem, 93. Пор. теж: Mc-Donald — Death penalty and Homicide (Amer. Journ. of Sociologie. 1910. Vol. 16. Juli. 1.

**) Гернет, I. c. p. 94.

***) Idem, 95 і 64.

†) Про азійські країни пор. Гернет, I. c. p. II і III розділи.

також *de jure*, викреслюючи її зовсім із своїх карних кодексів. Навіть країни з великими мортикалістичними традиціями, як Франція, Англія, Іспанія, не могли суперечити цьому фактичному занепаду кари на смерть.

Ця загальна перемога аболіціонізму в питанні кари на смерть зокрема кидається у вічі, коли порівняти статистику страчень на початку і в кінці минулого століття, а головне з останніх років перед війною.

Проф. Гернет, у якого автор черпав статистичні дані для цього нариса, наводить порівнюючу статистику страчень за р. 1908 для 36 держав цілої земської кулі і приходять до максимального підсумку — 2311 страчених злочинців, з чого однаке на одну лише кол. Росію припадає 1340 людей, тобто на решту світу — 971 злочинців.

Отже, це є стільки, скільки лише у двох країнах (Франція і Бельгія) було страчено протягом двох років на початку минулого століття, або у Бельгії та в Англії протягом першого п'ятиріччя XIX століття.

Це порівняння наочно свідчить про природний занепад кари на смерть до війни.

Отже, під цим оглядом, еволюція кари на смерть на протязі XIX століття цілком виправдала твердження бельгійського кримінолога Наузе-а,*) що «без сумніву прийде день, коли весь нарід переконається досвідним шляхом у зайвості ката для своєї безпечности».

В карнім законодавстві культурних народів очевидну перемогу одержувала теза славетного німецького аболіціоніста Гецеля, що сформульована у слідуючих словах наприкінці знаменитої його монографії:

«Кара на смерть несправедлива, нерозумна, і нелюдська, неморальна і анахроністична.**)

Слушно, отже, проф. Гернет вже на самому початку своєї джерельної праці констатує:

«Кара на смерть тисячами років числить своє існування і мільйонами свої жертви. Маючи за собою довжезний кривавий шлях, вона самопевно показує своїм ворогам, що її жертвені вівтарі є майже по всіх державах. Це дійсно так. Але безсумнівним є також і те, що кара на смерть все грізна своєю силою, щорічно загублюючи ще сотки людських життів, всеж таки з кожним роком занепадає. З площів вона йде за високі мури в'язниць. Колись виконувана з урочистим ритуалом під соняшним сяйвом, вона тепер ховається до імлі темної ночі або до присмерку ранішніх досвіток. Колись вона не мала ворогів і противників, а тепер мусить цупко боронитися за своє дальше існування. В обличчя їй все частіше кидаються образливі закиди і тяжкі оскарження.

В законодавчих установах деякі партії енергійно борються за її скасування.

*) Пор. його цит. історію кари на смерть.

**) І. с. р. 484.

Протягом минулого XIX століття було дуже обмежено число випадків можливого її вживання. Царина її діяння у давнішій минулості була майже необмежена. Не було ані одного злочину, більш чи менш серйозно порушуючого інтереси влади або пануючої класи, за який би закон не погрожував карою на смерть. Її вживання виправдувалося — «громадською користю», яка розумілася досить своєрідно...

Класова нерівність знаходила вимовне відбиття в законодавстві про кару на смерть. Життя людини з нижчої класи майже зовсім не мало вартості...*)

Таке положення річей тривало століттями. Але цей тріумфальний похід кари на смерть вже цілком і безповоротно належить до історії. Перед сто роками настав зворот у цім відношенню. На попередніх сторінках ми бачили, як ця всемогуча кара на смерть до війни спроквола занепадала і вимирала.

Світова війна і революція зупинили дочасно цей процес її природнього занепаду. Після війни і революції звичайно кара на смерть оживає в зв'язку з природнім збільшенням злочинності в цих часах суспільної дезорганізації та хаосу, як це можна констатувати зрештою і під цей час в Європі та по цілому світі. Для мортикалістів це завжди вдячна і приємна нагода для рішучого захисту кари на смерть, як незайманої установи людської юстиції і запоруки суспільного ладу.

Через війну і революцію людське сумління завмерло і звикло знову до людської крові. Заразом збудилися знова звірячі інстинкти в людській істоті. Юстиція була втягнена до виру брудних пристрастей і загального зхвилювання післявоєнної доби. Не можна дивуватися, що юстичні помилки — це найстрашніше оскарження кари на смерть, в останніх роках бувають частіше, ніж до війни.**)

Бостонське легальне вбивство двох безвинних італійських робітників (Сакка і Ванцетті***) збудило нараз приспане сумління цілого культурного світу. Сталося новим стимулом для аболіціоністичного актуалізму, заклик до нової боротьби проти кари смерті.

Ця акція знайшла живий відгомін зокрема в Європі. У Німеччині, Франції і Англії відновляються спроби легального скасування кари на смерть. У новому проекті кримінального кодексу для ЧСР кара на смерть викреслена. Міжнародна думка рішуче висловлюється проти кари на смерть. Міжнародні визначні організації (напр. II Соціалістичний Інтернаціонал на Брюсельському Конгресі) — домагаються скасування кари на смерть законодавчим порядком.

*) Л. с. р. 2—3.

**) Напр., трагічна справа невинно страченого в Німеччині емігранта Якубовського, котра саме ревідується. Пор. мою статтю: „Justiční omyl neboli vražda“, у Več. P. L. 1929 г. 142.

***) Див. про це мою статтю: «Bostonská poprava a trest smrti» в журналі «Akademie», 1927, ч. I і далі нарис — «Кара смерті» — в «Тризубі», 1927

Відчувається потреба нового перегляду цього болючого питання в міжнародному масштабі і на всесвітньому форумі, як це перед війною (у р. 1910) сталося на вашингтонському інтернаціональному конгресі для справ в'язничних, де, між іншим був опрацьований програм для анкетного дослідження цієї проблеми.

На жаль, світова війна перешкодила і унеможливила переведення цієї дуже цінної і потрібної акції. Тепер, коли післявоєнний психоз потроху занепадає і світ приходить знова до стабільної рівноваги, є найвищий час присвятити належну увагу цьому невідкладному питанню.

Вже перед півстоліттям Г е ц е л ь гадав, що «вже на часі, щоб кара на смерть була скасована у всіх державах, котрі уважаються культурними, навіть за найтяжчі злочини і за dokonані вбивства...»*)

Сьогодні є анахронізмом казати, що це є на часі, бо це м а л о статися вже давно. Треба тому надолужити те, що було прогайне. Кара на смерть має бути усунена, як непереможне протиріччя сучасної культури і головно гуманітарних прямувань модерної доби.

Доводиться згадати відомого французького аболіціоніста М. М а с о н 'а, котрий у р. 1838 казав у паризькому парляменті підчас дебати з приводу кари на смерть: „Ce n'est pas la mort qu'il faut apprendre à craindre, c'est la vie qu'il faudrait apprendre à respecter.“**)

Можна би також пригадати слова славетного французького поета Л я м а р т і н а, сказані у цій самій дебаті та які б мали бути motto'м карних кодексів культурних народів і держав:***)

La société et le criminel se regarderont-ils éternellement l'un à l'autre, pour savoir, lequel cederà le premier de verser le sang. Commencez et ne craignez pas ces périls dont on vous effraye. Non, la clef de voûte de la société, ce n'est pas la mort. La clef de voûte de la société, c'est la moralité de ses lois...”

Doc. O. Bočkovskyj.

Trest smrti před válkou.

(Résumé.)

Autor toho pojednání, jež je výňatkem z jeho kulturněhistorické a socio-kriminologické monografie o trestu smrti vůbec, zastává stanovisko a b o l i c i o n i s t i c k é a dokazuje, že toto vítězí zejména v druhé polovině XIX st. a v době předválečné.

Předně ve vědě, neboť v moderní kriminologii mortikalisté jsou v menšině a stanovisko abolicionistické nabývá převáhy. Dále — v trestním zákonodárství, kde trest smrti je progresivně

*) L. c. p. 483.

**) A. L a c a s s a g n e, l. c. p. 13.

***) Ibidem.

restringován a v četných státech zrušen vůbec. Rovněž trestní praxe, jak nasvědčuje tomu srovnávací statistika ortelů smrti a poprav, mluví o vítězství abolicionismu v té příčině. Některé státy zrušily trest smrti de facto, nevykonávajíce poprav. Téměř ve všech zvýšenou měrou je udělována milost odsouzeným k smrti zločincům. Toto vítězství abolicionismu je charakteristické nejenom pro Evropu, nýbrž pro kulturní státy celé zeměkoule. Válka a revoluce zastavily na čas toto přirozené vymírání trestu smrti. Avšak po tragické bostonské popravě po celém světě živelně se zvedá odpor proti trestu smrti, zvyšovaný častějšími justičními omyl y v poslední době. (na příklad tragický případ nevinně popraveného v Německu Jakubovského). Naprosté zrušení trestu smrti je pouze otázka dohledné doby. Krutý a bezúčelný tento trest, jenž se nesrovnává s etickými názory moderní doby — musí zmizet jednou navždy jakožto neslučitelný s kulturními snahami dnešního lidstva.

Prof. agr. O. Botchkovsky.

La peine de mort avant la guerre.

(Résumé.)

Cet aperçu n'est qu'un extrait de la monographie historique et socio-criminologique de l'auteur sur la peine de mort en général. Son point de départ est l'idée abolitionniste; il nous démontre qu'elle est en marche surtout dans la seconde moitié du XIX siècle et avant la guerre mondiale.

A son avis cette tendance ressort tout d'abord dans la science puisque dans la criminologie moderne les morticalistes ne forment qu'une minorité et que le point de vue abolitionniste commence à triompher. Ensuite vient la législation pénale ou la peine de mort subit une restriction progressive; elle est même complètement abolie dans plusieurs d'Etats modernes. De même l'expérience de la pratique pénale, basée sur la statistique comparative des verdicts de peine de mort et des exécutions fait valoir le triomphe de l'abolitionnisme.

Quelques Etats ont effectivement aboli la peine de mort et ne recourent plus aux exécutions.

Presque dans tous les Etats la grâce est accordée à la majorité des condamnés à mort.

Ce triomphe de l'abolitionnisme est caractéristique non seulement pour l'Europe, mais pour tous les Etats culturels du monde.

La guerre et la révolution arrêtent pour quelque temps ce dépérissement naturel de la peine de mort. Cependant l'exécution tragique de Boston réveille un proteste spontané contre la peine de mort, ravivé encore par les nombreuses erreurs de justice (par exemple, le cas

tragique de Yakoubovsky en Allemagne) du temps dernier. L'abolition complète de la peine de mort n'est donc qu'une question de temps.

Cette peine cruelle contrastante avec les idées éthiques des temps modernes, doit disparaître une fois pour toujours, comme un défi à toutes les tendances culturelles de l'humanité.

Нариси по теорії акційного підприємства*).

II.

Керовнича група в акційному підприємстві.

Ступінь прибутковості підприємства узалежнена, помимо технічної кваліфікації підприємства, помимо зовнішніх об'єктивних обставин, що збірно відомі під назвою кон'юнктури, ще причинами, які спочивають в підприємничих здібностях, духовних та моральних якостях керовників підприємства. В особливій мірі це відноситься до акційних підприємств. Успішне існування і розквіт акційних товариств, каже Шмолер,**) залежить від того, чи сидять в цих органах (управління) відповідні люди, цебто люди з вистачаючим діловим знанням, енергією, з інтересом до справи і чесністю, щоби вміло, віддано і вірно працювати для товариства.»

«Чинність політична і комерційна є не менш особистими ніж мистецька творчість, каже в тій же справі Ратенау... ***) а тому питання персональних змін в управлінню (акційного товариства) обертається в питання цілої долі підприємства. Міцна держава може, як це показує старий і новіший досвід, існувати на протязі цілого покоління за рахунок нагромаджених раніш сил, в той час, як господарське підприємство мусить при неправильному керівництві загинути на протязі вже кількох років.»

В наслідках діяльності підприємства зацікавлені всі, що розраховують на участь в поділі його доходу. Посередньо сюди можна віднести рішучо всіх контрагентів підприємства. Кожний, хто вступив в будь-який договір з підприємством, з котрого випливає його право на одержання частки з наслідків діяльності останнього, є зацікавлений в такому ході справ його, при котрому це одержання було би найліпше забезпечене. В першу чергу до таких інтересентів слід було би віднести кредиторів підприємства. І всеж, ні закон, ні практика не дають звичайно кредиторам права втручання в справи підприємства, хоч і перший і друга рішучо стоять на захисті прав кредиторів; підприємство діюче не допускає навіть думки про притягнення кредиторів до участі в його керівництві, лише підприємство, що перейшло в наслідок банкрутства на стадію ліквідації,

*) Ці нариси є дальшими (дивись «Записки У.Г.А.» т. 1) уривками з більшої моєї праці, що виготовлена була до друку ще в 1924 р. Автор.

**) Grundriss, I, ст. 525.

***) Rathenau. Vom Aktienwesen, ст. 135.

або взагалі в конкурсне управління — переходить до рук об'єднаних в нещастя його кредиторів.

Правда, нам відомі численні приклади, коли підприємство буває примушеним дозволити банкові заглянути до своїх рахунків і розрахунків. Це явище новішої стадії розвитку має місце щораз і якраз в акційних підприємствах, особливо в мент, коли потреба в збільшенню акційного капіталу, яке може бути переведено лише за допомогою банків, викликається таким станом підприємства, де мова йде про заховану санацію. Такі відносини банку і підприємства базуються на явищах двох порядків. Перший коріниться в системі управління акційними підприємствами і зв'язаний із шляхом їх заснування і фінансування. Про них буде мова згодом. Другий — засадничо нагадує стан конкурсний, хоч і в захованому від опінії загалу вигляді. В цьому відношенню втручання банку, як посередника між ринком капіталів і підприємством, є тим «винятком», який підтвержує лише встановлене нами правило.

А правило це — в тому, що прямими, безпосередніми, безумовними інтересентами в підприємстві є ті, яким припадає чистий дохід останнього.

Ми вже знаємо (із попереднього), що головними складовими частинами цього чистого доходу є винагорода капіталу і винагорода керування; таким чином, до найбільшчих інтересентів доведеться віднести капіталістів і підприємців.

Ми можемо собі легко уявити, що ці найближчі інтересенти задовольняються підприємством в твердо наперед встановлених розмірах; капіталісти одержують із певного відсотку капітальний чинш, а функція підприємців — керування покладається на найманий персонал — директорів, які одержують певну, хочби й дуже високу, але наперед відому по розміру платню.

Тоді перед нами виринає знову те саме питання, яке ми зустріли раніш, а саме, підприємство дає прибуток змінливий із року в рік; оскільки розмір цих лишків з діяльності підприємства наперед не є відомий, стає ясним, що цілий він не може бути поділений між вказаними категоріями інтересентів. Куди ж попадає решта прибутку? Ми мусимо прийти до висновку, що десь існує ще один чинник, найбільш прямо заінтересований, який одержує отцю третю змінливу частину прибутку. Канал, по якому впливає ця частина доходу це — грюндерський прибуток.

Попробуємо підійти до того ж питання з іншого боку, щоб з'ясувати всі ті важливі наслідки для проблеми нагромадження капіталів, концентрації промисловості і розподілу народного доходу, які зв'язані з цією проблемою, що має, здавалося, такий простий вигляд, як питання про одержання змінливої частини промислового прибутку.

Якщо візьмемо індивідуальне підприємство, то тут це питання знаходить своє найпростіше рішення. Тут ми маємо збіг, ідентичність

того, чия діяльність спричиняється до одержання лишків в підприємстві, і того, хто ці лишки як прибуток засвоює.

Індивідуальний підприємець, як правило, є капіталістом-підприємцем. Він об'єднує в своїй особі капіталіста і керовника; обидві категорії прибутку: стала — чинш і змінлива — підприємнича винагорода, припадають йому. Характер явища не міняється, коли такий індивідуальний капіталіст-підприємець притягне до свого підприємства чужий капітал на титулі кредитування, позички. Ідентичність, що вказана вгорі, від цього не втрачається. Кредитор, як ми вже вказували, не належить до безпосередніх інтересентів.

Але справа корінним чином міняється, коли підприємство переходить до акційного товариства.

В акційному підприємстві ми мусимо поміж безпосередньо заінтересованими розрізняти тих, що керують і своєю керовничою діяльністю спричиняються до одержання доходу від тих, що співучасні в його поділі.

Що усі сотні і тисячі акціонерів не можуть взяти участь в безпосередньому управлінню, в підприємничому керовництві — ясно без дальших доводів. Мусить викристалізуватись певний апарат управління, в котрому бере участь певна, невеликого розміру, група керовників.

Ширші кола акціонерів в справжнім акційнім підприємстві незаінтересовані в ньому значною частиною свого майна. Кожне окреме підприємство, від котрого акціонер має пару сот карбованців дивіденду, не може притягти його уваги настільки, щоб він втручався в його управління. Вже не кажучи про ту групу акціонерів, яка щораз міняє зміст свого акційного портфелю, бо розраховує на зиск від зміни курсів, а не від промислової чинності відповідних підприємств.

Попередня аналіза привела нас до висновку, що акціонери в масі своїй не є підприємцями. По своїй ролі в господарському житті, по своєму суб'єктивному відношенню до акційного підприємства, по джерелу і розміру свого доходу від нього — вони ті ж кредитори, ті ж грошові капіталісти, інтерес котрих при тому є розпорошений між багатьма підприємствами, в фонди яких приміщені їх капітали.

Дійсно, безпосередніх інтересентів, що прямо зацікавлені в розподілі змінливого прибутку певного даного підприємства ми мусимо шукати, таксамо, як в індивідуальному підприємстві, серед керовничих елементів підприємничої діяльності.

Акційне підприємство може повстати із ріжноманітних мотивів. Головна його властивість, що воно здатне притягти до господарського використання вільні капітали найширших маєтних верств. Трошки згодом ми докладно зупинимось на цій його властивості. Тут для нас важні інші моменти, не менш далекосяглі. А саме, що акційна форма підприємства здатна притягати до безпосередньої господарської діяльності капітали абстраговані, відірвані від особи їх власника. Рішаюче значіння має, таким чином, та властивість

акціонера, що він надзвичайно охоче віддає свій капітал до чужих рук для управління.

Виконуючи цим функцію цілком подібну до грошового капіталіста, який позичає свої гроші промислового підприємству, акціонер відрізняється від першого тим, що грошовий капіталіст перекладає ризик приміщення капіталу на промисловця, який відповідає за позичений капітал, тоді як він продовжує нести цей ризик в формі неусталености, змінливости свого доходу — дивіденду, акційне ж підприємство перед ним за його капітал та за розмір і взагалі одержання доходу не відповідає. При цьому відомо, як статистика дивідендів показує, що пересічно акціонери задовольняються фактично доходом, розмір котрого в цілому не перевищує, або мало в чому перевищує, пересічний позичковий відсоток.

Ця властивість акціонера, як чинника, що постачає капітал, що має право на роль безпосереднього інтересента, одноразово уступаючого своє право на управління цим капіталом іншим особам — звичайно органам управління акційного товариства — має величезне господарське значіння.

Індивідуальне підприємство об'єднує в одній особі капіталіста, підприємця і суб'єкта одержання прибутку. Поки панувала ця форма підприємства не було терену до примінення здібностей тих, що мали нахил до підприємничої, організаторської діяльності, але не мали потрібного капіталу, або відповідного особистого кредиту. Акційна форма породила, викликала до життя й до активности нові елементи, які штовхнули наперед господарський розвій, зокрема в напрямі концентрації господарських одиниць.

Зупинимося схематично на мотивах виникнення акційного підприємства. Існуюче індивідуальне підприємство легко може бути спонукане до переходу на акційну форму. Тут впливає в першу чергу зростаюча потреба в нових капіталах для поширення та удосконалення продукції. Напрямом господарського розвитку в індустрії, транспорті, банківській справі та організації забезпечення, почасти також торгу — веде до виникнення й поширення велетенських підприємств. На ґрунті індивідуального капіталу і особистого кредиту потреби такого поширення не можуть бути задоволені. Тут можуть допомогти лише вільні капітали, притягнені із всіх шпар народного господарства.

Індивідуальне підприємство далеко не відразу рішається на такий перехід. Тут впливає затримуюче почуття втрати особистого права розпорядження, міцне почуття приватної власности підприємця. Але конкуренція і потреби пристосування до умов ринку вимагають збільшення основного і оборотного капіталу. Незалежний підприємець мусить на цьому шляху поволі попасти в залежність від банків, що його кредитують.

Тут якраз з'являється на авансцені другий могутній фактор, який впливає в бік поширення акційних підприємств — банки, або інші фінансуючі органи. Індивідуальні підприємства щораз бувають примушені допустити таке обмеження своїх прав господаря,

як контроль представниками банку його діловодства, рахунків і розрахунків. В окремих випадках цей контроль набирає форм справжньої тиранії, при якій перехід на акційну форму є для дотичного індивідуального власника мрією про визволення.

З свого боку, банк, що примістив більший капітал до такого підприємства, при тому капітал, що пішов на поширення та удосконалення продукції, цеб-то до основного капіталу, мусить рахуватися з імовірністю цього приміщення, мусить рахуватися з фактом, що його капітал зав'яз надовго. Більш того, вже приміщені капітали вимагають додатково нового припливу капіталів; відмовити в цьому неможливо, бо увесь час чинна погроза втрати раніш приміщених засобів. Банк стає перед необхідністю знайти вихід із цього положення, а такий вихід можливий лише в переході на акційну форму, цебто в безпосередньому притягненню маєтної публіки до приміщення своїх капіталів просто до підприємства, цебто з перебранням нею на себе ризику за це приміщення, замість попереднього приміщення за посередництвом банку, тобто за відповідальністю останнього.

Для банку такий перехід кредитованого підприємства може бути одинокою можливістю до звільнення запозичених грошових сум, бо перед комерційним банком, що помимо депозитних операцій береться також за фінансування промисловости, стає важливе завдання знайти рішення проблеми розходження термінів платіжів по пропозиціях капіталу і попиту на них.

Перехід боржника на акційну форму є одно з тих рішень. Правда, банк мусить взяти на себе тут фінансування цього нового засновання, далі емісію; лише вдала емісія звільняє банкові потрібні йому гроші.

Стимулом до засновання акційного підприємства часто буває новий винахід, новий спосіб продукції, або навіть нова продукційна галузь. Всяка така новина вже по своїй невипробованості здається занадто ризикованою, щоб сподіватися на фінансування в спосіб індивідуально-капітальний. Лише акційне товариство з властивим йому розпорошенням ризику поміж членами-учасниками дає спроможність до реалізації такої нової ідеї.

Історія акційного будівництва дає числені докази вірности зазначеної вгорі тези. Залізничі, електро-технічна промисловість, що завдячують своїм існуванням новим винаходам і винахідним ідеям, в найбільшій може мірі використали форму акційного товариства для свого фінансування.

Таксамо використовують цю форму заокеанські підприємства, що зв'язані з великим ризиком і невідомими умовами. Перші акційні підприємства і перша в історії спекуляція на акціях, виникли на цьому тлі. Так, першим справжнім акційним товариством вважається Генеральна Нідерландська Ост-індська Компанія, що заснована в 1602 р. Вже в 1610 р. Голяндському правительству довелося вжити заходів до обмеження біржевої спекуляції фондами Компанії.

Нарешті ще один фактор в чималій мірі сприяє заснуванню

акційних товариств. Це комерційний діяч, відомий під назвою «ґрюндера», завдання якого полягає в полегченню співділання інших елементів які потрібні для появи нового підприємства, цебто в першу чергу, капіталіста і підприємця; мета цього посередника — зискати на операції заснування. В більш-менш чистому вигляді посередника по заснуванню акційних підприємств, а зокрема по з'єднанню вже існуючих кількох в одно велике, фюзіоноване, трестоване підприємство, цей тип зустрічається в Америці під назвою «промотера». В Європі «ґрюндерами» звичайно називаються всі перераховані вище чинники, які в більшій або меншій мірі всі, або лише в частині, спричиняються до нового акційного будівництва.

От з цих елементів, а саме: попереднього власника індивідуального підприємства, який потребує нового капіталу, банкіра або фінансиста, що ці гроші має, або може дістати їх на ринку капіталів, або який хоче звільнити свій дебіторовий рахунок, винаходця, який хоче реалізувати нову дотепну ідею, промисловця, під яким ми розуміємо людину з підприємничими здібностями, який шукає примінення своїм силам, нарешті, ґрюндера-промотера, що уміє скористати з готовності капітального ринку проковтнути нову порцію промислових фондів, — з них всіх складається, в певній комбінації, кожний раз і для кожного випадку в іншій, — та група, що до її рук попадає керівництво новим підприємством.

Це буде та група, яка звичайно зветься «ґрюндерським консорціумом», або просто ґрюндерами. З них рекрутуються ті, що стоять найближче як до операції заснування й фінансування підприємства, так — в дальнішому, — і до вже діючого підприємства.

З погляду народньо-господарського, їх функція — це поширення господарської творчости, будівництво підприємств, збільшення господарських дібр; відбувається ця їх діяльність шляхом притягнення до продукційного процесу вільних капіталів із усіх шпар народнього господарства та їх утилізація.

Акція тут є той фактор, який в руках вказаних господарських діячів, пробуджує сплячий капітал, що без того і до того лежав даремно схований в «панчохах», або був приміщений не там, де він міг би дати найбільші наслідки.

Акція ж є той фактор, який підвищує, іноді в багато разів оцінку певного добра, певного багатства. Підприємство, яке переведено на акційну форму, виявляється підвищеним, іноді надзвичайно високо, в своїй вартості.

Від цих властивостей акційної форми притягати капітали до господарської чинности походять ті велетенські багатства «капітанів індустрії», що їх спочатку породила Америка і які знайшли собі вже вияв також в Європі.

Значіння акційної форми підприємства полягає в цьому. Ціла еволюція цієї форми підприємства скерована з уваги на ці особливості та їх наслідки.

Ця утилізація народнього багатства відбувається в супроводі багатьох негативних моментів, як для власників цих капіталів,

так і для народнього господарства в цілому. Але всі ці негативні моменти викликаються пануючими приватно-господарськими мотивами діяльності вказаних активних чинників акційного будівництва, в першу чергу, стремлінням якнайбільше зискати в процесі використання чужих капіталів.

Ми тут маємо перед собою зовсім нову форму підприємництва, істотно відріжену від тої, яку ми звикли бачити в індивідуального капіталіста-підприємця. Тут відбувається процес пробудження, збирання і утилізації продукційних засобів в нечуваних до того дименсіях. Відповідно нечуваним буває і зиск. Одна із його форм — це є грюндерський прибуток.

В цій грюндерській групі ми повинні окреслити особливе значіння двох чинників: фінансиста та підприємця. Відповідно до ролі і намірів цих двох чинників ми можемо всі засновання поділити також на дві групи. До першої групи будуть належати всі ті засновання, в центрі яких стоїть підприємець, якому ходить про те, щоби притягти частково чужий капітал, який би уможливив дальший розвиток підприємства; в підприємстві цей оснівник є живо зацікавлений, але він не може провадити його з огляду на необхідність його поширення, або на зріст ризику, тощо.

Друга група засновань охоплює всі ті, де рішачу ролю відіграє фінансист, який має за свою головну ціль при заснованні — вигідне розміщення акцій, з тим, щоб як можна скоріше вибрати свій капітал з відповідним, можливо найбільшим грюндерським прибутком.

Розуміється, що на практиці не зустрічаються обов'язково чисті приклади тої чи другої групи засновань. Найбільше доводиться мати до діла з мішаними формами. Але елементи, або тенденції обох категорій засновань, ми зустрінемо майже в кожному з них. Який з елементів переважає — це залежить од важливості ролі в кожному окремому випадку промисловця, в наведеному вище розумінню, або фінансиста. Перший переважає, коли він в значній мірі може спертися на власні, назбирані попередньою своєю діяльністю в підприємстві, капітали, в противному разі він мусить покласти в залежність від фінансиста.

В першому випадку, коли переважає промисловець ціле підприємство направляється з огляду на його змістову ціль — продукцію та под.; в другому випадкові — вага полягає в одержанні посередничого зиску на операції засновання. В першому випадкові фінансистові доводиться шукати спільника промисловця для переведення операції засновання і до певної міри він мусить підпорядкувати своє стремління до прибутку головній меті промисловця — збудувати підприємство. В другому випадкові — промисловець шукає фінансиста для фінансування засновання і йому доводиться узалежнити цю свою мету — засновання — од мети фінансиста — зискати на своїй участі. З цього ясно, що можливість переходових типів не обмежена.

Той чи інший з двох типів засновання міняється по країнах.

Так, в Англії панує тип акційного підприємства, де переважає значіння промисловця. Зокрема, це відноситься до старих галузей промисловости. В сталій та залізній промисловости Англії найважніші засновання новішого часу, зокрема щодо об'єднання існуючих підприємств в більші цілості, відбулися виключно при участі самих підприємств без втручання фінансуючих чинників. На Лондонській біржі менш за все чути про котирунку фондів суто-англійської промисловости. Участь фінансиста значна, але в чужих заморських фондах. З внутрішніх галузей за допомогою фінансових чинників звертаються більш слабі ділянки текстильної промисловости та, зокрема, нові галузі, нові продукції. Стара англійська промисловість розвивалась поступово, міцніла і назбирала своє власне багатство в процесі цього повільного розвитку, яке їй дає можливість скористатися з нових форм концентрації в спосіб акційного стоваришення, не потребуючи втручання сторонніх факторів. Подібні явища помічалися на протязі довгих десятиліть також в Голландії.

В протилежність тому ми маємо в Німеччині та Сполучених Штатах П. А. незвичайно швидкий зріст промислового будівництва, зокрема, у важких індустріях. Без притягнення фінансово-капіталових чинників з кола позапромислових це будівництво не могло мати місця. Тут фінансисти в Америці, банки — в Німеччині, відіграли найважливішу роль.

III.

Акція, як фактор мобілізації капіталу.

Акційне будівництво базується на притягненню до участі в господарстві чужих капіталів, при тому капіталів найширших маєтних верств, по можливості всіх вільних в народньому господарстві ресурсів, придатних до поміщення в господарство, цебто до їх утилізації на продукцію нових господарських дібр.

Придивимось до тих підстав, що зробили якраз цю, акційну, форму підприємства найбільш придатною до цього збирання капіталів. Почнемо з мотивів часткового характеру. Сюди в першу чергу треба віднести дрібний розмір кожного окремого титула участі — акції.

Другий момент, часткове значіння якого не слід зменшувати — це обмеженість ризику акціонера.

Більш важливою є та особливість акцій, яка робить із них легко-переходовий фонд, це властивий акції характер заступимости, те, що всі акції одного підприємства, або, коли у одного підприємства є кілька різних категорій фондів, то в межах кожної категорії — всі акції однакові по своїй вартості, вигляду і правам.

Оскільки вони це не іменні, а пред'явницькі, вони легко, без жадних формальних труднощів міняють власника; але іменні акції також легко мобільні, бо формальності переходу звичайно викону-

ються відповідними органами без жадних заперечень. Акція тим набрала характеру ходкого, масового, біржевого товару.

Легка переходовість акції з рук до рук має велике значіння для самої справи розміщення акцій на ринку капіталів тому, що значна кількість власників таких фондів набуває їх не задля участі в господарському процесі, не задля істотної мети дотичного промислового підприємства, а лише задля зиску на змінливості біржових курсів акцій. Для підприємства зрештою не має значіння ступінь інтенсивності переходу його акцій з рук до рук з причин біржевого гандлю; але для нього не байдужою є та обставина, що зацікавлення біржевої спекуляції та публіки дотичними фондами збільшує попит на них, забезпечує їх вдалу емісію та обіцяє легку можливість додаткового випуску акцій тим самим підприємством, цебто в цілому сприяє успішному фінансуванню підприємства.

Не слід також пройти мимо ще одної обставини, яка, в кожному разі в європейських країнах, сприяє полегшенню розміщення акцій в публіці — це обов'язковість публікування балансів акційних товариств та вимога закону про реєстрацію їхніх статутів і евентуальний догляд відповідних урядів за додержанням законних приписів.

Значіння цих мотивів, що ніби таке поміщення капіталу до певної міри забезпечено законом, дуже релятивне. В Америці закон найменше забезпечує в цьому відношенні власників капіталу; діяльність акційних товариств відбувається там поза жадним контролем, далеко не у всіх штатах вимагається законом публікування балансів, і всеж там акційне життя поширене незвичайно.

Всі наведені мотиви легкого одержання капіталів завдяки акційній формі організації підприємства, відступають, на думку Петражицького, перед одним головним, як він його називає, «законом» господарського життя — саме тенденцією до надмірної оцінки вартості акцій з боку її покупців.

Вже Адам Сміт, розглядаючи питання про височину зарібної платні й зиску, вказує, що у всі часи зверталось увагу на одну стару людську хибу, саме на перебільшення уяви у багатьох людей про їх здібності, але зовсім не помічено було іншої хибі, а саме їх уперта певність свого щастя, хоч це явище ще більш розповсюджено, ніж перше. Власне, немає людини, яка би, находячись в нормальному стані здоров'я і доброго настрою, не поділяла би цієї уяви, яка конкретизується в тому, що вона надмірно опіює перспективи виграшу, а недооцінює ймовірності програшу.

Ми у своєму місці вже встановили, що хоч акціонер належить до безпосередніх інтересентів підприємства, але істотний характер акційної форми останнього переводить його на положення кредитора. До певної міри оскільки він є справжнім акціонером, цебто власником фондів із змінливим доходом — дивідендом, він зберігає властивості безпосереднього інтересента в тому змислі, що дохід, який йому припадає не є сталим, він змінюється щороку в своїх розмірах. Різниця між акційним і індивідуальним підприєм-

ством тоді виявляється в тому, що в цьому останньому існує ідентичність безпосереднього інтересента і керовника, тоді як в акційному підприємстві ця ідентичність зникає.

Всі найрізноманітніші фондові категорії модерних акційних підприємств, як вони зустрічаються особливо в Америці, можна по їх суті поділити на дві групи: фонди акційного характеру і фонди облігаційного характеру. Істотна різниця між обома цима групами, полягає, як відомо, в тому, що власник облігації одержує на свій капітал сталий рівномірний відсоток, пересічно 4—6% річних. Акціонерові також припадає відсоток на його капітал, але цей чинш підлягає часто різким і несподіваним хитанням, від 0 до 50 і вище того, взагалі без встановленої верхньої межі. В цьому відношенні можна встановити різницю між акціонерами та облігаціонерами ще в тому змислі, що перші зберігають характер безпосередніх інтересентів, хоч скрито переходять на положення кредиторів підприємства, тоді як другі — явно вже є кредиторами підприємства, а тому вже ніяким чином до прямих інтересентів не можуть бути віднесені. Ця різниця обох категорій знаходить свою формальну фіксацію в тому, що акціонерам полишається номінальне право впливати своїм вотумом в органах управління акційного товариства на характер керовництва підприємством, тоді як облігаціонерам це право не належить з походження.

Керовнича група акційного підприємства, влада і повноважність котрої криється і походить з явищ чисто економічних, формально їх виводить і посиляється на право більшості, на право вотуму правомочних власників акцій.

Височина чиншу, що зветься дивідендом, обумовлена розміром чистого прибутку підприємства. Але далеко не вповні розмір цього чистого прибутку визначає розмір дивіденду. Більш правильним буде сказати, що тенденція в хитаннях розмірів чистого прибутку підприємства відбивається на напрямі хитань розміру дивіденду. Але і цю закономірність доводиться обмежити з мотивів двох порядків. Мотиви формально-правного характеру полягають у вимогах закону про відчислення до резервових фондів. Щоб не дозволяє прямо закон, те доповнюється статутом акційного товариства в тому ж напрямі невідповідності доходу і дивіденду. Сюди відноситься можливість засновання необов'язкових по закону резервових фондів, можливість високих амортизаційних вирахувань і списувань, можливість видачі дивіденду помимо присутності чистого доходу на перших часах існування підприємства, або взагалі в роки несприятливої кон'юнктури, коли на чистий дохід розраховувати неможливо.

Мотиви не формально - правового характеру впливають із взаємовідносин обох груп, що складають акційне підприємство, а саме: маси акціонерів, що зберігають формально право впливати на управління, і тої групи керовників, склад якої ми були висвітлили вгорі. Керовнича група має, по самій істоті великого промислового колективного підприємства, тримати керовництво в своїх руках, а фор-

мально вона ніби уповноважена збірним колективом акціонерів. Все полягає на тому, щоби ці останні вважали свої права непорушеними, хоч вони не допускаються до фактичного управління. Залишаючи впливаючі з цієї колізії проблеми управління на боці, ми обмежимося тут вказівкою на те, що в наслідок вирішення цієї проблеми в певний спосіб, який відповідає господарським підвалинам вказаних групових взаємовідносин, керівнича група стремить сховати перед акціонерами дійсне справжнє відношення між прибутком підприємства і розміром дивіденду.

Якщо розмір доходу є високий, керівнича група стремить цей розмір використати на користь свого підприємства, шляхом «тихого» резервування і трансакцій з фондами, тоді акціонери одержать дивіденд меншого розміру, ніж їм формально мав би припасти.

В притилежному випадку, коли замість прибутку підприємство дало втрату, керівнича група якнайменше є зацікавлена доводити про це до відома акціонерів і загалу. Навпаки, вона стремить виплатити відповідний до стану курсу акцій в той мент дивіденд, щоби не захитати положення підприємства на капітальному ринкові і тим не утворити небезпеки на випадок потреби в нових капіталах, цебто в нових додаткових випусках акцій чи облигацій. Більш того, якраз в такі лихі часи керівнича група стремить всіма способами замаскувати дійсне положення підприємства. Дивіденд, таким чином, виплачується у всіх цих випадках, окрім лише хоробливого стану підприємства такого ступня, коли доводиться стати на шлях одвертої санації.

Важливішим висновком із цього буде, що акціонери так чи інакше залишаються в темряві щодо розміру дійсного доходу підприємства.

Із порівняння внутрішньої суті облигацій і акцій випливає друга істотна різниця, яка також відбивається на останніх в тому ж напрямі, а саме зміцнення елементу невідомости в оцінці вартости акції.

Облигаційні позички акційного підприємства звичайно забезпечуються цілим його майном; цьому забезпеченню властивий характер гіпотеки в тому зміслі, що на випадок конкурсу із загальної маєткової маси в першу чергу задовольняються власники облигацій, а лише із рештки, якщо така виявиться, після покриття всіх боргів, задовольняються акціонери.

Цей момент в такому вигляді здатний впливати в бік зменшення оцінки висоти вартости акції. Але він же має протилежну сторону. Можна собі уявити, що цілої маєткової маси всіх активів підприємства не тільки вистачить на покриття зобовязань, але що залишиться ще досить, щоб задовольнити акціонерів не тільки в розмірі номінальної вартости акції, але вище того: як «власникам» підприємства на їх долю має припасти вся решта майна, незалежно від її розмірів. Невідомість розмірів тої вартости, що припадає на кожну акцію не може не відбитися на відношенню акціонерів до своїх фондів і публіки в розумінню її заохочення до купівлі акцій. Від-

сутність тривалої безпосередньої залежності курсу акцій від доходності підприємства позбавляє до певної міри хитання курсів фондів явної, видимої закономірності, робить саме набуття акцій в значній мірі спекулятивною операцією, навіть попри спекулятивних намірів покупців.

Ці властивості акційного паперу, ця питома йому невідомість розміру того доходу, який він може в майбутньому принести, а тим також невідомість майбутнього розміру його курсової вартості — надає акції здібність бути джерелом «премії», несподіваного невідомого, а тому, можливо, і великого розміру виграшу.

V.

Взаємовідношення між акціонерами та керівниками в акційному підприємстві.

Коли ми займались, на початку цієї праці, розглядом взаємовідношень між акціонерами і акційним підприємством, ми вказували, що в цій площині існує дуже розповсюджений поділ акціонерів на «дрібних» і «великих». В новішій літературі цей поділ хотів систематично обґрунтувати Пасов, але також інші автори не відкидають цього поділу і в своїх міркуваннях щораз користуються цими термінами.

Пасов характеризує цих дрібних акціонерів в масі, як приналежних до всіх можливих фахів і станів людей, що мають невеликий маєток, який не підходить до прикладання у власному ділі чи промислі і який вони хоч в частині, з великою охотою приміщують в акції, тому, що сподіваються від того значно більшого доходу, ніж коли б вони поклали свої гроші до ощадної каси, чи в гіпотечку, чи в папери із сталим доходом; попри того, вони сподіваються, що їх акції будуть підвищуватися в своїй курсовій вартості, так що продажом їх вони зможуть ще зискати і збільшити цим свій капітал.

Більшість таких акціонерів зовсім не розуміється на питаннях діяльності дотичного підприємства і коли вони набувають його акції, то найменше турбуються справами його управління. Вони часто не знають навіть прізвищ директорів, ніколи не заглядають в ділові звіти підприємства, взагалі не розуміються на читанні балансів. Коли вони за посередництвом свого банкіра купують акції, їм власне і не впадає на думку, що вони тим самим зробились «учасниками» акційного підприємства; навіть коли вони знають, що набуттям акцій вони одержують не тільки право на дивіденд, але також право участі в загальних зборах і т. д., то вони всеж догадуються, що це все не про них. Коли ж вони до того ще розуміються на практичних відносинах в підприємстві, то вони вже знають, що всі ці права лише теоретичного характеру, що поодинокі дрібні акціонери не можуть мати жадного впливу в товаристві.*)

*) Пасов, Die Aktiengesellschaft, стор. 329.

Про цих саме акціонерів каже Еренберґ, що більшість із них власне не є в стані судити про перспективи рентабельности тих акційних товариств, куди вони примістили свої капітали. Ці перспективи обумовлені такою кількістю різноманітних і тяжко зрозумілих факторів, що в їх оцінці часто помиляються навіть випробувані фахівці, а де ж в них розібратись пересічному акціонерові. Ще в меншій мірі акціонери є в стані впливати на управління продукцією, тому що керівництво підприємством вимагає значних фахових знань, які недоступні акціонерам в потрібному для них в кожному випадку обсязі. Таким чином, вони, як правило, не в стані співділяти при заснуванні і керівництві підприємством. Вони можуть брати участь своїм капіталом лише при умові, що таке впливання з їх боку виключається. І вони це роблять з повним довір'ям до оснівників і директорів, що мають розумітися на своєму фаху і вже забезпечать для них зиск на капітал і високі дивіденди. Ця перспектива і спонукає їх до приміщення свого капіталу та перебрання на себе зв'язаного з таким приміщенням ризику. *)

Обрахунку кількісного значіння цих дрібних акціонерів немає. Пасов приводить дані, які свідчать про незвичайну розпорошеність акційних паперів, отже про значність цієї категорії акціонерів.

На збори шости велетенських німецьких підприємств (Німецький Банк, Дисконтне Товариство, Дрезденський Банк, Загальна Електрична Компанія, Гельзенкірхське гірниче Т-во і Гірниче Товариство Феніке) зголосилось від 4.900 до 11.000 акціонерів, які представляли від 27 до 50% акційного капіталу дотичного товариства. Одже від $\frac{3}{4}$ до $\frac{1}{2}$ акціонерів зовсім не зголосилися на збори, а навіть не передали свого права якому-будь банкові. Ті акціонери, що були зголошені, теж в більшості не самі з'явилися, а були представлені цілими пакетами банками. На підставі обслідуваного ним матеріалу, автор приходить до висновку, що в руках поодиноких акціонерів мало бути не більш 3.000—5.000 марок акцій.

Німецький Банк в своєму звіті за 1920 р. підкреслює, що акційна власність в Німеччині розпорошена поміж ширшими верствами населення. Акціонери цього банку, на думку звіту, мають кожний пересічно не більше, як 9.000 марок номінальних.

В справі про мотиви утримання цих численних «правомочних учасників» акційного підприємства від втручання до його справ існує ціла література. В цьому відношенні можна було б сказати з певністю, що сюди можна прикласти відому тезу: багато мотивів — жадної мотивівки.

Придивимось всеж до колекції мотивів пасивности дрібних акціонерів. Почасти ми їх вже навели вгорі. Отже повторимо їх тут знову. Нам доводять, що: 1) більшість дрібних акціонерів, набуваючи акції, не мають з самого початку наміру впливати яким-небудь чином на поведінку підприємства, бо вони мають на увазі

*) Еренберґ, Thünen-Archiv, Bd. I. стор. 80.

лише примістити свій капітал на довгий чи короткий час, або ще спекулювати на акціях, 2) участі дрібних акціонерів на Загальних Зборах перешкоджає віддаленість місця Зборів — звичайно, столиці, або інше велике місто — від місця їх осідку, 3) інші з них не мають потрібного для того вільного часу, бо такий дрібний акціонер посідає звичайно невеликі пакети різних підприємств і мусів би бігти з одних зборів на другі, 4) багато акцій в посідання жінок та інших осіб, ще не мають жадного ділового досвіду, а тому не в стані успішно брати участь в дискусіях на Зборах, 5) помімо акціонерів знаходиться чимало урядовців, військових старшин і т. д., яким незручно виступати на Зборах акційних товариств, 6) багато із акціонерів залежить в тому чи іншому відношенні від членів Правління, а тому не осмілюється виступати проти них, чому вони воліють залишатися вдома; сюди відносяться дрібні банкіри, урядовці достаточного підприємства і т. п., 7) чимало акціонерів задовольняються звітами часописів про Збори; таким чином, знаючи, що часописи їх ознайомлять з ходом зборів, вони звільняють себе від труда самим йти на Збори, 8) нарешті, найбільше відбиває охоту у дрібних акціонерів відвідувати Загальні Збори досвід, що вони, коли дозволяють собі зайняти опозиційне положення нічого цим не досягають, що рішення справи також в таких випадках залишається на волю Правління, а тому навіть ті акціонери, що колись мали інтерес до Зборів з часом остаточно його втратили.*)

Нам здається, що шановний професор міг не наводити більшості цих мотивів. Для нас вистачає, в кожному разі, першого і останнього. Перший, який характеризує істотний характер кожного акціонера, характер грошового капіталіста, який має на увазі капітальний чинш, або, чи одноразово з тим, зиск на курсових змінах. Останній — восьмий мотив — відношення сил в акційному підприємстві: керівництво не належить акціонерам, як в індивідуальному підприємстві воно не належить кредиторам. За одним винятком — при загрозі банкрутства, конкурса, ліквідації.

Інакше підходить до питання поділу акціонерів на групи Ратенау. Щоб зрозуміти його погляди великого промисловця вернемося трохи до історії.

Пригадаємо собі походження акційного підприємства в формі його французького зразка. Це було щось подібне до сучасного повного чи пайового товариства. В ньому було багато особистих моментів. Але воно всеж було позаособистим по ідеї: частки могли переходити вільно до інших власників; не всі учасники мусіли стояти близько до справи, хоч спочатку це було дійсністю. Ніхто із тих, що стояли близько до акційних товариств початкового типу не уявляв собі, що ця форма безсмертна, цебто, що після смерті перших учасників товариство існуватиме далі. Французьке акційне право ще донині встановлює реченець існуванню акційних товариств від 30 до 50 років.

*) Пасов, вк. твір, ст. 486—7.

Але момент переходу часток акцій, помимо відома і згоди підприємства, не дарма ліг в основу нової його форми. Гандль акціями почався майже одноразово з повстанням акційного товариства — в 17 століття. Середина 19 століття визначається нечуваним поширенням ажіотажу і гандлю акціями. Почалась відома «грюндерська доба». Повиникали численні нові товариства. Акції увійшли у масу населення. «Біржевими і спекулянтами засновували товариства, урядовці і поети, графині і гризетки гандлювали акціями; за анонімністю підприємства наступила анонімність посідачів». Наслідком була велика фондова криза 70-х років; після того до нашого часу маємо більш спокійне господарство, розуміється, з хвилями підвищення і пониження фондових курсів, з крахом і конкурсами, але не в тій мірі, якою визначалася характеризована доба.

Ще нині маємо чимало акційних підприємств, де фонди знаходяться твердо в руках кількох власників підприємства. Це «родинні» товариства. Відомим прикладом є фірма Крупа. На Україні ця форма була характерна для цукрової промисловости. Але не вони характерні для цієї форми підприємства. «Переважаючою частиною акцій великих підприємств гандлюється на біржі; курс знаходиться весь час в русі і кожна зміна доходу, збільшена в 15 чи 20 разів, підносить, або знижує ціну. Покупцеві дається подвійна перспектива: при зміні доходу зростає, або зменшується його рента, і одноразово, в розмірі побільшення цієї зміни, зростає, або зменшується його майно. Сам в собі цей рух не має жадного сенсу. Якщо якенебудь підприємство, наприклад, буде мати на протязі тридцяти років і трьохрічними періодами змінливо п'ять разів по 5% і п'ять разів по 10%, то якщо Правління буде правильно арифметично балансувати і відповідно до прибутку розподіляти дивіденд, — курс буде хитатися на протязі трьох років в межах 100—120%, а слідуєчих трьох років — в межах 160—180%. Підприємство зберегло свою внутрішню вартість, але покупці акцій могли втратити до половини свого майна, або зискати стільки ж».

Таким чином, є підстави двох порядків, що спонукають до набування акцій: одна категорія покупців сподівається дістати відповідний чинш на приміщений капітал, друга категорія сподівається зискати на різниці курсів.

Перша категорія, що, головним чином, керує більшим майном, добре наперед ознайомлюється з тими підприємствами, щодо їх річевих та особистих відносин, перед тим, як вона робиться їх співучасником. Ці акціонери, звичайно, довіряють Правлінню товариства і доручають заступництво своїх акцій банкові чи уповноваженому. Між цими акціонерами і Правлінням дуже рідко виникають конфлікти.

Інакше з другою категорією, яка набуває акції не для посідання, а для продажу; це спекулюючі акціонери. Вони зацікавлені в першу голову в тому, щоби підприємство збільшувало свій дохід, а тим і курс аж доти, доки вони ці акції тримають; при тому їм потрібно, щоб ця еволюція прибутку і курсів відбувалася швидким

темпом, бо вони перманентно хочуть зискати, щоб свій капітал, що виріс, покласти в якінебудь інші папери, з тією ж метою і т. д.

Якщо дійсність не виправдала їхніх сподівань, хочби підприємство їм їх і не давало, безпосередньо їм своїх акцій не продавало і т. п. — вони рішуче переходять в опозицію до Правління.

Проте ми знаємо, що якраз Правління найбільш солідних промислових підприємств переводять політику збільшування резервів з мотивів вже нам відомих, а не обов'язково збільшення дивідендів. Така опозиція голосно виявляє своє незадоволення, доводить Правлінню його нездатність, вимагає роз'яснень, пропонує підвищення дивіденду, а коли це відхиляється більшістю, підіймає галас про недопустиму поведінку тих, що неприсутні на Зборах, з-за чого Правління завжди має свою більшість і т. д.

Ми бачимо, що для Ратенау, як визначного представника керовничих елементів сучасної великої індустрії, як для одного із її «капітанів», менш за все має значіння поділ на «дрібних» та «великих» акціонерів. Бо поділ цей в дійсності не має значіння для долі індустріяльних підприємств. Як промисловий ватажок, він ставить проблему управління під кут свого, об'єктивно йому властивого, зору, саме в площині втручання чи невтручання акціонерів в сферу діяльності керовників.

Він твердо певен, що лише ці останні покликані до управління справами велетенських підприємств сучасного господарства і що втручання інших факторів — в даному випадку власників капіталу, що ним розпоряджаються керовники — може бути лише шкідливим для розвитку і розквіту підприємства. Поскільки вони не втручаються, (це невтручання може охопити до 95% власників акційного капіталу), постільки це показує, що капітал уділений елементами, що заінтересовані в доброму стані самої промисловості; поскільки вони втручаються — він їх відносить до спекулянтів на акційних фондах, а ролю їх вважає шкідливою для підприємства. Він в своїй позиції доходить в цій негативній оцінці опозиції акціонерів до запідозріння останніх в темних стосунках з конкуруючими підприємствами.

Тут варто вказати на те, що цими поглядами залишається на боці величезне значіння спекулятивного менту для притягнення ширших капіталів, якими саме управляють «ватажки» індустрії, вони ж і керовники акційних підприємств.

З цілком іншим мірилом підходить Петражицький до питання про взаємовідносини між керовниками підприємств і акціонерами. Слід розрізняти період, в який маса акціонерів дійсно визначається повною пасивністю, в який більшість її не відвідує зборів товариства, а поскільки відвідує, то без заперечень підпирає політику правленської групи, одним словом, це буде період, до якого вповні підходить вся та колекція мотивів, яку ми бачили у Пасова в його характеристиці «дрібних» акціонерів. Це й буде час, що припадає «на першу половину акційної кризи, час піднесення курсів і ніби буйного розквіту акційного діла»; в цей час керовники

дійсно можуть спокійно «наперед заготовляти постанови загальних зборів». Але, по першому періоді наступає другий, — це буде друга половина кризи — час падіння курсів і руїни, час конкурсів і санацій, коли ватажків масово скидають із їхніх посад, коли Загальні Збори набирають бурхливого вигляду, коли акціонери втрачають довір'я до керівників і починають активно цікавитися справами товариств.

Тут, на думку Петражицького, відіграє рішаччу роль момент песимістичного чи оптимістичного настрою капітального ринку. В час панування першого, розміщення акцій на ринку капіталів не може мати ціллю зиск виключно на самій операції засновання, воно не може «мати характеру продукції акцій на продаж, в цілях зиску від капітальної премії, навпаки — воно направлено на користування від доходу самого заснованого підприємства». Інтереси осівників ідентичні з інтересами самого підприємства.

Інакше при пануванні оптимістичного настрою. Тоді переважають засновання в цілях вигідного продажу акцій, головне, — це вигідна реалізація нових акцій, а зовсім не сталий і дійсний успіх самого підприємства. От в цю добу і при таких заснованнях відкривається можливість такого керівництва справами товариства, яке розраховано на шкоду інтересам загалу, на користь виключно лише інтересам осівників — керівничої групи підприємства.

Ми можемо, таким чином, мати слідуючі окремі вияви в питанні взаємовідносин акціонерів і керівників. В добу піднесення кон'юнктури переважають спекулятивні засновання; в них акціонери виявляють повну пасивність і невтручання в справи товариства; керівники прямують до використання спекулятивного настрою — оптимістичної оцінки шансів публікою — і тому роблять все для одержання якнайбільших грюндерських прибутків. В добу зниженої кон'юнктури переважають солідні засновання, розраховані на промислову діяльність, а не на спекуляцію фондами; постільки акціонери нічим не спонукаються до активного втручання; поскільки ті товариства, що народжені в першу добу, виснажені і ослаблені осівниками високим лажом і грюндерським прибутком, переходять в другу добу, на них різко виявляється кризисний час, і розчаровані акціонери починають тоді активно втручатися в справи, але це вже час санації, або ліквідації конкурсового характеру; поскільки в цю же добу виявляється активність акціонерів також в товариствах промислового типу, слід гадати, що ці акціонери примістили свої гроші в надії на спекулятивний зиск.

В цих висновках, ми з'єднали міркування Петражицького і Ратенау. Ми легко можемо знайти різницю між ними: перший будує активність та пасивність акціонерів на впливах песимістичного чи оптимістичного настроїв, але для нього всі акціонери зрештою чинні під впливом спекулятивного почуття; другий розподіляє акціонерів на «добрих» і «злих»: перші — слухняні, другі — заперечують керівникам.

На більшій активності загальних зборів підчас невдалої кон'ю-

кон'юнктури для підприємства зупиняються також інші автори. Так, Пасов*) вказує, що «в окремих, в кожному разі рідких моментах, Загальні Збори набирають більшого значіння, на них приходять до рішучої боротьби, вислід якої може мати рішаче значіння для дальшого розвитку підприємства. Це наступає зокрема в слідуючих випадках: а) коли нема єдності в серйозних питаннях у Правління і Надзірчої Ради, так що лише проба сил на Зборах може усунути ці розходження поглядів; б) коли в середині Надзірчої Ради утворюються дві, або більше партій; в) коли особи, або інституції, що до того не були заступлені в Надзірчій Раді, набувають більші пакети акцій, так що вони стають вже великими акціонерами, або навіть мають більшість, але дотеперішнє Правління не притягає їх до керування, і нарешті, г) коли заходи управління викликають такі сильні заперечення, що дрібні акціонери об'єднуються і цим одержують більшість».

У випадках а, б, в — справа торкається заходів великих акціонерів. Лише в останньому випадку трактується про те, коли дрібні акціонери, що не заступлені в управлінні, одержують гору. Але подібні випадки трапляються власне лише тоді, коли певні особи, банки, і т. п. беруть на себе організувати дрібних акціонерів, коли вони — із самих різноманітних мотивів — становляться на чолі опозиції, як її ватажки».

Ми бачимо, що навіть особливі обставини не в стані зрушити пасивне відношення маси акціонерів (для Пасова — «дрібних» акціонерів). Загальні Збори набирають іноді характеру терену «жвавої боротьби», але відбувається вона виключно між різними групами керування, іноді, правда, «від імені» незадоволеної маси акціонерів, але не безпосередньо нею.

Акційне підприємство, що збудовано на капіталах маси акціонерів, залишається у всіх випадках тереном активної діяльності лише самих керувань.

Змальована Петражицьким картина вияву масової активності у випадку занепаду підприємства ідентична з не менш жвавою активністю нещасливих кредиторів банкрута; там вони не менш обурені, не менш схвилювані, керування-банкрот усувається, він замінюється конкурсним управлінням. Але поки підприємство розвивається, долю його рішають його керування. Ми розглядаємо акційне товариство, як форму сучасного підприємства з точки погляду тих сил, що лягли в основу поступу народного господарства, зокрема, промисловости. Отже, в процесі діяльності підприємства (а не занепаду і смерті) акціонери не виявляють активності, вони не співучасні в керуванні підприємством. Саме цей момент для нас є рішачий.

Теорія Петражицького наближує нас до розуміння явища успіху операції одержання капіталів ширших кол для їх утилізації в госпо-

*) Вказ. твір, стор. 489.

дарстві шляхом акційної форми. Петражицький розкрив нам той внутрішній стимул, який штовхає всі вільні гроші, всі скарби, що даремно, без приміщення лежали до того в шпарах народного господарства, в «панчохах» приватних господарств, до їх утилізації в продукційному процесі. Комбінація психологічного моменту надопінки шансів виграшу з вказаним нами об'єктивно-економічним моментом стану невідомости справжнього положення та прибуткових шансів акційних фондів — утворює собою основний фактор впливу акційної форми підприємства в бік притягнення, приваблення, мобілізації всіх вільних засобів.

І в цьому відношенні темп сучасного господарського життя в значно більшій мірі сприяє реалізації цього стимула, ніж в добу «грюндерську», що саме дала матеріал для створення дотичної теорії. Хитання, підвищення і зниження кон'юнктури стали явищем перманентним; відповідної інтенсивности набрали також біржові операції фондовими паперами. В наш час щодня можна очікувати зміни біржового настрою: піднесення і підупаду; відповідно впливає стимул спекуляції на виграш.

Рівнобіжно до цього до участі в цій спекуляції втягнуті ширші маси населення: в акційні підприємства приміщені значні частини народного багатства. Перед війною фондовий капітал Сполучених Штатів досягав 40 мільярдів, цеб то біля третини народного майна; в 1919 р. цей капітал збільшився до 66 мільярдів доларів; на 30 червня 1921 р. номінальна вартість випущених звичайних акцій виносила — 56,6 мільярдів дол., а привілейованих акцій, що були в обігу — 13,6 мільяр. дол. Правда, тут треба взяти на увагу, що в Америці цьому фондовому капіталові відповідає значно менша субстанція — річового промислового капіталу, також те, що випуск акцій відбувається при оплаті лише частини їх ціни, або навіть в еквівалент послуг,*) але всеж акційними підприємствами втягнуто до утилізації в господарському процесі велетенське майно.

Переважаючи більшість таких учасників господарського процесу — лише уділенням свого капіталу через приміщення його в акції — переслідує одну ціль — зискати на курсі, або користуватись певними дивідендами. Остільки вони найменше цікавляться самим підприємством.

Вони не виявляють активного інтересу також у випадку пониження курсів акцій певного підприємства; при тенденції до пониження маса власників фондових паперів підпадає паніці — песимістичному настрою — і старається звільнитись від невдалих фондів, щоби покласти свої гроші в інші, які по їх стану на біржі здаються їм більш певними, або прибутковими, але менш за все вони думають про загальні збори відповідних підприємств та про зміну їх керовництва.

Хоч небезпека втручання акціонерів в справи керовництва

*) Kalveran, Finanzierung durch Effekten in Nordamerika und England. Zeitsch. f. Betriebsin. 1924.

підприємства дуже незначна, всеж розвиток акційної справи останніх двох десятиліть показує еволюцію політики керуючих кол до фактичного усунення також правової можливості у акціонерів до такого втручання.

Досягається це системою різноманітних акцій, що розвинена особливо в Англії та Америці, а по війні, широко розповсюджена також в Німеччині, і яка остаточно зводить акціонера на положення кредитора підприємства, акції якого він набуває. Ця еволюція найліпше доводить правильність теорії що ми захищаємо, основи якої дали Гільфердінг, Петражицький та ін., а саме, що істотний характер акціонера полягає в його фактичному положенню кредитора, грошового капіталіста.

Ознайомлення з цією системою безправних, щодо управління, акцій переконує нас, як глибоко неправий Петражицький в своєму твердженню, що штучне утворення керівниками своєї більшості на Загальних Зборах не відіграє жадної ролі. Після слідуючої глави, присвяченої фінансовій концентрації ми переконаємось, що всі описані нами дотепер способи утворення такої більшості, в тому числі використання впливу банків, відступають далеко в своєму значінню перед новішою формою акційних підприємств, збудованих на фондовій співучасті та фондовому заступництві так зв. «співучасних товариств». Ми побачимо, що перехід від системи управління акційними підприємствами, як вони були встановлені дотепер чинним європейським законодавством минулого століття, що базовано на ліберально демократичних засадах, до пануючої в Америці системи централізації управління велетенськими з'єднаними підприємствами, що збудовані на збіранні шляхом випуску акцій та облігацій народні капітали, — в руках певних кількісно обмежених фінансово могутніх кол — що цей перехід є певна еволюція, яка має ясну лінію розвитку і яка відповідає тим силам та закономірностям, що їм підлягає господарський процес сучасної промисловості — саме тенденції до поширення і росту на тлі концентрації.

Коли ми ознайомимося з тими формами, які направлені до того, щоби «керівники могли панувати над цілим підприємством при допомозі релятивно дуже малої частини загального капіталу»,*) ми зрозуміємо, що викликало стремління Ратенау виправдати це панування меншості над капіталами більшості тим, що опозиції проти керівників закидається, що вона не цікавиться самим підприємством, а лише досягненням спекулятивного зиску на високих дивідендах. Положення опозиції, а власне акціонерів на Загальних Зборах вирішається не дотичним акційним законом, а умовами господарського розвитку, що приводить до неминучої концентарції промисловості і до централізації управління нею, а тим, між іншим, до зникнення всяких підстав до впливу акціонерів на підприємство.

*) Ліфман. Формы предприятий, стор. 87.

Akční podniky v soudobém hospodářství.

I. Theorie akčního podniku.

Tento spis byl připraven do tisku již koncem r. 1924, než za nepříznivých podmínek emigračních poměrů nemohl být uveřejněn. V „Zápiskách“ U. H. A. d. I. a v tomto byly uveřejněny pouze nepatrné výňatky z uvedeného spisu, a to z následujících kapitol:

1. Akcionář jako věřitel (sv. I. „Zápisků“).
2. Řídící skupina v akčním podniku.
3. Akcie jakožto činitel mobilisace kapitálu.
4. Vzájemný vztah mezi akcionáři a řediteli v akčním podniku.

Soudobý velkopodnik, zejména pak sjednocený (trust, koncern) v důsledku stoupající potřeby kapitálu nutně musí nabývatí akční formy. Akční podoba podniku, zejména v průmyslu, dopravě a bankovníctví, se rozšiřuje souběžně s postupem koncentrace v hospodářství. Akční podobu podniku dlužno pokládati za nástroj koncentrace a sjednocování podniků. V soudobém hospodářství odehrává se proces stále více zřejmého osamocení hlavních faktorů hospodářské spolupráce: zaopatřování kapitálu, řízení a provozování.

Osamocování prvních dvou faktorů nejlíp se uskutečňuje akční formou podniku, v němž akcionáři se ocitají zásadně v postavení věřitelů, půjčovatelů a dodavatelů kapitálů, kteří za tuto svoji funkci dostávají přiměřenou odměnu v podobě dividendy a tantiemy ve vyšší průměrných úroků z kapitálu.

Řízení akčního podniku spočívá v rukou nepatrné skupiny osob; massa akcionářů — fakticky je odstraněna od jakéhokoli vlivu na řízení záležitostí, což ostatně odpovídá její ekonomické funkci věřitelů.

Řídící skupina dostává za svoji podnikatelskou funkci odměnu v podobě: Gründerského zisku, tantiem a platů ředitelových a členských (dozorčích a správních) rad (podnikatelský zisk).

Lákavost akcí jakožto způsobu umístování kapitálu, tkví v neznalosti výše její ziskuschopnosti a kolísání její kursovní hodnoty: akcionáři tak neb onak zůstávají v přítmí co se týče výše skutečných zisků akčního podniku. Stoupající rozmanitost akčních a obligačních fondů (efektů) přispívá mezi jinými činiteli k zhuštění tohoto pološera, čímž se vysvětluje také vyskytování se této rozmanitosti vůbec.

Psychologický moment přeceňování chancí výhry (theorie Petražického) vedle objektivně-ekonomického momentu neznalostí skutečného stavu a ziskových chancí akčních fondů, způsobuje stěžejný činitel vlivu akčního podniku ve směru přitažlivosti, lákání mobilisace volných zásob ze všech skulin národního hospodářství.

V důsledku toho soudobé hospodářství vyznamenává se hegemonií v něm podnikatelské třídy, totiž těch, kdo řídí hospodářský proces, disponující ne tak svými, jako cizími kapitály. Neboť akční

podnik, který je vystavěn z kapitálů massy akcionářů, vždy zůstává terénem působení jenom samotných ředitelů.

Tato vskutku neomezená plná moc podnikatelské skupiny ve spravování obrovskými sjednocenými podniky soudobého hospodářství, které jsou vystavěny ze sebraných cestou vydávání akcií a obligací veřejných kapitálů — odpovídá těm silám a zákonitostem, kterým podřízen je hospodářský proces, totiž — snaze po mohutnění a stoupání na pozadí koncentrace.

До питання про вплив господарської кон'юнктури на надходження державних податків.

Тісний зв'язок і взаємозалежність між народнім та фінансовим господарством приводять до того, що ті ритмічні рухи, які відбуваються в народньому господарстві, знаходять собі відгук і в фінансовому господарстві. Як влучно підмітив Ж. Лескюр, чергування років, коли по державних бюджетах залишаються рештки, та років дефіцитних відбувається досить правильно і що дефіцитні роки здебільшого збігаються з роками депресії.*) Впливу хитань господарської кон'юнктури підлягають як державні видатки, так і державні прибутки, в тому числі і податкові надходження. Але вже Лескюр в коротких рисах констатував, що не всі податки в однаковій мірі реагують на зміни господарської кон'юнктури. Цей важливий не лише для фінансової теорії але й для бюджетової практики факт, однак, до цього часу в науці дуже мало досліджений. Тому, на нашу думку, не буде зайвим присвятити ці сторінки аналізу тих причин, що обумовлюють собою ступінь чутливості до кон'юнктурних впливів надходження поодиноких податків та характер виявлення цієї чутливості.

На нашу думку, більша чи менша чутливість податкових надходжень тут залежить від трьох головних факторів: а) від характеру того джерела, з якого черпаються надходження даного податку, б) від вибору об'єктів оподаткування та, нарешті, в) від структури самого податку. Через це ми вважаємо доцільним аналіз впливу господарської кон'юнктури перевести в умовах чинності кожного з цих трьох факторів зокрема.

I.

Загальним і єдиним фондом, з якого черпаються всі податкові прибутки держави, є національний дохід країни. Чисельне збільшення населення, зріст продукційності праці, перманентний процес новоутворення капіталів і т. под. надають національному доходу тенденцію до сталого зростання. Це зростання однак не йде по простій лінії. Його темп то повільнішає то прискорюється в залежності від динаміки народнього господарства. Часи високої кон'юнктури можна характеризувати, як добу найповнішого використання робочої сили та капіталу. Тому за доби

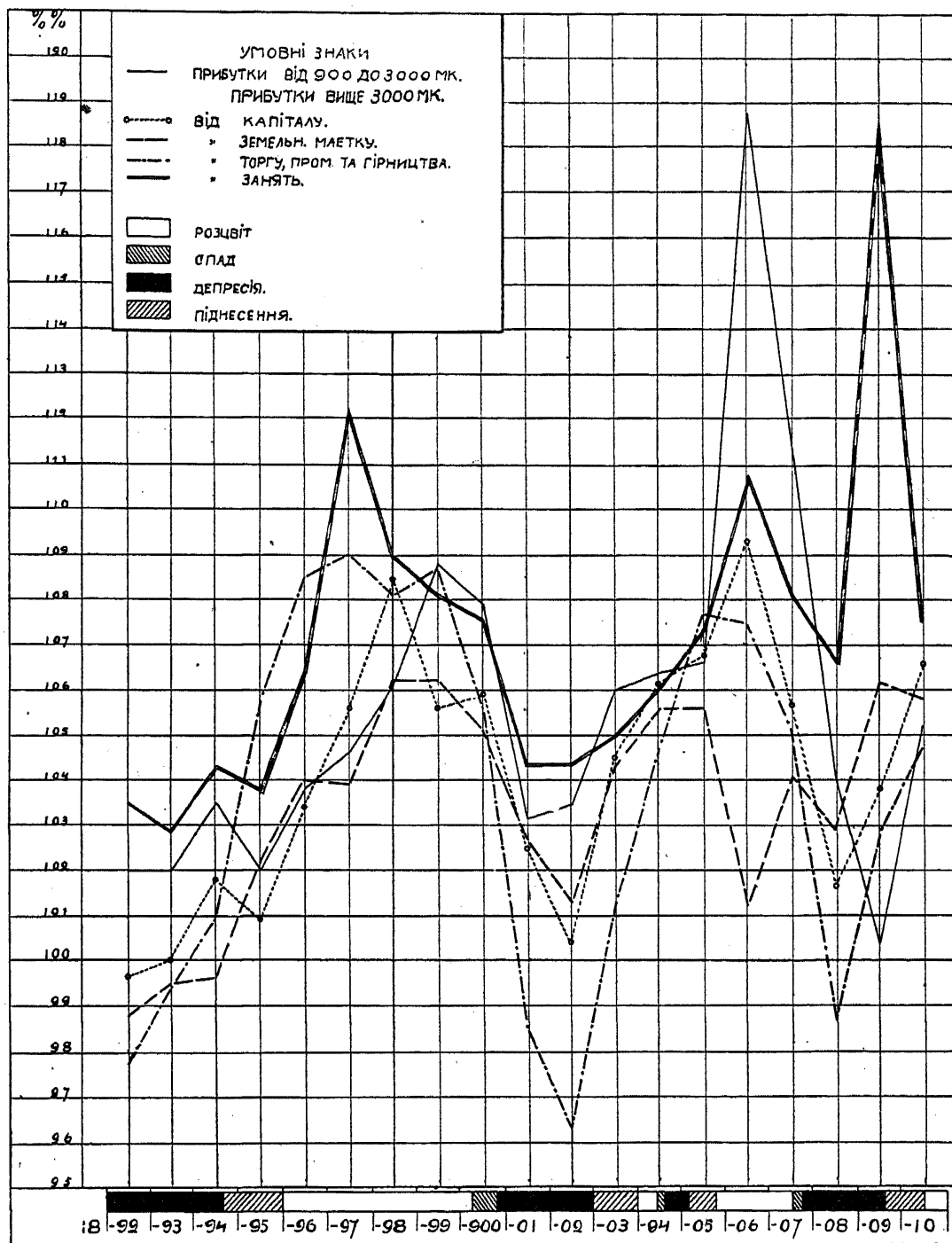
*) Jean Lescure. Des crises générales et périodiques de surproduction. 1923. стор. 288—290.

кон'юнктурного розквіту дохід нації зростає прискореним темпом. Навпаки, коли настає господарська депресія, капітали в певній своїй частині лежать без вжитку, склади переповнюються товарами,

ДІАГРАМА I.

Темп зростання різних ділянок умовно-чистого прибутку платників прибуткового податку в Пруссії за добу 1892—1910 рр.

(Прибуток кожного попереднього року=100)

що не знаходять собі покупця. Частина капіталів емігрує за кордон. Туди ж за збиткові ціни збуваються вироби національної проми-

словости. Ростуть кадри безробітних, тобто збільшується кількість невикористаної потенціальної робочої сили нації. Через все це темп зростання національного доходу стає повільнішим. Із сказаного випливає, що абсолютна платіжна спроможність нації в цілому зростає нерівномірно. За часів високої кон'юнктури зростання її йде швидким темпом, ніж за часів господарських депресій. Але, як відомо, національний дохід є сумою дуже різних економічних складників, що в процесі свого утворення та наростання підлягають різним економічним законам. Через це в різних ділянках національного доходу кон'юнктурний хвилястий рух відбувається не однаково як щодо часу, так і щодо інтенсивності хитання. При сучасному стані тяжко здобути цілком докладні дані про рух всіх ділянок національного доходу тієї чи іншої країни. Однак, як нам здається, для підтвердження висунутої вище тези вистарчить аналізу наведеної на 55 стр. діаграми ч. I, що показує викликані кон'юнктурними змінами хитання в різних ділянках умовно-чистого прибутку фізичних осіб — платників прибуткового податку в Прусії*) за добу 1892—1910. р. р.**)

Оскільки можна бачити з цієї діаграми, найбільшому хитанню під впливом кон'юнктури підпадає зиск підприємця. В роки депресій цей зиск знижується навіть в абсолютних числах і падає нижче прибутку попереднього року. Ця знижена хвиля тягнеться іноді протягом декількох депресійних років. Так, напр., прибуток від торгу, промислу і гірництва в р. 1892 дорівнюється лише 97,7% суми прибутку попереднього року, слідує року він знов падає на 0,6% і р. 1894 зростає всього на 0,9%. Тільки з початком високої кон'юнктури р. 1895 прибуток з цього джерела робить гострий скок до гори і трохи переростає суму 1891 р., даючи в порівнянні з попереднім роком 5,8% приросту. Теж саме бачимо за часів депресії 1901—1903 р.р. Як свідчать статистичні дані, проти 1.497 міл. марок 1900 р. прибуток від торгу, промислу та гірництва р. 1901 дорівнюється всього 1.475 міл. мар., р. 1902 — 1.421 міл. мар., р. 1903 — 1.440 міл. мар. і тільки оживлення р. 1904 підносить прибуток до суми 1.507. міл. мар., тобто приблизно до висоти 1900 р. Таким чином, за 1,5% зниження в р. 1901 слідує рік

*) Діаграма, побудована на підставі сирових матеріалів, поданих в «Statistisches Handbuch den Preussischen Staat». Königl. Statist. Bureau. B. 1—4. Berlin. 1888—1903, а за пізніші роки в «Statistisches Jahrbuch für Preus. Staat... Jahrg». Königl. Preus. Statist. Landesamt. Темп зростання по роках кожної поодинокі галузі прибутків показаний в %% приросту (зглядно зниження) по відношенню до суми прибутку ближчого попереднього року, що скрізь вважається за 100. Визначення кон'юнктурних станів зроблено за Мітчеллем (У. К. Мітчелль. «Цикличности колебаний кон'юнктуры и их международный характер». Вопросы кон'юнктуры. Т. III. Вып. I. Москва. 1927, стор. 12—13).

**) Тут, як і в дальнішому викладі, ми спіраємося переважно на дані довоєнного часу з огляду на те, що за світової війни та післявоєнних часів співвідношення різних господарських явищ настільки заплутані, що дослідження цих співвідношень значно утруднило б і без того тяжке завдання відділення впливів господарської кон'юнктури від впливів сучасно-діючих інших факторів.

дає нове зниження аж на 3,7%, потім прибуток починає дуже повільно зростати, чому сприяло господарське оживлення кінця 1903 р. та початку 1904 р. Але всеж, завдяки короткій депресії кінця 1904 р., приріст прибутку виявився лише в скромних розмірах (4,7% проти суми попереднього року). Нарешті і депресія 1908—1909 р.р. не лишалася без наслідків: року 1908 прибуток впав на 2,3% проти попереднього року і на слідуючий рік дав лише 2,8% приросту. В часи високої кон'юнктури навпаки прибутки від торгу, промислу й гірництва зростають досить енергійно. Після гострого скоку в один — два перших роки енергійний темп зросту міцно тримається на одному рівні і тільки в останньому році перед спадом стає повільнішим. Так, напр., оживлення р. 1895 дає відразу приріст в 5,8% після 0,9% попереднього року. Слідуючий рік дає приріст уже 8,5% і далі темп приросту тримається твердо на висоті 8,1%—9% аж до останнього року високої кон'юнктури (1900), коли темп зросту знижується до 5,6%. Аналогічне явище спостерігаємо і в період високої кон'юнктури 1904—1907 р.р.

Прибуток від володіння капіталом в своїх хитаннях близько нагадує хитання прибутку від торгу, промислу й гірництва. Але хвилі його хитань м'якші з огляду на те, що капітали вміщені в облігації державних та муніципальних позик, а також в облігації акційних товариств та в папери гіпотечного кредиту, дають сталий фіксований прибуток. Найбільше споріднюють хитання прибутку від капіталів з хитаннями промислового зиску дивідендні папери та комерційний кредит. Одначе, і що до акцій, то новіша дивідендна політика акційних товариств приводить до того, що прибуток шерегового акціонера має тенденцію до більшої рівномірності, зближуючися до прибутку від відсоткових паперів.

Прибуток від земельної власности в цілому не виявляє в своєму русі суворої закономірности. Тут в одну рубрику зведені два різнородних джерела прибутку: міські і сільські землі. Коли ми слідом за даними цитованого вище «Statistisches Handbuch f. d. Preus. Staat», відокремимо прибутки кожного з цих двох джерел, крива їхнього руху стане для нас далеко зрозумілішою.*)

Прибуток від земель сільсько-господарського значіння протягом чотирьох літ 1892—1895 увесь час падає, потім починає поволі зростати і лише року 1898 майже вирівнюється з сумою прибутку 1891 р. (в абсолютних числах 1891 р. дав прибутку 336 міл. мар., а 1898 — 363 міл.). Протягом послідуючих двох літ прибуток зростає, а далі знов дає зниження на р. 1901 та 1902. В загальному підсумку протягом 11 літ в абсолютних числах прибуток зріс з 366 міл. мар. (1891 р.) до 397 міл. мар. (1903 р.), тобто всього на 8,5%. Прибуток від сільського господарства таким чином в своєму зростанні взагалі посувається повільно з огляду на те, що, в західно-європейських землях використовується вся придатна земля і поширення

*) На жаль, ми маємо ці дані лише за 12 літ, в 1892 до 1903 року. Але для ілюстрації і їх вистачить.

посівної площі майже не відбувається. Отже зростання прибутку залежить лише від урожаїв, від інтенсифікації сільського господарства та від руху цін на сільсько-господарські продукти. Поскільки урожаї є один з кон'юнктурно-творчих факторів, крива руху прибутку від сільсько-господарських земель може зближуватися до хитань кон'юнктури. Але повного паралелізму може й не бути. Спад темпу зростання прибутку від земельних маєтків в р. 1906 високої кон'юнктури можна приписати неврожаю 1905 р., як рівно добрий врожай 1908 та 1909 р.р. викликав значний приріст прибутку р. 1909. Що торкається руху цін на продукти сільського господарства, то він теж має тенденцію зближувати хитання прибутку від земель сільсько-господарського значіння до кон'юнктурних хитань з тієї причини, що зміни цін на сільсько-господарські продукти в умовах поміркованих митних ставок більше мусять відбуватися під впливом кон'юнктурних змін, ніж під впливом урожаїв. Неврожай гонить ціни до гори, але цьому перешкоджає конкуренція привозного хліба. Натомість низька кон'юнктура, в наслідок скорочення споживання, завжди має тенденцію ціни на продукти сільського господарства знижувати. Тут ми звичайно маємо на увазі (особливо відносно зернових та технічних продуктів) не стільки безпосереднє, скільки промислове споживання.

Отже, рух прибутку від сільського господарства дуже скомплікований завдяки подвійному характеру причин, що на нього діляють і хоч він і має тенденцію повторювати кон'юнктурні хвилі, але завжди можна очікувати несподіваних відхилень.

Що торкається прибутку від міських земель, то тут справа далеко простіша. Перш за все він постійно зростає завдяки забудованню міст та зростанню населення. Зростання прибутку йде досить швидко. В абсолютних числах в Прусії у фізичних осіб з прибутками понад 3.000 мар. він за 11 літ виріс з 389 міл. мар. (1891) до 653 міл. мар. (1903), тобто на 67,8%. Темп зростання прибутку хитається, але не дуже різко. В часи високої кон'юнктури будова помешкань йде енергійніше, населення міста зростає швидче. За низької кон'юнктури будівельна горячка припиняється, а разом з тим частина робітників з міста емігрує. Але всеж, як видно, процес зростання міста йде невинно і через це прибутки від міських земель стало зростають, хоч і з меншою інтенсивністю в роках низької кон'юнктури.

Прибутки від занять — збірна категорія і складаються вони як з фіксованої платні державних та муніципальних урядовців, з платні технічного персоналу промислових і торговельних підприємств, так і з заробітку вільних професій і з багато іншого. Через це поодинокі частини його не однаково реагують на кон'юнктуру. Фіксована службова платня в публічних установах на неї зовсім не реагує, натомість, напр., заробітки адвокатів, агентів комерційних підприємств і т. под. мусять бути досить чутливими до змін кон'юнктури. Але у всякому разі відносно цієї категорії прибутків можна констатувати одно, що в загальній своїй сумі вони

хитаються рівнобіжно з хитаннями кон'юнктури, коли не рахувати депресійного 1909 року, що дав приросту цілих 18,5%. Цей останній приріст не йде в рахунок з огляду на те, що він викликаний некон'юнктурними факторами. Вплив кон'юнктурних змін на прибуток від занять виявляється в прискоренні або зповільненні темпу його зростання. Однак, зростання йде безперервно і крива темпу цього зростання порівнюючи м'якша.

Ще більшу різноманітність по своєму складу уявляють з себе прибутки у висоті від 900 до 3000 марок. Це група прибутків від усіх джерел, які об'єднані тільки тим, що вони знаходяться на кордоні вільного прожиточного мінімуму. При першому ж погляді на показники темпу зростання цих прибутків стає наявною закономірність хитання цього темпу. Зазначена закономірність і правильність темпу стає ще яснішою, коли взяти на увагу, що абнормально високий приріст нижчих прибутків 1906 р. (на 18,8%) та р. 1907 (на 11,4%) викликаний сторонніми факторами. Цими факторами були — податкова реформа 19/VI.1906 р. та особливо новела 18/VI.1907 р., яка зобов'язала роботодавців подавати посередню декларацію про склад своїх робітників та про розміри їхньої заробітної платні.

Підлягаючи в загальному і цілому впливам кон'юнктурних змін, нижчі прибутки всеж мають тенденцію давати щорічно більший чи менший приріст, який (за винятком 1909 р.) швидко випереджає приріст населення. Цей факт є характерним не лише для Пруссії. Густав Кассель констатує невпинне зростання нижчих прибутків також для Швеції та Саксонії, при чому для Саксонії він ілюструє свої висновки числовими даними податкової статистики, яка ураховує прибутки, починаючи з висоти 400 мар. річно з огляду на те, що в Саксонії вільний прожиточний мінімум виносив тільки 400 мар.*) Така тенденція до сталого зростання може бути пояснена тим, що серед цих прибутків значна частина складається з платні публічних урядовців, що не підлягає кон'юнктурним впливам, або походить від сільського господарства, від роздрібного торгу, дрібного ремісництва на селах і т. под., де кон'юнктурні впливи виявляються порівнюючи не так гостро. Однак, поважним складником в цій групі є і заробітна платня міських найманих робітників. Ця частина є безперечно дуже чутлива до хитань кон'юнктури. Вона в великій мірі і надає кривій зростання всієї категорії нижчих прибутків хвилястий характер. Докладний аналіз хитання нижчих прибутків показує, що інтенсивність їхнього зростання не однакова в різні часи високої кон'юнктури та що, в протилежність прибуткам від торгу й промислу, нижчі прибутки інтенсивніше зростають не на початку високої кон'юнктури, а пізніше, коли кон'юнктурний розквіт знаходиться в zenіті. Це Г. Кассель, в цитованій вище праці, пояснює якраз тим, що заробітна платня робітників досягає

*) G. Gassel. Theoretische Sozialökonomie. 3. Aufl. Leipzig. 1923, стор. 547—551.

найвищого ступня лише в пізніші роки високої кон'юнктури. На початках кон'юнктурного піднесення промисловість використовує ще резерви армії безробітних і тому весь вигравш від кон'юнктури припадає капіталістові. Пізніше поширення попиту на робочі руки зустрічається з релятивним вичерпанням робітничих резервів, і настає час, коли через піднесення заробітної платні капіталіст змушений вигодами від високої кон'юнктури ділитися з робітництвом. Напередодні кон'юнктурного спаду зиск підприємця, з огляду на подорожчання кредиту і сировини та на замішання в товаровому збуті, починає знижуватися. Заробіток робітників однак стоїть твердо аж до часу, доки не почне звужуватися розмір продукції, тобто доки не настане депресія. В депресійну добу настає зниження прибутку робітників подвійним шляхом. З однієї сторони знижується висота заробітної платні, а з другої — частина робітництва втрачає працю.

Отже, як бачимо, різниця впливу кон'юнктурних змін на різні ділянки національного доходу дуже велика.

Для надходження державних прибутків цей факт має поважне значіння, бо ні один податок не засягає рівномірно всього національного доходу в цілому. Навіть ті податки, що розраховані на прибутки населення з усіх без винятку джерел, фактично засягають лише деякі ділянки національного доходу, або, принаймні, прибутки одних соціальних груп засягають в більшій мірі, а других в меншій. Загально-прибутковий прогресивний податок, напр., найтяжче падає на високі прибутки капіталістів та землевласників і зовсім обминає мінімальні прибутки робітництва, селянства і т. д. Податки на споживання предметів першорядних потреб навпаки в більшій мірі лягають на дрібні прибутки. Цілий шерег податків, як от: поземельний, домовий, промисловий, біржевий і т. д., навіть і формально розраховується лише на деякі, певно означені ділянки національного доходу.

Через це надходження від кожного даного податку тісно зв'язане з рухом не всього національного доходу в цілому, але з динамікою однієї чи декількох його ділянок, а значить в своїх хитаннях має тенденцію солідаризуватися з динамікою цих останніх. Коли це так, тоді, кон'юнктурні хвилі, природньо, мусять мати найбільший вплив на ті податки, які черпаються з найчутливіших до кон'юнктурного ритму ділянок національного доходу. З тієї ж причини зміни інтенсивності податкових надходжень, що до часу їхнього виникнення, поскільки цьому не перешкоджають інші причини, мусять солідаризуватися з хитаннями темпу зростання тих джерел, звідки даний податок фактично черпається.

Зазначені тут тенденції, однак, не завжди здійснюються в житті однаково яскраво і послідовно. Вони можуть бути зміцнені або послаблені, навіть самий

їхній напрям може бути змінений цілою низкою факторів, що залежать від вибору об'єктів оподаткування та від податкової структури і техніки.

II.

Черпання своїх податкових прибутків з тієї чи іншої ділянки національного доходу держава переводить через оподаткування поодиноких річей і фактів, що стають тим самим об'єктами оподаткування. Такими об'єктами можуть бути всі річі та факти, які мають такий чи інший зв'язок з прибутком платників податку, тобто, або спричиняються до придбання, зростання та нагромадження прибутку, або свідчать про його використання і споживання. Кількісне збільшення чи зменшення об'єктів, що фактично знаходяться в сфері чинності даного податку, приводить до аналогічного зростання чи зниження податкових надходжень від цього останнього. Кількісна зміна, що відбувається в об'єктах оподаткування, є власне єдиним засобом, при допомозі якого кон'юнктурні хитання в народньому господарстві викликають аналогічні хитання в сумі податкових надходжень. Отже тому збагачення чи зубожіння даного податкового джерела, що ставить зниження чи піднесення потенціальної платіжної спроможності дотичної соціальної групи, може привести дійсно до зросту чи падіння суми податкового надходження з нього лише в тому випадку, коли зміна в стані джерела викликала зміну в кількості об'єктів оподаткування. В більшості випадків між зростанням податкового джерела та кількісними змінами в об'єктах оподаткування дійсно існує стала взаємозалежність. Але ця взаємозалежність, як побачимо нижче, виникає не завжди і не в однаковій мірі.

При безпосередньому оподаткуванні готового, нагромадженого за певний період чистого прибутку ця взаємозалежність цілком наочна, бо тут об'єкт оподаткування ототожнюється з тим джерелом, звідки черпається податок. При оподаткуванні, напр., чистого прибутку від позичкових капіталів, згаданий прибуток є одночасово і податковим об'єктом і джерелом, з якого виплачується податок.

Справа стоїть інакше, коли йде мова про оподаткування прибутку в процесі утворення та нагромадження, тобто коли має місце оподаткування ділового обороту, або коли ми маємо справу з податками на споживання, тобто коли податок накладається з приводу витрачання прибутку. Тоді між кількісними змінами в податковому джерелі з однієї сторони і в податкових об'єктах, з другої сторони, може статися розходження. Вплив кон'юнктури на те і друге може виявитися різно. При незначному збагаченні джерела може статися поважне

збільшення об'єктів оподаткування, а поруч з тим і зростання податкових надходжень, і навпаки.

Через це розмір впливу кон'юнктури на податкові надходження в значній мірі залежать від вибору об'єктів оподаткування.

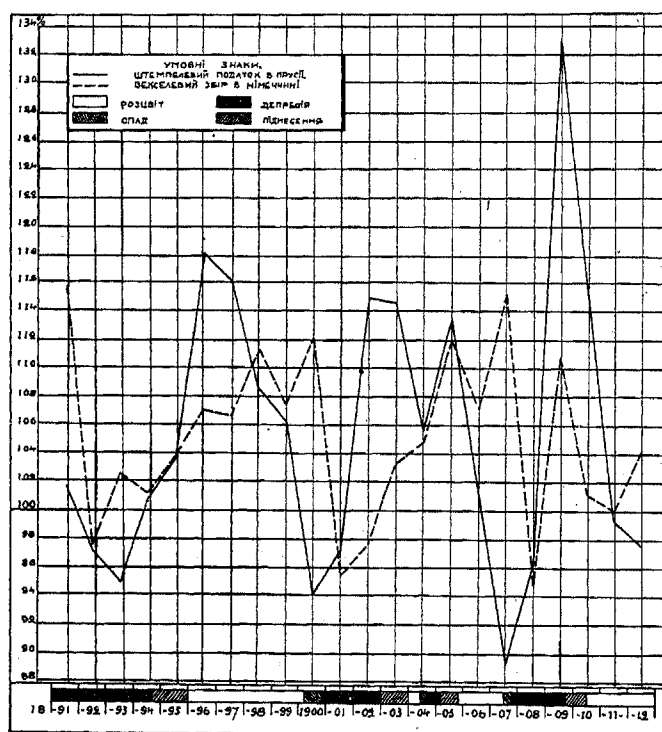
Динаміка деяких податкових об'єктів настільки тісно зв'язана з кон'юнктурним ритмом, що хитання надходжень від їхнього оподаткування стає навіть в ряди досить правдивих кон'юнктурних симптомів. Сюди в першу чергу треба віднести податки від ділових операцій, як, напр., різні гербові побори з господарського обігу, векселевий збір і т. под.

Для ілюстрації наведемо тут діаграму II, про надходження штемпелевих податків в Пруссії та векселевого збору в Німеччині. *)

ДІАГРАМА II.

Темп зростання надходжень штемпелевих податків в Пруссії та векселевого збору в Німеччині.

(Надходження кожного попереднього року = 100)

*) Діаграма складена на підставі даних, що знаходяться для Пруссії в цитов. вище «Statist. Handbuch» та «Statist. Jahrbuch f. Preus. Staat», а для Німеччини на підставі праці «Richard Müller (Fulda)» «Die Einnahmenquelle des Deutsches Reiches und ihre Entwicklung in den Jahren 1872 bis 1907» M. Gladbach та на підставі даних «Statist. Jahrbuch für das Deutsche Reich» Herausgegeben v. K. Statist. Amte за час 1904—1912 р.р.

При розгляді наведеної діаграми треба мати на увазі низку реформ показаних тут податків. Так, Пруські Stempelsteuern (збірна категорія, тариф якої передбачав після р. 1895—78 окремих податково-повинних випадків) були ґрун-

Аналізуючи рух кривих на наведеній діаграмі, бачимо, що темп зростання надходжень від штемпелевих податків в Пруссії хитається дуже різко. В депресійні роки навіть абсолютна сума податкових надходжень значно знижується в порівнянні з надходженням попереднього року, як то було, напр., в р.р. 1892—1893, 1900—1901, 1907—1908. Але як різко ця сума знижується під час депресії, так само швидко вона й зростає з кон'юнктурним оживленням, при чому особливо інтенсивний темп зростання припадає на початок піднесення, а часом навіть на кінець депресії. В часи властиво високої кон'юнктури темп зростання стає повільнішим і напередодні кон'юнктурного перелому, нарешті, зростання стає від'ємним. Таким чином, хвилі надходження штемпелевих податків випереджають в своїх зломах кон'юнктурні зміни і можуть вживатися, як один з показників кон'юнктурного барометру.

Досить яскравий малюнок дає нам також динаміка надходження векселевого збору в Німеччині. Різниця в русі надходжень між ним та штемпелевими податками полягає головним чином в тому, що інтенсивне зростання надходжень тут тягнеться довше, і затуляється іноді на початок депресії, що треба пояснити великою напруженістю кредиту наприкінці високої кон'юнктури, коли збут товарів поважно відстає від їхньої продукції.

Крім того, перелом в бік інтенсивності зростання припадає на початок кон'юнктурного піднесення, а не раніше, як то помічається відносно штемпелевих податків. Через все це рух надходжень векселевого збору відмінно від динаміки надходжень штемпелевих податків непридатний для того, щоб служити одним з прогностичних симптомів.

В протилежність до тількищо наведених прикладів кількість деяких об'єктів в податково-повинному стані майже зовсім не реагує на кон'юнктурні хитання. Прикладом цього є податки на споживання предметів найпершої потреби недовготривалого вжитку, а власне найнеобхідніших засобів поживи, як, напр., сіль, хліб, паливо, засоби освітлення і т. под. Безпосереднє (не технічне) споживання цих предметів навіть при найгірших матеріальних обставинах споживача скорочується в останню чергу. Це скорочення населенням завжди переноситься дуже тяжко і при першій же змозі повертається до попередніх норм. Але натомість в добу кращих матеріальних обставин споживання згаданих предметів не має великої тенденції до зростання, поскільки насичення потреб тут настає дуже швидко. Піднесення прибутку соціальних низів приводить цих останніх в більшій мірі до поширення кола об'єктів споживання. Через це душеве безпосереднє споживання предметів найпершої потреби недовготривалого вжитку майже стабільне при всіх

товно реформовані законом 31 липня 1895 р. Крім того, на їхніх надходженнях відбулися імперські податкові реформи 3 червня 1905 року та 15 липня 1909 року. Німецький векселевий збір був реформований законом 15 липня 1909 р.

кон'юнктурних фазах. Ось, напр., дані про безпосереднє споживання соли для страви в Німеччині на 1 душу населення за 16 передвоєнних літ:*)

Роки	Розмір споживання	Роки	Розмір споживання
1898.....	7,7	1906.....	7,5
1899.....	7,9	1907.....	7,9
1900.....	7,7	1908.....	7,7
1901.....	7,6	1909.....	7,8
1902.....	7,8	1910.....	8,0
1903.....	7,9	1911.....	7,6
1904.....	7,5	1912.....	7,9
1905.....	7,8	1913.....	8,1

Як бачимо, різниця від року до року дуже незначна і у всякому разі зниження чи підвищення споживання не зв'язане з хитаннями господарської кон'юнктури. Отже, тому податки на безпосереднє споживання предметів найпершої потреби мають велику пружність по відношенню до кон'юнктурних впливів і майже на них не реагують.

Спостереження над динамікою надходжень від податків на споживання широких верств населення взагалі дає досить багатий матеріал для доказу того, що більша чи менша чутливість податкових надходжень до кон'юнктурних змін залежить від вибору об'єктів оподаткування.

Всі податки на споживання, відповідно до ширини кола їхніх об'єктів, можна поділити на дві категорії. До першої з них можна віднести всі ті посередні податки, кожен з яких захоплює собою лише невелику точно означену групу об'єктів, як, напр., різні акцизи (на сіль, на цукор, на горілку, на пиво, на тютюн, на чай і т. под.), фіскальні монополії, фіскальне мито в сучасних культурних державах. До другої категорії можна віднести ті податки, що охоплюють собою всю взагалі масу рухомих річей, що приходять до податково-повинного стану. Сюди в першу чергу треба віднести податок від торговельного обороту або так зв. «загальний акциз», що побірається з ціни всіх товарів при їхньому переході до других рук шляхом куплі-продажу. Сюди також стосується протекційне імпортове мито, поскільки послідовний протекціонізм вимагає з правила оподаткування, за деякими незначними винятками, всіх взагалі привозних товарів.

1. В залежності від ступеня невідкладності потреб, на задоволення яких призначається той чи інший об'єкт оподаткування та від способу вживання цих предметів, всі оподатковані предмети споживання широких мас населення можна поділити на три групи, кожна з яких по-своєму реагує на хитання господарської кон'юнктури.

а) До першої групи належать предмети найпершої потреби недовготривалого вжитку, про які недавно була мова. Як ми вже бачили, споживання цих предметів дуже мало реагує на

*) Statist. Jahrbuch für das Deutsche Reich за дотичні роки. Op. cit.

кон'юнктурні зміни і податкові надходження при всяких кон'юнктурних станах мають тенденцію залишатися стабільними.

б) До другої групи предметів споживання широких мас слід віднести ті об'єкти недовготривалого вжитку, споживання яких не є абсолютно необхідним і самий факт споживання яких свідчить про певну заможність споживача. Об'єктивно реєстр предметів цієї категорії, які в тій чи іншій країні підлягають оподаткуванню, досить великий. Найулюбленішими об'єктами оподаткування, що можуть бути віднесені до цієї групи, є — цукор, чай, пиво, горілка, вино, тютюн, безалкогольні напої і т. под. Споживання предметів цієї групи може скорочуватися і зростати в залежності від зниження чи піднесення загальної суми заробітку широких мас населення. Це споживання тим еластичніше, чим більше об'єкт споживання в суб'єктивній оцінці споживчих мас наближується до предметів люксову.*)

Причини поширення чи звуження споживання даного об'єкту, коли залишити по стороні ступінь можливості заміни його сурогатами, можуть бути дуже різнорідні, які всі можна поділити на причини неекономічного та причини економічного порядку. Щоб скласти уяву про перші з них, досить нагадати хоча би вплив антиалкоголічної пропаганди на споживання пива та горілочаних виробів. Взагалі група неекономічних причин, що можуть викликати зміну в розмірах споживання тих чи інших підакцизних товарів дуже різноманітна. Сюди відносяться і причини релігійного, етичного, гігієнічного порядку, і державне нормування консумції, і цілий ряд інших.

Економічні причини, що впливають на зміну розміру споживання тих чи інших предметів другорядної потреби можуть лежати як по стороні об'єктів споживання, так і по стороні купівельної спроможності споживача. З однієї сторони, завдяки еластичності споживання, воно може відповідно мінятися в розмірах під впливом зниження чи піднесення прибутку широких споживчих мас. З другої сторони, теж саме явище може викликатися змінами висоти товарових цін. Власне обидві ці причини того ж самого порядку,

*) Самий факт еластичності споживання цих предметів став уже давно науково підтвердженим. Але амплітуда хитань при сучасному стані науки навряд чи могла б бути тепер ще вимірена. Так само тяжко говорити з певністю про однаковий для всіх країн і обставин характер хитань споживання всієї цієї групи товарів. Це через те, що кожна країна і кожна доба мають свої специфічні умови, які визначають рух споживання того чи іншого предмету даної групи, бо не скрізь і не завжди однаково суб'єктивно оцінюється значіння того ж самого продукту в споживчому індексі широких мас.

Взагалі, коли доводиться говорити про предмети задоволення другорядних потреб, слід завжди брати на увагу не те, що без того чи іншого предмету людина об'єктивно може обійтися, але суб'єктивну оцінку необхідності цього предмету для широких верств населення даної країни за даного часу. Протягом дальнішого викладу ми і вживатимемо терміну «предмети заспокоєння другорядних потреб» в цьому останньому, суб'єктивному розумінні.

бо і одна і друга викликають зміну розміру реального прибутку та ступеня купівельної спроможності споживачів.*)

Яскравий приклад впливу товарних цін на розміри споживання предметів задоволення другорядних потреб дає нам рух споживання цукру в Англії в р.р. 1920—1926. За даними відчиту комітету лорда Кольвина, утвореного англійським урядом в березні 1924 р. для дослідження питань національного боргу та оподаткування в зв'язку з впливом останнього на торг, промисловість, підприємність та державний кредит, залежність споживання цукру від цін на цукор виявляється так:**)

Всі наведені роки Мітчелль визначає, як роки господарської депресії, тому єдиним поясненням різких хитань в споживанні цукру може бути хитання товарних цін на цукор. Подібний же приклад можна навести з історії споживання чаю в С. Ш. Північної Америки. Там піднесення 14 червня 1898 р. імпортового мита на чай всього на 10 сотиків з фунта мало своїм наслідком значне скорочення споживання чаю (з 1,55 фун. року 1897 до 0,91 ф. року 1898)***), не дивлячися на те, що 1898 рік був роком господарського розквіту.

Як відомо, висока кон'юнктура підносить товарні ціни, які в часи депресії, навпаки, знижуються. Така зміна в товарних цінах мусіла б робити підакцізні товари більш доступними для споживача в часи депресії. Але, з одної сторони, ціни на багато предметів безпосереднього споживання, а зокрема на харчові та смакові продукти, не так різко підлягають впливам господарської кон'юнктури, як ціни предметів промислового споживання, а, з другої

*) Що правда, зміна в розмірах прибутку має нахил відповідно відбиватися на цілій видатковій сторінці споживчих бюджетів, тоді, як зміна товарних цін здебільшого відбивається лише на споживанні засягнених цією зміною товарів. Крім того, парціяльна зміна товарних цін гостріше відбивається на психології споживачів і здатна викликати в розмірах споживання дотичних предметів хитання ширшої амплітуди. По за цими зауваженнями дослідження над хитанням споживання тих чи інших продуктів дасть рівноцінні наслідки незалежно від того, під впливом чинності якої з обох причин це хитання відбувається. Важливо лише, щоби це дослідження переводилося в умовах ділання одної лише з двох причин, бо при спільній чинності вони є антагоністичними, якщо обидві вони розвиваються в тому ж самому напрямку, тобто чи в бік піднесення чи в бік зниження. Дослідження хитань споживання при одночасовому зростанні і прибутку і товарних цін може дати дуже сумнівні наслідки.

**) Цит. за И. В. Микеладзе. Влияние налогов на народное хозяйство Англии. Вестник Финансов. № 6. 1927, стр. 257.

Роки	Пересічна роздрібно-націна на 1 ф. цукру в пенсах	Споживання на 1 душу населення в фунтах
1920/21	11, $\frac{3}{4}$	55
1921/22	6, $\frac{3}{4}$	69
1922/23	5, $\frac{3}{4}$	76,9
1923/24	7	75,8
1924/25	4, $\frac{3}{4}$	84
1925/26	3, $\frac{1}{2}$	86,8

***) И. Х. Озеров. Экономическая Россия и ее финансовая политика на исходе XIX века и в начале XX. Москва. 1905. Стр. 49—50.

сторони, прибутки населення рухаються в тому ж напрямі що й товарів ціни і тим самим почасти нейтралізують вплив зміни товарних цін. В наслідок того, що залежний від кон'юнктури рух прибутку населення далеко інтенсивніший від викликаного кон'юнктурними змінами руху товарних цін на предмети задоволення другорядних особистих потреб, ритм споживання цих останніх, а значить, і рух податкових надходжень від них має тенденцію зближуватися до ритму господарської кон'юнктури, коли звичайно на ціни не впливають рівночасно некон'юнктурні чинники різноманітних порядків.

При оподаткуванні предметів одноманітних, як, наприклад, цукор, споживання яких може мінятися лише кількісно, податкові надходження, натурально, мусять хитатися в своїх розмірах так само, як і споживання оподаткованого об'єкту.

Складніше справа стоїть з тими об'єктами посереднього оподаткування, які мають більшу кількість ґатунків, як, напр., тютюн та тютюнові вироби. Тут в загальному і цілому може й не помічатися скорочення споживання в часи депресій — населення може обмежитися лише переходом до гірших ґатунків. Тоді на податкових надходженнях погіршення кон'юнктурного стану може відбитися лише в тому випадку, коли податкові ставки ґрадуовані в залежності від ґатунку оподаткованого об'єкту. Здебільшого модерні законодавства тут запроваджують ставки в залежності від ґатунку та ціни товару, при чому іноді, як, напр., в сучасній Німеччині, по прогресивному принципу. В цьому випадку податкові надходження мусять хитатися різкіше, як кількісний вираз розмірів споживання і при незмінному розмірі споживання надходження акцизу може бути більшим чи меншим відповідно до високої чи низької кон'юнктури. Навпаки, довоєнна система оподаткування тютюну та тютюнових виробів в Німеччині однаковою ставкою незалежно від ґатунку*), а також і в б. Росії, де градація ставок була дуже незначною і, напр., на десяток цигарок ціною в 5 коп. і ціною в 30 коп. закон вимагав наліплення однакової бандеролі в 2 коп.**) — могла порівнює безболізно витримувати кон'юнктурні хитання. Тут перехід населення в наслідок зниження заробітків до споживання нижчих ґатунків, цілком зрозуміло, міг впливати на висоту податкових надходжень в дуже незначній мірі.

У всякому разі мусимо констатувати, що надходження податків від предметів другорядної потреби має тенденцію хитатися рівнобіжно з хитанням кон'юнктури, та з хитанням доходу малоозможних верств населення, хоч це й тяжко підтвердити статистичними рядами з огляду на те, що на розмір споживання тих чи інших предметів впливає одночасово багато різних чинників. Тут можна

*) Див. М. И. Фридман. Современные косвенные налоги на предметы потребления, т. I. СПб. 1908, стор. 69—177.

**) И. Х. Озеров. Основы финансовой науки. V изд. Рига. 1923. стор. 461.

тільки ілюструвати поодинокими фактами за окремі роки, під час яких сторонні впливи не мали великого значіння. Саме такі ілюстрації ми тільки і знаходимо у різних дослідників впливу господарської кон'юнктури на споживання.

в) В окрему групу предметів безпосереднього споживання широких мас населення ми виділюємо предмети довготривалого вжитку. Вони можуть бути і предметами найпершої потреби і предметами другорядних потреб. Але всіх їх об'єднує те, що вони споживаються поступово, протягом довшого часу і нове набування їх може одсовуватися на певний час. Особливу увагу тут ми мусимо звернути на предмети одягу. «Потреба в предметах одягу надзвичайно еластична, може надовго відкладатися і, як тільки мати на увазі можливість кон'юнктурної зміни, вона виявляється в дуже стиснутому попиті».*) Через це при репських заробітках в часи низької кон'юнктури та частина населення, дохід якої під впливом кон'юнктурної зміни знизився, утримується від набування нових предметів одягу, взуття і т. под., обходиться підлатаними та підправленими старими предметами. Натомість тим інтенсивніше йде поповнення гардероби в часи високої кон'юнктури. Цим пояснюється різке хитання споживання текстильної сировини в залежності від кон'юнктурного ритму, що відзначено цілим рядом дослідників господарської кон'юнктури.**)

Таким чином надходження посередніх податків на споживання предметів довготривалого вжитку мають тенденцію хитатися під впливом кон'юнктурних змін інтенсивніше, ніж надходження від акцизів на харчові та смакові предмети, на предмети опалу та освітлення і т. под. Під цим зглядом податки на споживання текстильних товарів, що існують в СРСР та в Японії можна вважати по відношенню до кон'юнктури найчутливішими з усіх посередніх податків.

Щоб закінчити з податками на споживання предметів довготривалого вжитку, слід ще відзначити одно явище кон'юнктурного порядку, яке в більшій чи меншій мірі може впливати на висоту податкових надходжень. Тут ми маємо на увазі господарське явище, що В. Репке влучно запропонував назвати антиципаційними кон'юнктурами.***) Істота їх полягає в тому, що споживач в передбаченні певних змін в товарових цінах або утримується від набування дотичного товару, коли ціни мають в близькому майбутньому знизитися, або намагається зробити можливо більший запас, якщо сподівається на майбутнє піднесення цін. Залишаючи на боці всі інші моменти, які можуть спричинитися до зрощення чи поширення попиту, ми мусимо спинитися побіжно на випадках піднесення акцизних ставок чи монопольних цін, для того, щоби уявити собі ті випадки, коли при високій кон'юнктурі може спостерігатися релятивне зниження надходжень від того чи іншого

*) W. Röpke. Die Konjunktur. Jena. 1922. 40.

**) Див. напр., Albert Aflaton. Les crises périodiques de surproduction. T. II. Paris. 1913, стор. 132—145.

***) W. Röpke. Op. cit. стор. 32—24.

податку і, навпаки, — зростання їх під час депресії. Візьмімо такий приклад. Перед початком бюджетового року проходить закон про піднесення акцизу на гумові калоші на 50%. Ясно, що споживачі подбають про те, щоб ще до того, коли новий закон буде переведено в життя, зробити собі запас калош на один-два роки. Це масове стремління викличе на ринку гумових калош дуже сприятливу кон'юнктуру навіть в час загальної господарської депресії. Збільшені придбання в свою чергу принесуть державі несподівано велике зростання податкових надходжень. Але слідом за цим попит різко впаде і на ринку наступить ще тяжча депресія, ніж була перед коротким оживленням, а надходження від акцизу з гумових калош дасть протягом одного-двох слідуєчих років знижений прибуток навіть тоді, коли на загальному ринку зачалася 6 фаза кон'юнктурного піднесення.

Можливість таких антиципаційних кон'юнктур завжди треба передбачати при реформі податкових ставок. Але самі хвилі цих кон'юнктур не при кожній реформі будуть однаково високі. Звичайно тут має значіння і шабель піднесення (евентуально зниження) податкових ставок. Одначе, далеко більше тут мають значіння властивості дотичного об'єкту оподаткування. Тут має рішаче значіння більша чи менша придатність об'єкту до збереження. Чим довше товар може заховувати свої корисні властивості, чим менш він псується, чим більше гарантії, що мода на нього не зміниться, тим більші запаси його може бути зроблено і, значить, тим ширша буде амплітуда між хвилями антиципаційної кон'юнктури.

2. Посередні податки другої категорії, тобто ті, що охоплюють собою велике число різноманітних об'єктів, як податок від торговельного обороту та протекційне мито, в загальному мають нахил в певній мірі відбивати на собі хитання господарської кон'юнктури. Звуження внутрішнього ринку товарів під час депресії і поширення його в добу високої кон'юнктури відповідно відбивається на кількості споживання промислової сировини, будівельних матеріалів, предметів харчування й одягу робітництва і т. под. В зв'язку з цим змінюється і ритм податкових надходжень. Зокрема це дуже яскраво можна простежити на статистиці надходжень від імпортового мита. Так, напр., в Німеччині на душу населення припадало надходження від мита (в марках*)

1907 р. — 10,93	1909 р. — 10,95	1912 р. — 11,65
1908 р. — 9,30	1910 р. — 11,01	1913 р. — 10,73
	1911 р. — 11,82	

Отже, депресійний рік 1908 дає поважне зниження митних надходжень, як так само зниження помічається і в р. 1913. Аналогічне явище помічалось і в попередні періоди, при чому зниження митних надходжень для депресійної доби 1900 і слідуєчих років почи-

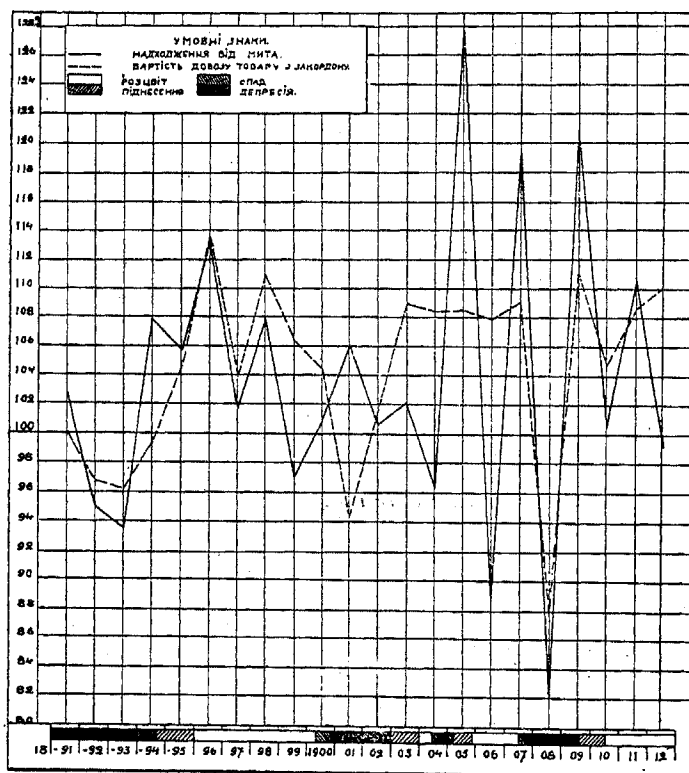
*) P. Mombert. Einführung in das Studium der Konjunktur. Leipzig. 1921 стор. 91.

нається уже з 1899 р. Це все цілком зрозуміло, бо в часи високої кон'юнктури зростає купівельна спроможність населення, з однієї сторони а з другої сторони — поширюється промислове споживання засобів та знарядь продукції. Загальний індекс цін підноситься. Високі ціни та перевищення попиту над пропозицією багатьох продуктів внутрішнього виробництва притягують чужоземні товари до країни. Імпорт збільшується і приводить до зростання державних митних прибутків. Під час низької кон'юнктури, навпаки, замішка збуту та низькі ціни на внутрішньому ринку мають тенденцію виштовхувати продукти внутрішнього виробництва за кордон, якщо, звичайно, депресія не набрала світового масштабу і якщо чужина ці продукти може ще прийняти. Рівночасно зниження цін на внутрішньому ринку автоматично ставить перешкоди до вступу чужоземних товарів на дану митну територію, а значить приводить до зниження

ДІАГРАМА III.

Темп зростання митних надходжень в Німеччині в зв'язку з динамікою вартості імпорту.

(Сума кожного попереднього року = 100.)

надходжень від мита. З огляду на те, що замішка збуту починається здебільшого уже наприкінці високої кон'юнктури і вже тоді може скорочуватися довіз предметів промислового споживання, зниження митних надходжень може статися ще перед початком депресії.

Отже, чутливість до змін господарської кон'юнктури митних надходжень, а по аналогії з ними і надходжень від загального податку на торговельний оборот, залежить від факту хитання в цілому розмірів як промислового, так і безпосереднього споживання.

Але, як показує наведена нами діаграма III*) динаміки митних надходжень в Німеччині за добу 1892—1912 р. в зв'язку з динамікою вартости імпорту, темп зростання обох кривих не йде цілком рівнобіжно.

Навіть коли ігнорувати 1892—1896 та 1901—1906 р.р., протягом яких на митні надходження поважно впливали некон'юнктурні чинники, розходження між обома кривими дуже помітне. Це є наслідком того, що попит на різні привозні предмети скорочується чи зростає не рівномірно. Згрупування в одно предметів різного ступня еластичности попиту, в додаток при різноманітності ставок митного тарифу, надає рухові митних надходжень своєрідного характеру, що тільки віддалено зближається з хитаннями кон'юнктури.

Резюмуючи все сказане відносно впливу господарської кон'юнктури на податкові надходження в залежності від вибору об'єкту оподаткування, мусимо констатувати, що найбільше підлягають кон'юнктурним впливам надходження податків на ділові операції, на чистий прибуток від торгу, промисловости та грошових капіталів і на споживання предметів другорядних потреб. Одним словом, найчутливішими до кон'юнктурних змін є ті податки, які вважаються в сучасних культурних країнах найсправедливішими та які там завоювали собі першорядне значіння в державних бюджетах.

III.

Як було вже показано в попередньому розділі, збагачення чи зубожіння даного податкового джерела не завжди мусить тягнути за собою в тій же мірі аналогічні зміни в сумі податкових надходжень, що з цього джерела черпаються. Нами було констатовано, що на ступінь чутливости податкових надходжень до хитань господарської кон'юнктури великий вплив має вибір об'єктів оподаткування. Але цим одним не обмежується коло тих факторів, що визначають амплітуду хитань податкових надходжень. Збагачення податкового джерела дасть лише тоді належний фінансовий ефект, коли податкова помпа буде придатна до того, щоб механічно збільшити свою продуктивність. Так само тільки дуже чутливий фінансовий інструмент в момент зубожіння джерела може не заглибити свого черпання далі тієї межі, яка йому поставлена, не взяти з відповідної ділянки національного доходу більшої частини, ніж та, що входить в намір податкового законодавства. Чим далі податкова

*) Statistisches Jahrbuch für Deutsches Reich, за дотичні роки.

система стоїть від пристосування до платіжної спроможності населення, тим менше рух податкових надходжень зближуватиметься в своїх хитаннях до хвиль господарської кон'юнктури. Структура податкової системи в цілому, як рівно і окремих складників її, може збільшувати чи зменшувати зв'язок між народньогосподарською динамікою та ефективністю оподаткування.

З огляду на це дослідження проблеми впливу господарської кон'юнктури на податкові надходження неможливе без аналізу цих впливів при різних податкових структурах.

I. В першу чергу глибина впливу кон'юнктурних змін залежить від способів виявлення платіжної спроможності суб'єктів оподаткування. Оцінка платіжної спроможності платника, як відомо, може переводитися або на підставі зовнішніх ознак, які можуть свідчити лише про приблизний розмір його прибутків, або на підставі виявленого дійсного прибутку кожного окремого суб'єкта оподаткування. Оцінка по зовнішніх ознаках занадто груба, щоб відчутти розмір щорічних змін, яким підлягає оподаткований прибуток. Ці зміни відчуються лише тоді, коли вони виявляються здебільшого в кількісній зміні зовнішніх ознак, по яких переводиться оцінка, як от, напр., в збільшенні чи зменшенні числа робітників даного промислового закладу, в поширенні площі будинку, в зміні способу використання даної земельної ділянки і т. под. Зміна товарових цін на продукти оподаткованого підприємства, зміна висоти мешкальної платні по містах і т. ін. що відбуваються під впливом змін господарської кон'юнктури і мають рішаче значіння для висоти прибутку суб'єктів оподаткування, при цінуванні по зовнішніх ознаках на увагу не беруться і через це не впливають на розмір наложених податків. Натомість оподаткування по дійсній, а не нормативній прибутковості ставить темп зростання податкових надходжень, в повну залежність від темпу зростання оподаткованого доходу. Через це можна вважати за правило, що надходження від реальних податків далеко менш реагують на кон'юнктурні зміни, ніж надходження від персональних податків. Деякі реальні податки майже зовсім на кон'юнктурні хитання не реагують.

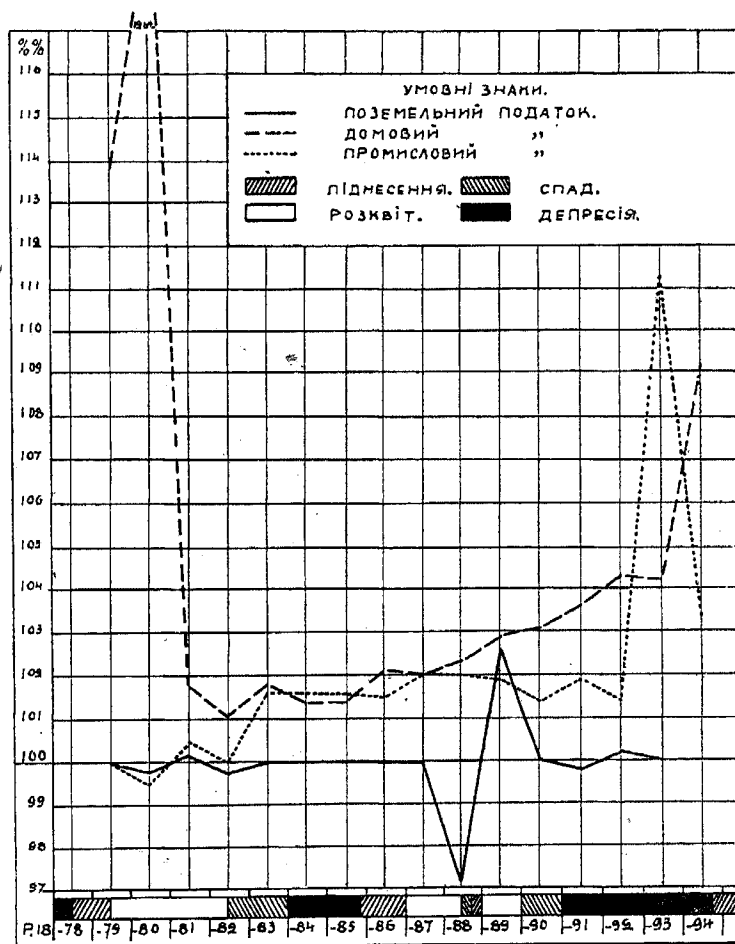
Дані про надходження державних реальних податків в Пруссії за останні 17 літ їхнього існування в складі пруської державної податкової системи (1878—1894),*) показані на нижченаведеній діаграмі IV, свідчать, що надходження від всіх цих податків в своєму зростанні майже до останньої доби зовсім не солідаризуються з кон'юнктурними хитаннями.

*) Статистичні дані в абсолютних числах простежені на підставі трьох слідуєчих джерел: Georg Schanz. Der preussische Staatshaushalt in den letzten zehn Jahren und die Mittel zu seiner Sanierung. Finanz-Archiv. IV. S. 283—319; C. Sattler. Der preussische Staatshaushalt von 1886—1893. Finanz-Archiv X 1894. S. 178—195. i Statist. Handbuch den preus. Staat, op. cit.

Поземельний податок протягом 17 літ не дає взагалі жадного приросту, бо він накладався на підставі кадастрових оцінок, що протягом всього періоду не змінювалися. Дійсний прибуток від кожної першої земельної ділянки міг зростати й падати під впливом тих чи інших факторів, але кадастрова оцінка його залишалася однією й тією ж самою. Що торкається домового та промислового податків, то стала тенденція до рівномірного зростання пояснюється лише збільшенням числа житлових будинків та промислових підприємств. Великий приріст надходжень від домового податку 1880 р. (на 5,6 міл. мар.) стався в наслідок переведеної на 1 січня 1880 р. ревізії домового податку*) і нічого спільного с кон'юнктурним піднесенням не має.

ДІАГРАМА IV.

Темп зростання надходжень реальних податків в Прусії 1878—1894 рр.
(Сума кожного попереднього року = 100.)

Отже, дані відносно трьох реальних податків в Прусії однаково ясно підтверджують думку, що нееластичний спосіб кадастрового

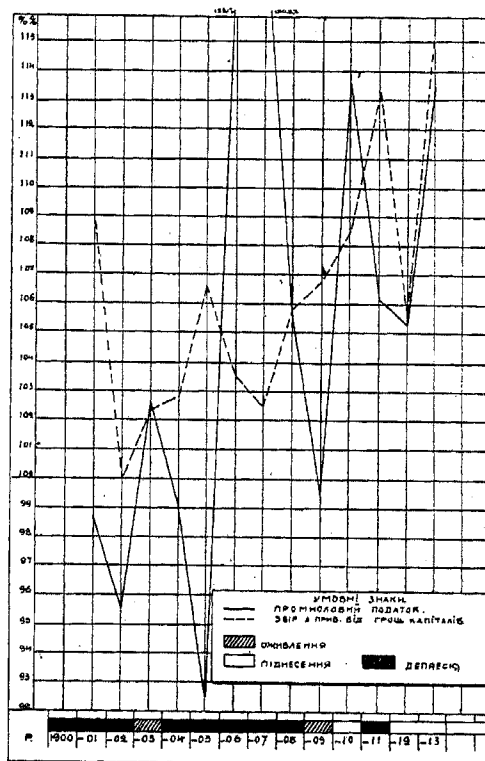
*) G. Schanz. op. cit. S. 296.

цінування нездатний вловити зміну в прибутковості того чи іншого об'єкту. Цю зміну можна констатувати лише тоді, коли оподаткування переводиться по дійсній прибутковості, яка визначається індивідуально для кожної оподаткованої одиниці і на кожний бюджетовий період. Як тільки Прусія, після реформи 1891 р., перейшла до оподаткування по чистому доходу або по розмірах капіталу, крива податкових надходжень захиталася. Внесення навіть порівнюючи незначного елемента персональності в оцінку платіжної спроможності уже відразу робить податкові надходження чутливішими до хитань кон'юнктури. Прикладом цього можуть служити дані про надходження промислового податку в б. Росії за 14 передвоєнних років. (Див. діаграму V).*)

ДІАГРАМА V.

Зростання надходжень промислового податку та збору з прибутків від грошових капіталів в к. Росії 1910—1913 р. р.

(Сума кожного попереднього року=100)

Коли ігнорувати швидкий приріст надходжень в р. 1906 та 1907, що стався в наслідок переведеної законом 2 січня 1906 р. реформи ставок промислового податку, не можна не помітити близького зв'язку хитання податкових надходжень з хитаннями господарської кон'юнктури. Це особливо буде помітно, якщо пам'ятати, що деякі промислові підприємства зводять свої баланси не на кінець календарного, а на кінець господарського року. Більшу чутливість до кон'юнктурних змін, що виявив промисловий податок в Росії, слід пояснити якраз тим, що підприємства, зобов'язані до публічної відчитності, там оподатковувалися, крім основного податку, ще податком з дійсно вложеного капіталу та відсотковим побором з дійсного прибутку. Таким чином, факт існування поруч з оподаткуванням нормативного прибутку непідвідчитних підприємств, оподаткування підприємств, зобов'язаних публічною відчитністю, по дійсній прибутковості і надає ру-

*) Діаграма складена на підставі обробки даних, що в абсолютних числах наведені І. Лентьєвим в його праці: Сезонные колебания в поступлении обыкновенных государственных доходов. Вопросы кон'юнктуры. Под. ред Н. Кондратьева. Вип. I. М. 1926. стор. 43—74.

хові податкових надходжень характеру певної господарської закономірності.

Подібне ж явище можемо спостерігати й на надходженнях збору з прибутків від грошових капіталів в тій же Росії і за той же період часу. (Див. діаграму V.)

В Росії збору від прибутків з грошових капіталів підлягали деякі публічні та всі приватні відсоткові папери, банківські вклади і прибутки кредитових установ. Цьому ж збору підлягали залізничні акції. Що торкається акцій та паїв промислових і торговельних товариств, то вони, згідно з законом (арт. 456) цьому оподаткуванню не підлягали, з огляду на те, що прибутки підприємств, зобов'язаних публічною відчитністю, оподатковувалися відсотковим збором по промисловому податку. Таким чином, серед об'єктів оподаткування ми бачимо дві різні категорії: фіксовані прибутки від публічних фондів та від акційних облигацій і нефіксовані прибутки по вкладах, по залізничних акціях та прибутки кредитових установ. Обидві ці категорії не однаково реагують на кон'юнктурні зміни, про що говорилося вже вище. Власне з кон'юнктурними хвилями тут тісно зв'язані прибутки від вкладів, прибутки кредитових установ та дивіденди по залізничних акціях. Прибутки від відсоткових паперів хитаються лише в залежності від збільшення чи зменшення їхнього числа, тобто від нових емісій та амортизації боргів.

Але і поза всім цим ми бачимо в наведених вище даних відносно Росії досить яскравий паралелізм між кон'юнктурними хвилями та кривою зростання податкових надходжень. Особливо цей паралелізм кидається в вічі в добу 1907—1913 р.р., коли навіть коротка депресія 1911 р. уже поважно відбилася на податкових надходженнях слідуєчого (1912) року. Причиною всьому цьому було те, що податок накладался у відсотках від дійсного прибутку.

Особливо цікаво під цим зглядом простежити рух надходжень від загально-прибуткового податку, цього найвиразнішого з усіх персональних податків. Скористуємося для цього статистичними даними відносно податкових надходжень в Прусії за час 1892—1912 р.р.*) (Див. таблицю на стор. 76.)

Щоб правильно читати вищенаведену таблицю, треба перш за все пам'ятати, що в Прусії податкова сума вираховувалася на підставі прибутку попереднього оподаткуванню року і тому хвилі кривої приросту податкових надходжень мусять відставати на один рік від хвилі кривої зростання прибутку. Далі слід мати на увазі декілька моментів некон'юнктурного порядку, які впливали в той чи інший час на висоту податкових надходжень, а саме: а) перші роки після реформи 1891 р. були періодом пристосування технічного фіскального апарату і населення до нової податкової струк-

Визначення кон'юнктурних станів зроблене за Первущіним. (С. Первущин. Хозяйственная конъюнктура. М. 1925. стор. 186).

*) Statistisches Handbuch f. d. preuss. Staat. op. cit та Statistisches Jahrbuch f. preuss. Staat за дотичні роки. Op. cit.

Роки	Кон'юнктурний стан		Темп зростан. умовно-чистого прибутку фізичних осіб (Загальн. суми).	Податкові надходження	
	За Первушиным*)	За Мітчеллем		Сума (в мільйон. мар.)	Вважаючи кожний попередній рік за 100.
1892..	Депресія	Депресія	100,6	80,0	104,4
1893..	"	"	102,8	83,3	104,1
1894..	"	"	100,9	86,5	103,8
1895..	Оживлення	Піднесення	102,6	122,8	142,0
1896..	"	Розквіт	104,7	126,9	103,3
1897..	Піднесення	"	106,2	134,9	106,3
1898..	"	"	107,1	146,3	108,5
1899..	"	"	108,0	159,7	108,7
1900..	"	Спад	106,9	172,9	108,7
1901..	Депресія	Депресія	102,4	184,4	106,7
1902..	"	"	101,8	184,6	100,1
1903..	"	Піднесення	104,8	184,1	99,7
1904..	Піднесення	Розквіт	106,0	189,3	102,8
1905..	"	Спад	106,8	198,6	104,9
1906..	"	Депресія	113,0	213,9	107,2
1907..	Піднесення	Розквіт	108,7	241,8	113,0
1908..	Депресія	Спад	103,3	261,9	108,3
1909..	"	Депресія	103,9	314,3	120,0
1910..	"	Піднесення	105,7	327,3	104,1
1911..	Піднесення	Розквіт		344,9	105,4

тури і тому прибуток зростає почасти за рахунок чинности фіскального апарату в напрямі виявлення і оцінки тих прибутків, які раніш ховалися від оподаткування; б) до збільшення податкових надходжень 1907 р. та особливо 1909 р. спричинилися реформи податкових ставок. Так, після новелі 26.V.1909 р. податкові ставки для фізичних осіб зросли від 5 до 25% попереднього свого розміру, для товариств з обмеженою порукою від 5,7 до 40% і для акційних, командитних та гірничих товариств від 10 до 50%.**)

Можемо констатувати, що загально-прибутковий податок дуже чутливий до змін господарської кон'юнктури, як і слід було цього чекати. Але при детальному аналізі умовно-чистого прибутку, з однієї сторони, і приросту податкових надходжень з другої, звертає на себе увагу те, що темп зростання податкових надходжень не завжди є тотожний з темпом зростання загальної суми умовно-чи-

*) С. Первушин. Хозяйственная конъюнктура. Москва. 1925. стор. 186.

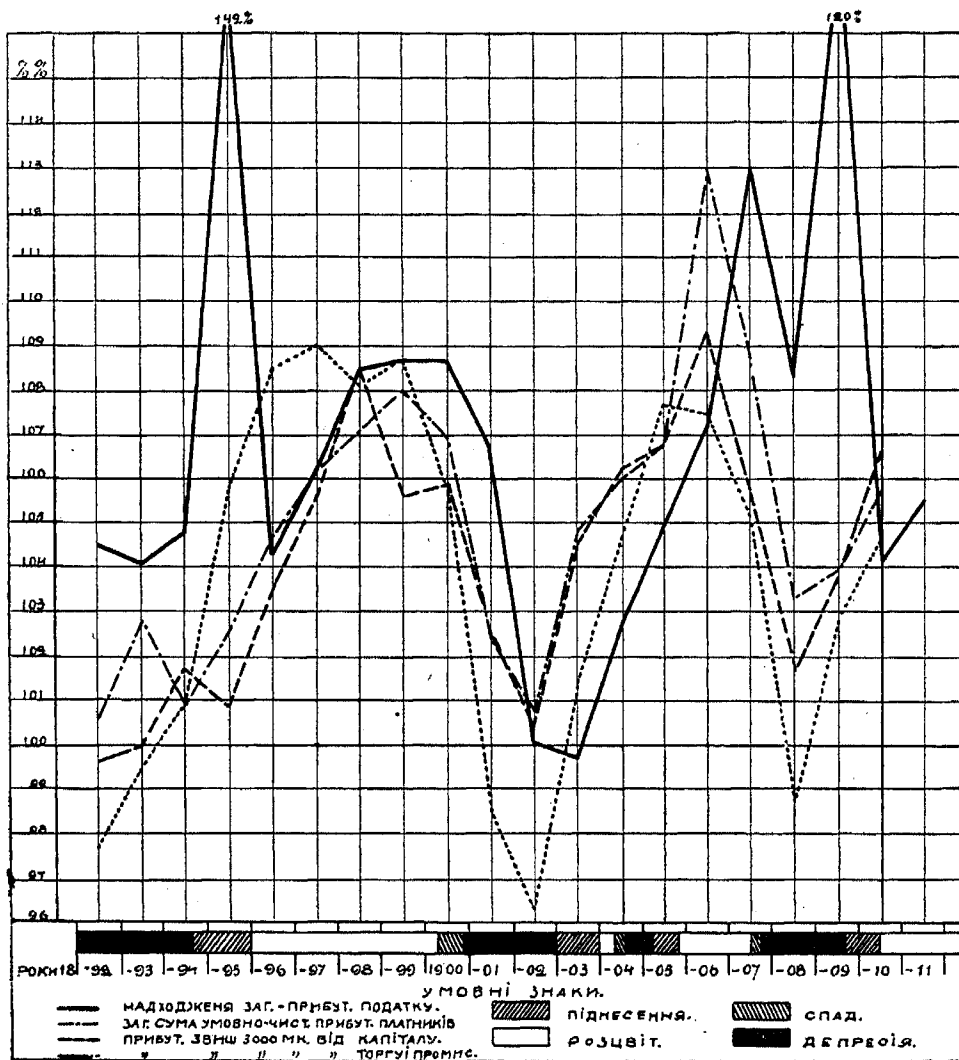
**) „Einkommensteuer“ Art. im. Handwörterbuch der Staatswissenschaften. IV. Aufl. B. III. Jena Verl. v. G. Fischer, стор. 441—442.)

стого прибутку фізичних осіб. Так, напр., в р.р. 1897, 1898 та 1899 темп зростання податкових надходжень інтенсивніший від зростання умовно-чистого прибутку за попередній кожному з цих років рік і навпаки в р.р. 1904 і 1905 а також і в двох попередніх — податкові надходження відстають від зростання загальної суми умовно-чистого

ДІЯГРАМА VI.

Темп зростання надходжень прибуткового податку в Пруссії 1892—1911 р.р. в зв'язку з динамікою умовно-чистого прибутку фізичних осіб.

(Сума кожного попереднього року = 100.)

прибутку дотичних років. Далеко ближче крива податкових надходжень солідаризується з кривою зростання умовно-чистого прибутку від торгу, промислу й гірництва, а також і від грошових капіталів, як це не тяжко прослідкувати, порівнявши рух дотичних кривих на діаграмі VI.

Це зрозуміло чому. Перш за все р. 1910, напр., в руках фізичних осіб з прибутком понад 3.000 марок, що заплатили 66,54% всієї податкової суми, знаходиться 7.492 міл. мар. прибутку, з яких 51,53% походили від торговельно-промислової діяльності та від володіння капіталами. Крім того, майже увесь прибуток юридичних осіб походить з тих же джерел. Ясно, що при такому стані ці галузі прибутку мусять давати своє забарвлення рухові податкових надходжень. Це, як бачимо, мало місце навіть в Пруссії, де амплітуда прогресії була дуже вузька.*)

В тих країнах, де прогресія ставок загально-прибуткового податку має широку амплітуду, як то є тепер і в Англії і в С. Ш. Америки і в Німеччині і в Франції і в багатьох інших державах, — залежність надходжень загально-прибуткового податку від хитання прибутків, що одержуються від торгу, промислу та грошового капіталу мусить бути значно більшою. В С. Ш. Америки, напр., в наслідок широкої амплітуди, як свідчить Мелон, при оподаткуванні доходу, одержаного в 1925 р., фізичні особи з прибутком понад 10.000 доларів заплатили 701 міл. дол. із загальної суми надходжень загально-прибуткового податку в 735 міл. дол. Таким чином, 0,3% населення держави заплатило 95,5% загальної суми податку.**)

Само собою розуміється, що прибутки понад 10 тис. дол. переважно походять від торгу, промислу та володіння капіталом і тому тут надходження від загально-прибуткового податку мусять в своєму русі особливо наближатися до кривої зростання прибутків з цих найбільш чутливих до кон'юнктурних змін джерел, з однієї сторони, а з другої — взагалі повинні далеко енергійніше реагувати на кон'юнктурні зміни.

Таким чином, більша чи менша чутливість податкових надходжень до змін господарської кон'юнктури залежить як від ступеня зближення оцінки прибутку до його дійсної висоти, так і від будови податкових ставок. Оподаткування дійсного (а не нормативного) прибутку по прогресивних ставках, особливо з широкою амплітудою прогресії, робить податкові надходження особливо залежними від хитань господарської кон'юнктури.

*) Протягом більшої частини періоду, який ми тут аналізуємо, прогресія йшла між двома крайніми точками: 0,67% для прибутку в 900 мар. і 4% для прибутку 100.000 мар. і вище. При тому до прибутку в 9500 мар. прогресія ступала дуже швидко і доходила до 3%, а потім до 30.500 мар. ставка стояла на одному місці і знов повільно ступала до 100.000 мар. прибутку, де, досягши 4%, лишалася для всіх вищих прибутків пропорційною. Через це, групи з нижчими прибутками грали досить поважну роль в несенні податкового тягару. Так, біля половини податкової суми, що платилася навіть в останні роки перед світовою війною фізичними особами, падала на прибутки від 900 до 6000 мар., тобто на ті, які головним своїм джерелом мають заробітну платню, службову винагороду, селянське господарство та різного роду заняття.

**) К. Шмаков. Современный бюджет С. А. Соединенных Штатов. Вестник Финансов. № 3. 1928, стор. 112.

2. Далі вплив хитань господарської кон'юнктури на податкові надходження залежить також від масштабу оподаткування. Ця залежність перш за все може виявлятися при деяких податках в більшій чи меншій чутливості податкових надходжень до кон'юнктурних хвиль, як то ми бачили вище на прикладі тютюнового податку. Справді, вимір податку лише по кількості споживання тютюну далеко менш піддає надходження тютюнового податку впливу кон'юнктурних змін, ніж вимір по якості і цінності спожитого продукту.

Щодо оподаткування виключно по кількісному масштабу, коли справа йде про предмети споживання з еластичним попитом, то воно буде тим чутливіше до кон'юнктурних хитань, чим якісно одноманітніший об'єкт оподаткування. Цукор, горілка і т. под. при оподаткуванні по кількості мусять давати релятивно більші хитання ніж тютюн, чай, текстилі. Але, звичайно, оподаткування по готовому продукту якісно різнноманітних об'єктів, навіть при виключно кількісному вимірі останнього, не може бути цілком індіферентним по відношенню до кон'юнктурних змін. Тут рішаччу роль мусить відігравати та маса найбільш споживачів, які споживають лише продукт найнижчої якості. Звуження купівельної спроможності цих мас цілком природньо тягне за собою кількісне зменшення споживання. В цьому відношенні кількісне оподаткування по готовому продукту стоїть на вищому щаблі чутливості, ніж оподаткування по відгаданій кількості, що має місце при вимірюванні податку по розмірах та продуктивності знарядь і апаратів. В цьому останньому випадку низька кон'юнктура може і не відбиватися на фабричних упорядженнях. Звуження споживання може тягти за собою або неповне використання апаратів, або зниження цін на продукти. І в тому і в другому випадку, таким чином, відбувається зміна в розміщенні податкових тягарів. Частина податку не падає тоді на споживача, а залишається на продуценті. Одначе, доки не дійде до зменшення числа апаратів, доти фіска при всякій кон'юктурі незмінно одержує ту ж саму суму податку.

З другої сторони, вибір масштабу оподаткування впливає на зближення чи віддалення в часі хитань податкових надходжень по відношенню до тих кон'юнктурних хвиль, що викликали ці хитання. Так., напр., оподаткування цукру по готовому продукту, при випусценні цукру з фабричних складів, дає в своїх надходженнях зміни майже одночасово з відповідними змінами господарської кон'юнктури. Цукор тут оподатковується майже в момент, коли він переходить до споживача, з короткотерміновою затримкою в руках посередника, який при своїх гуртових закупках уже освідомлений про сучасний стан кон'юнктури і має більш менш правдиву уяву про можливі розміри збуту в найближчому часі. Тому зміна кон'юнктури викликає відповідне збільшення чи зменшення розмірів закупок, а зна-

чить і розмірів податкових надходжень. Навпаки, оподаткування цукру по кількості сировини, що береться до переробки, в своїх надходженнях відчуває зміну кон'юнктури лише на кілька місяців, або й на рік, пізніше того часу, коли ця зміна настала. Справді, при початку цукроварської кампанії може бути фаза кон'юнктурного розквіту, яка лише через місяць-два зміниться депресією. Цукроварні, розраховуючи на добрий збут, запасуються більшою кількістю сировини, яку і беруть до переробки, оплативши сировину належним податком. Однак, настання депресії плутає їхні розрахунки, готовий продукт залежується у продуцента. Держава тут на перший рік нічого не втратила. Вона вже дістала податок в такому розмірі, який відповідає розмірам споживання цукру за високої кон'юнктури. Але на слідуючий рік, коли стан кон'юнктури залишається той самий, цукровари знизять розміри продукції, і лише тоді знижена кон'юнктурна хвиля докотиться до податкових надходжень. Запізнення цієї хвилі є характерним при всяких переломах кон'юнктури. Кон'юнктурне оживлення так само на податкових надходженнях відіб'ється лише після того, коли будуть продані попередні запаси і фабриканти почнуть поширювати продукцію.

Але не слід думати, що таке відставання ритму податкових надходжень є характерним лише для відсталих форм оподаткування. Навпаки, воно є властивим і деяким дуже досконалим формам. Так, напр., промисловий податок, що береться з дійсного прибутку промислових підприємств (оподаткування акційних товариств) по необхідності може вимірюватися лише на підставі прибутків попереднього року, і тому його надходження в своїх хитаннях відстають від кон'юнктурних хитань принаймні на цілий рік. Так само відстають на рік надходження від загальноприбуткового податку, якщо цей останній вимірюється на підставі декларацій платників.

Підсумовуючи все сказане, констатуємо, що в залежності від способів виявлення платіжної спроможності суб'єктів оподаткування, від будови податкових ставок і, нарешті, від масштабу впливу того чи іншого податку міняється як ступінь чутливості податкових надходжень до змін господарської кон'юнктури, так і протяг часу, в який настає в податкових надходженнях реакція на ту чи іншу кон'юнктурну зміну.

IV.

Спробуємо тепер підвести підсумки всьому тому, про що вище була мова та зробити деякі висновки.

1. Як ми бачили, податкові надходження, за незначними винятками, в більшій чи меншій мірі підлягають впливу ритмічних рухів в народньому господарстві. Оскільки для сучасного народнього господарства є нормальним не стан високої або низької кон'ю-

юнктури, але саме чергування цих станів, постільки і хитання в загальній сумі податкових надходжень мусимо вважати за цілком нормальне явище.

2. Чергування між періодами прискорення і сповільнення темпу зростання податкових надходжень викликається основними характерними рисами капіталістичного господарства, а тому, поскільки стихійні народньо-господарські процеси не підлягають впливу жадної свідомої регулюючої волі, постільки й хитання в податкових надходженнях, як функція загального ритму господарської кон'юнктури, не можуть бути припинені регулюючими заходами державної влади.

3. Вплив господарської кон'юнктури на податкові надходження відбувається за посередництвом тих змін, що викликаються нею в інтенсивності темпу зростання поодиноких ділянок національного доходу. Але глибина та характер цього впливу, як рівно момент, коли податкові надходження починають на нього реагувати, залежать в значній мірі від вибору об'єктів оподаткування та від структури кожного даного податку.

4. З податкових надходжень найменш підпадають під вплив кон'юнктурних хитань надходження від реальних податків (в найгрубшій формі цих останніх) та від податків на предмети найпершої потреби. Натомість податки на споживання предметів другорядних потреб, різні форми простого персонального оподаткування, податки від господарського обороту — в своїх надходженнях тісно зв'язані з мінливістю господарської кон'юнктури. Отже, кон'юнктурним впливам найбільше підлягають якраз надходження від тих форм оподаткування, які найбільше відповідають вимогам сучасного шабля господарського розвитку, а тим самим і сучасним фіскальним та соціально-етичним вимогам, що ставляться до оподаткування. Тільки відсталі і модерною теорією та практикою засуджені форми оподаткування не реагують або мало реагують на кон'юнктурні зміни. Звідси логічно випливає, що, з удосконаленням податкових форм, зв'язок між хитаннями господарської кон'юнктури, з однієї сторони, та темпу зростання податкових надходжень, з другої сторони, не ослаблюється, а міцнішає.

5. Коли однаке державна влада не має змоги протистояти обумовленим кон'юнктурними змінами хитанням податкових надходжень, то вона все ж таки своєю фінансовою політикою може зм'якшити хвилі цих хитань, або принаймні запобігти занадто різким зломом згаданих хвиль. На послугу державній владі тут передовсім приходить множність податків в податковій системі. Система, зложена з різноманітних по своїй формі податків, при доцільній її конструкції, може набути певної пружності по відношенню до змін кон'юнктурних станів. Позитивне значіння множинності податків полягає в тому, що вдалою комбінацією різних податкових форм держава може розтягувати впливи кон'юнктурних зломів, попереджуючи як занадто великі зростання загальної суми своїх податкових

прибутків, так, головню, і раптові дуже глибокі спадання цих останніх.

В царині вибору джерел черпання податкових прибутків сучасній фінансовій політиці звичайно лишається дуже мало простору для маневрування. Поскільки в капіталістично-розвинених країнах не всі ділянки національного доходу мають однаковий ступінь платіжної спроможности, постільки в загальній сумі офір на покриття державних потреб неминуче мусить зростати питомий тягар примусових черпань з прибутків капіталістичної кляси. Навіть там, де ігнорується принцип рівномірности оподаткування (звичайно в модерному його розумінні), фіскальні мотиви з логічною необхідністю скеровують податкову помпу саме в цей бік.

Але по за цим фінансова політика не цілком безпомічна і почасти може впливати на рух податкових надходжень вибором об'єктів оподаткування та відповідною конструкцією поодиноких податків. Як уже було показано, — одні податки, як напр., податки на споживання предметів другорядних потреб, коли вони вимірюються по готовому продукту (наймодерніша і найдоцільніша форма), мито, деякі податки від ділового обороту (біржовий, емісійний, векселевий і т. под.), нарешті, прості податки з прибутку, коли ці останні вимірюються на прибуток біжучого бюджетового року, — реагують на кон'юнктурні зміни негайно і рівнобіжно з хитаннями дотичних джерел, звідки переважно черпаються ці податки. Другі податки, як то: загально - прибутковий, податок з грошових капіталів, персональний промисловий податок і т. под., коли вони вимірюються на підставі дійсного прибутку попереднього року, — в своїх надходженнях відбивають кон'юнктурний стан попереднього року. Таким чином, при комбінації ріжних згаданих форм оподаткування можна досягти того, що навіть господарська криза не приведе раптово до гострого падіння податкових прибутків, а розломить падіння на два бюджетових роки, зробить спад кривої надходжень повільнішим.

Взагалі одначе, мусимо ще раз підкреслити, що раціональна будова податкової системи може лише зм'якшувати рельєф хвиль податкових надходжень, але ні в якому разі не вирівнювати його зовсім, бо зміна фаз господарської кон'юнктури відбивається на всіх ділянках національного доходу, хоч і в неоднаковій мірі, а через це хитається платіжна спроможність всієї маси податковоповинного населення, з однієї сторони, а з другої сторони, періоди депресії здебільшого тягнуться протягом скількох років і може настати той час, коли, нарешті, надходження від всіх податків увійдуть в депресійну фазу.

6. Той факт, що надходження деяких податків має дуже широкую амплітуду хитань, сам за себе вимагає внесення більшого елементу свідомости в обчислення суми податкових надходжень при складенні бюджетових прелімінарів. Тут ми вважаємо себе в праві піддати під сумнів ті механічні способи автоматичного обчислення прибутків, що ще і до цього часу не зникли з практики поодиноких

країн. Для відгадання суми майбутнього прибутку мало знати не тільки розмір дійсних надходжень останнього відчитного року, але мало пособити також і визначення пересічної суми надходжень декількох минулих років. Пересічна слідує за собою попередніх трьох років кон'юнктурного розквіту сама по собі дуже мало дає, напр., для відгадання суми надходжень від оподаткування ділового обороту на майбутній рік, якщо на цей рік народне господарство перейде в стан депресії. Складення бюджетового прелімінару мусить робитися на підставі ясного кон'юнктурного прогнозу. Показникам розміру дотичних державних прибутків за попередні роки тут може бути відведена лише службова роля.

7. Закінчуючи цей нарис, ми, нарешті, вважаємо за свій обов'язок піднести голос за необхідність регулярного студіювання кон'юнктури фінансового господарства, чому до останніх часів уділяється занадто мало уваги. Способи установлення кон'юнктурного прогнозу взагалі ще не удосконалені. Але вже стеження за кон'юнктурою як народного, так і фінансового господарства, як рівно ж і дослідження корелятивної залежності між ритмом господарської кон'юнктури та надходженням державних прибутків, а зокрема кожного поодинокого податку, могло б дати багатий матеріал для бюджетової практики. Згадане дослідження, звичайно, повинно переводитися не поза часом і простором, але в конкретних умовах кожного даного народного і фінансового господарства, поскільки індивідуальні умови кожної поодинокі країни, як, напр., соціальна будова національного доходу, розмір та характер потреб ширших мас населення, національний мінімум потреб і т. под. з однієї сторони, а, з другої сторони, структура її податкової системи та поодиноких податків, мають рішачче значіння для глибини впливу кон'юнктурних змін на ті чи інші податкові надходження.

Практичне значіння студіювання кон'юнктури фінансового господарства настільки ясне, що про нього не має чого говорити. Помимо того, що воно могло б дати тверді підстави для фінансово-політичного маневрування та для раціоналізації податкової системи, воно могло б допомогти також і раціональному розв'язанню проблеми використання державного кредиту в цілях збалансування бюджету в тих випадках, коли народно-господарське положення країни ставить державу перед фактом неминучого бюджетового дефіциту.

Doc. M. Dobrylowskyj.

K otázce vlivu hospodářské konjunktury na postup státních daní.

(Résumé.)

Kolísání intenzivity tempa vzrůstu daňových postoupení jest zjevem normálním; jako funkce všeobecného rytmusu národohospodářského vývoje, nemůže býti zastaveno pravidelnými zákroky státní vlády.

Vliv národohospodářské konjunktury na daňové postoupení provádí se prostřednictvím těch změn, které vyvolávají se těmito poměry

v intensivitě tempa vzrůstu jednotlivých složek nacionálního příjmu. Avšak hloubka a ráz tohoto vlivu, jakož i zároveň okamžik, kdy daňové postoupení začíná na toto reagovati, souvisí ve větší míře s volbou objektů zdanění a strukturou každé určité daně (zejména záleží na způsobech platební schopnosti poplatníků, sestavení daňových sazeb a měřítko zdanění).

Ponejvíce podléhají konjunkturním vlivům postoupení podle moderních zdokonalovaných forem zdanění. Zaostalé formy daní těmto vlivům skoro nepodléhají. Proto zdokonalováním daňových forem spojitost mezi kolísáním národohospodářské konjunktury v daňovém postoupení se posiluje.

Vliv konjunkturních změn projevuje se v různých formách zdanění, nikoliv současně. Díky tomuto a zdárné kombinaci různých forem v daňovém systému, státní vláda může obměkčovati relief vlnitého pohybu celkového obnosu daňových příjmů.

Šířka amplitudy kolísání postoupení některých daní dělá pochybným přesně mechanický způsob automatického výpočtu příjmů v preliminárních rozpočtech. Sestavení preliminárních rozpočtů musí míti základnu na výsledcích pravidelných studií, konjunktury národního a finančního hospodářství dotyčné země. Obdobná studia, zejména stanovení korelativních odvislostí mezi rytmem národohospodářské konjunktury a postoupením jednotlivých daní, může dáti reální důvody k racionalisaci daňového systému.

Doc. M. Dobrylowskyj.

Zur Frage über den Einfluss der Wirtschaftskonjunktur auf die Eingänge der Staatssteuer.

(Résumé.)

Das Schwanken der Intensität im Tempo der Steuereingänge ist eine normale Erscheinung und, als Funktion des allgemeinen Rythmus der volkswirtschaftlichen Entwicklung, kann sie durch regulierende Eingriffe der Staatsgewalt nicht aufgehoben werden.

Der Einfluss der Wirtschaftskonjunktur auf die Steuereingänge geht im Wege derjenigen Veränderungen vor sich, die von ihr in der Intensität des Tempo im Wachsen der einzelnen Zweige des Nationaleinkommens hervorgerufen werden.

Aber die Tiefe und der Charakter dieses Einflusses sowie der Moment, wann die Steuereingänge auf den ersteren zu reagieren beginnen, ist im grossen Masse von der Auswahl der Steuerobjekte und von der Struktur der betreffenden Steuer (in besonderen von der Art und Weise der Feststellung der Steuerleistungsfähigkeit der Zahler, von der Aufstellung der Steuersätze und von dem Masstabenmass der Besteuerung) abhängig.

Am meisten unterliegen den Konjunkteinflüssen die Eingänge aus den modernen vollkommenen Besteuerungsarten. Die abgelebten Steuerarten unterliegen diesen Einflüssen fast gar nicht. Deshalb wird mit der

Vervollkommung der Besteuerungsarten die Beziehung zwischen den Konjunkturschwankungen und den Steuereingängen inniger.

Der Einfluss der Konjunkturänderungen äussert sich in den verschiedenen Arten der Besteuerung nicht gleichzeitig. Infolge dessen kann die Staatsgewalt durch geeignete Kombination der verschiedenen Arten im Steuersystem das Relief der Wellenbewegung in der Gesamtsumme der Steuereinnahmen vermindern.

Die weite Amplitude der Schwankungen mancher Steuereingänge stellt die streng mechanische Art und Weise der automatischen Berechnung der Einnahmen in den Budgetpräliminaren in Zweifel. Die Aufstellung der Budgetpräliminare muss nach den Forschungsergebnissen des planmässigen Konjunkturstudiums der Volks- und Finanzwirtschaft des betreffenden Landes erfolgen.

Dieses Studium und insbesondere die Festsetzung der korrelativen Abhängigkeit zwischen dem Rythmus der Wirtschaftskonjunktur und der einzelnen Steuereingänge kann eine reale Basis zur Rationalisierung des Steuersystems schaffen.

„Вінець“ дівочий (crinile, crinale), як інститут литовсько-українського права.

В праві литовсько-українському, як і в польському, чеському і угро-хорватському, ми зустрічаємося з надзвичайно цікавим інститутом т. зв. «венування», себто забезпечення матеріяльних інтересів жінки при виході заміж на випадок смерті її чоловіка.

Литовсько-українське «вено», віно, польське «wiano», чеське «věno» («obvěnění»),*) німецьке «Heiratsgut» в пам'ятках права (як, напр., статuti Казимира В.) і актах писаних мовою латинською «dotalitium», також і «dos», «redotalitium»,**) «superdotalitium» (на Мазовщині), «auctuarium», «contrados»,***) рідше «donatio propter nuptias»,†) складало собою, як відомо, грошову суму, яка була забезпечена жінці, антихрестичним заставним правом на нерухомостях чоловіка.

Інститут цей був витвором звичаєвого права, звідкіль і увійшов, як норма закону, у право писане — у Литовський Статут. Основний зміст слова «віно» — загублений, але гадають, що слово «в'їно», «вено» означувало ціну; це була платня за вінок, як символ невинності невісти. «Вінити» = купувати, цінити: «не пять ли птиц мѣнятся пѣнязема двѣма». Про Володимира Св. літописець Нестор оповідає: «Власть за в'їно грекомъ Корсунъ опять царицѣ дѣля». Тут під «в'їномъ» розуміється нагорода, яку дав князь Володимир імператорам грецьким Василю і Константину за їх сестру царівну Анну — невісту кн. Володимира. Миклошич в своєму *Lexicon palaeoslovenico-greco-latinum* висвітлює слово «в'їнити» грецьким *πωλέω*, лат. *v e n d e r e*.††)

*) Všeřrd, V, 8, 2, див. про чеське obvěnění у K. Kadleca, Rodinný neděl. 1898 r. 87 st. і слід. «Ustálil se v Čechách, — пише проф. R. Кадлец, — právě tak jako v Polsku obyčej, že slovem «věno» (v Polsku wiano) označováno bylo obvěnění (dotalicium) (Rodinný neděl, 87).

**) Aloizy Winiarz. Polskie prawo małżeńskie w wiekach średnich. W. Krakowie, 1898, str. 29. Також Romuald Hube — Prawo polskie w 14 wieku, 1886, str. 71, а також Dąbowski Przemysław — Prawo prywatne polskie, 1910, t. I. 406, пор. також Karel Kadlec — Rodinný neděl, 1898, 120—121.

***) Dąbowski, ibid., 412.

†) Примітка. Термінологія (латинська) для означення посагу і віна, по дослідженню вчених (див, напр., A. Winiarz, згад. твір. 19 ст., P. Dąbowski, згад. твір, 412 ст.), була дуже мінлива: іменем «dos», яким ззагалі означувався «посаг» — означувалося іноді і «віно» (польське «wiano»), а іменем «dotalitium» (віно) — «посаг». Терміном — «dotalitium» означувалися іноді і обидві суми разом. А проте хиталася і термінологія славянська (див. у проф. Кадлеца; Rodinný neděl, 87 і др. стор.).

††) Див. «Věno v právu slovanském» dr. Jaromír J. Hanel. Právnik, ч. X. v Praze 1871, 800.)

В науковій літературі існують між іншим погляди (Орест Левицький), що і «вено», «вѣно», права литовсько-руського складало собою старовинно-руський інститут, який тільки з часом змінив свій початковий характер. На погляд О. Левицького віно колись мало значіння викупу за невісту, а тому воно і давалося женихом не самій невісті а її рідним і лише з часом на Україні воно набрало більш розумного характеру — забезпечення жінки по виході її заміж і передавалося в її особисте розпорядження. З таким характером, як каже названий вчений, віно і проіснувало на Південній Русі аж до відміни в ній чинности Литовського Статуту.*) Але треба зазначити, що давніший характер слова «вено» («vено») в зміслі ціни за невісту почав мінятися лише з часом на новий і у других славян (західніх) — чехів і поляків. По дослідженню вчених у чехів ця зміна відбувалася під впливами церкви (римської), яка змагалася винищити старий поганський ще звичай — давати викуп за жінку її родичам і перетворювала почасти той звичай в символічний; в наслідок того розвинувся звичай, на підставі якого чоловік давав дарунок жінці своїй для її забезпечення.

Таке забезпечення жінки у нас на Україні вже на підставі Литовського Статуту (Л. Ст. II-й, V. I, III-й. V, 1) відбувалося в слідуєчий спосіб: той, хто видавав свою дочку заміж, повинен був взяти від зятя під його печаттю і печатами «людей добрих» запис в тому, що він, зять, на $\frac{1}{3}$ частині маєтку свого лежачого (на нерухомості) посаг або виправу**) своїй жінці «совито» (себто в подвійній ціні) маєть забезпечити.

Забезпечення те фіксувалося у формі т. зв. «веновного листа»***) (віновний запис), по польск. «wiennego listu» або «wzdaawnego listu», в актах і книгах писаних мовою латинською littera reformatoria,

*) Оресть Левицький. Обычныя формы заключенія браковъ въ Южной Руси в XVI—XVII ст. (Кіев. Стар., Январь, 1900).

**) П р и м і т к а. Властиво на підставі Литовського Статуту III (V, 1) зять повинен був забезпечити «совито» (у подвійній ціні) на своїх нерухомостях лише «посаг», який треба ясно відріжнювати від т. зв. «виправи». Придане (посаг) по Литовському Статуту складалося 1) із властиво «посагу», в розуміння котрого увіходили гроші (в готівці), також золото, срібло, коштовні каміня і 2) т. зв. «виправи», під іменем котрої розумілися шати і взагалі жіноче убрання, білизна, коні (виїзді), коляси і всякі інші рухомі річі.

В той час, як п о с а г (польське «posag»), придане (в книгах і актах, що були писані в мові латинській, звалось d o s) як, напр., в статутах Казимира В. арт. XC, XLI, CI, CXXXIV і др.) і лише дуже рідко d o t a l i t i u m, яким терміном взагалі означувалося віно, — властиво ж в и п р а в а означувалася такими термінами, як e x p e d i c i o, o r d i n a c i o, s e u p r o s u g a c i o (див. R. Hube; «Prawo polskie w 14 wieku, 71). По виразу Р. Губе для означення «виправи» одним сталим іменем латинські книги взагалі не спромоглися. Далі: в той час, як в мові польській п о с а г взагалі (придане) означувався словом p o s a g — хоч posag в стислому його розумінні в праві польському відріжняється від wurgawu — для означення посагу взагалі (приданого) в литовсько-руській правничій мові (Лит. Ст.) уживалося слово «внесенье» (importatio). А проте уживався також і в литовсько-руській правничій мові і термін «п о с а г» в загальному розумінні приданого. Р. Л.

***) Лит. Ст. III-й, V, 1.

«littera dotalitii».*) Посаг і віно разом в праві польському означувалися (з XV в.) термінами «oprawa», «reformatio».**)

Запис свій зять на перших «роках» земського суду того повіту, де знаходилася «осілість» (нерухомість), оправою жінки обтяжена, був повинен сам, «очевисто», «сознати» (представити суду) і до книг судових земських дати записати. У виді виключення запис той міг бути «сознаний» і на «вряді кгородському» (на городському суді), «не ждучи земських роковъ» (не чекаючи сесії земського суду), але лише по згоді обох сторін; однак потім той запис з книг городського суду повинно було обов'язково перенести до книг належного земського суду. Про «сознанье» запису у належному земському суді зять повинен був видати батькам урядово складений «листъ свой особый подъ заруками», себто закладом (Лит. Ст. III-й, V, 1).

Колиб чоловік свого «листа веновного» не «сознав» перед земським чи городським судом і вмер, то тоді жінка його або її «приятели» повинні були «яко найбардъзей» веновний лист в належному суді «оповедати» «оказать» і до книг судових дати записати. Колиб тому листу (веновному) «близкие» чоловіка не давали віри, то за довід слушний у такому разі вважалися зізнання «печатниковъ», «которыхъ печати у того листа веновного будутъ» і присяга самої жінки в тому, що той лист від її чоловіка був даний. Колиб вже печатників тих в живих не було, то за довід слушний вважалася по Литовському Статуту і присяга самої жінки. Це є поважний довід, бо Литовський Статут зазначає: «А по такомъ доводе тотъ записъ при mocy зостанеть» (Л. Ст. 1588 р. V. 1).

В Польщі, де інститут «віна» був досить розвинений, додержувалися звичайно тої засади, що посаг жінки і та сума, яку офірував чоловік жінці поверх посагу (і яку їй на руки не видавав — т. зв. «привінок»***)) — отже обидві ті суми забезпечувалися на половині цілого майна чоловіка, рухомого і нерухомого, також на цілому його домі і приналежностях останнього.

*) Dąbkowski P., *ibid*, 29.

**) Aloizy Winiarz, *ibid*, 127.

***)) Під «привенком» (польське «przywianek») в праві з.-руському розумілася властиво та сума, яку чоловік записував жінці поверх посагу. Взагалі в розуміння віна увходили: а) «віно» в тіснішому зміслі, себто сума рівна посагу і б) «привенок», себто сума, яку чоловік записував жінці поверх посагу: разом ті обидві суми чоловік і забезпечував: таке забезпечення і складало те, що в мові польській означувалося словом «oprawa» (лат. «reformatio»). Також і в з.-руській мові уживається термін «оправа». Однак в литовсько-руських актах терміном «вѣно», «вено» означається іноді й «посаг» або й «виправа», а по дослідженню проф. Любавського (див. його «Областное дѣленіе и мѣстное управление Л.-рус. государства», Чтен., 1893, 573) замість дієслова «выправитъ», дати посаг, уживається іноді «вывеновать». Взагалі під впливами римського права в Польщі слово «wiano» уживається і в зміслі римського «dos». Надзвичайно цікаво між іншим, що в старому чеському праві (чес. «obvěnění») в тому випадку, коли посаг був взятий за панною (а не вдовою) віно було на третину вище суми посагу. Але ця třetina věna «по Všebrdu (кн. V, 8, 3) рівнялася сумі посагу плюс ще одна половина тої суми. (Див. про це у проф. К. Кадлеца; «Rodinný nedíl», 88.)

Алоіз Віняж,*) з'ясовуючи ціль такого забезпечення, між іншим зауважує що тут ходило про надання жінці гарантії, що смерть чоловіка не погіршить її позиції маєткової, бо жінка, маючи свої суми забезпеченими на цілім домі і на половині цілого маєтку чоловіка, залишиться і надалі в домі чоловіка і уживати буде половини доходів того майна, доходами з котрого чоловік за життя з нею не ділився.**)

На Литві ж, згідно звичаю чинного там, як також і на Русі, записувалося віно переважно на $\frac{1}{3}$ частини дібр чоловіка, рідше на $\frac{1}{4}$ або $\frac{2}{3}$.

На той випадок, коли чоловік був такий бідний, що $\frac{1}{3}$ цілої вартости його маєтку лежачого не дорівнювалася б вартости посагу, тоді, на підставі Лит. Статуту (Л. Ст. II-й, V 2, III-й, V, 1), батько жінки мусів купити за суму, яку уділював в посаг дочці, маєток, що ставав її власністю. Цей маєток обидва подруги мусіли «сполуживати»; по смерті ж чоловіка жінка одержувала те «имѣнье», яко своє «властное весполочь з веномъ своимъ». По смерті її, маєток переходив до її кровних (Л. Ст. V. 1. 19) само собою при відсутності дітей.

Що віно литовсько-руського права було інститутом дуже давнього походження,***) який розвинувся значно в звичайовому праві, вказує досить ясно те, що про нього згадується, як про старий звичай, в партикулярних законах доби литовсько-польської, головним чином в привілеях і земських і областних (XV—XVI в.). Так, є досить розвинені постанови про «віно» в привілеї Городельському 1413 р.; в. князь встановлює, що литовським боярам дозволяється їх жінкам «оправи» на дібрах своїх призначати. Слово «оправу» в латинському тексті — «dotalitia»; досить розвинені постанови про «віно» і в загально-земському привілею 1457 р. великого князя Казимира Ягайловича.

В. князь стверджує що, колиб (перший) чоловік жінки на якось з «іменій» своїх записав жінці віно («veno», «dotem») і могла би вдова те довести, — то може взяти те віно і вийти заміж за кого хоче («nubat cui voluerit»); постанови про «віно» є і в пізніших привілеях вже початку XVI в., як в привілею Більському 1501 р. в. кня-

*) Див. Aloizy Winiarz; Polskie prawo małżeńskie w wiekach średnich.

**) Між іншим, колиб посаг складався лише із готівки — чоловік забезпечував і віно і посаг: коли б посаг був в нерухомості — чоловік забезпечував тільки віно (див. R. Hube; Prawo polskie w 14 wieku, 80). Цікаво, що на підставі Вислицького Статуту в Польщі акт видання посагу в нерухомостях повинний був записуватися перед самим королем (див. St. Wislicensia, I, 102 арт. вид. Бречка; «Item dum aliqua domicella maritatur, dos seu donatio in pecunia parata sufficiat, quae in praesentia amicorum assignetur, bona vero hereditaria coram regia maiestate debebunt assignari»).

***) Проф. Владимирский-Буданов, вбачаючи в інституті литовсько-руського віна виявлення ідеї спільности маєткових прав подругів, констатує між іншим (див. «Обзоръ истории русскаго права», 1907, стор. 463), що постанови про віно подібні постановам литовсько-руського права існували і «в північно-руському праві» (себто московському Р. Л.) в XIV—XV ст., але потім набрали тут іншої форми.

зя Олександра і др. Взагалі в привілеях тих згадується про віно в усіх тих випадках, коли законодавець мав намір скріпити згідно давній правничій традиції маєткове положення жінок, які сидять на «столці вдовьем» (*in sede viduali*) і урегулювати їх маєткові відношення й на випадок повторного подружжя, при чому в Лит. Статуті вже ясно закреслюється основне положення, що після смерті чоловіка «венувана» вдова з дорослими синами має остати тільки на віні своєму, а цілу спадщину перебірають сини, бо вони мають одбувати «земску службу» (Л. С. II. Р. V. 4); вдова ж («венувана»), яка залишиться після смерті чоловіка з недорослими дітьми, керує цілим маєтком чоловіка лише в тому випадку, коли чоловік вмираючи, «не полецаль» (через тестамент) свої діти і маєтки («именя») якомусь своєму «приятелю»; в противному випадку вдова залишається «толко на вене своемъ» (Лит. Ст. IV, 7), а «приятель» її покійного чоловіка має «въ опеце мети именье и дети его» (IV, 7); нарешті т. зв. «пусті» (бездітні) «реновані» вдови поділяють долю вдов з дорослими синами: вони мають «толко на вене осести» (Л. Ст. IV. 3), спадщина ж переходить на «ближнихъ» чоловіка. Вимога ця в умовах своєрідного феодального устрою в князівства Литовського — зрозуміла: з ґрунтів відбувається військова служба, і «пусті» бездітні вдови, по виразу самого закона, сидючи «на вдовьемъ столци», «шкоды» «дѣлають Речи Посполитой»,*) а то «тымъ обычаемъ ижъ службы земскіе отъ нихъ не бывають служоны», а тому законодавець і наказує, що такі вдови «мають осѣсти толко на венѣ своемъ, а именья мають на ближнихъ спасти» (Л. Ст. II, V, 5, Л. Ст. III, Р. V. 6).

На тих добрах удова, як висловлюється А. Віняж, мала право лише тільки доживотнього ужиткування, себто побірання з них доходів без порушення субстанції ґрунту, також без зіпсування чи згуби інвентаря маєтку живого і мертвого.

На випадок повторного виходу заміж вдова губила право доживотнього ужиткування тих дібр її покійного чоловіка, на котрих її посаг і віно були забезпечені, і спадкоємці її чоловіка мали тоді вже право виплатити їй в готівці забезпечену у вену запису суму і змусити опустити ті дібра.

Але вдова мала право і взагалі (не вступаючи у новий шлюб) погодитися з спадкоємцями її покійного чоловіка і, одержавши від них в готівці посаг і віно, уступити з тих дібр добровільно.

Ці основні положення про маєткове становище венуваних удов

*) Властиво про «шкідливість» давнього звичаю на підставі котрого удова, по смерті чоловіка, уживала цілий його маєток нагадав ще король Володислав II, заборонивши вдовам (що мають діти) брати по смерті чоловіків на шкоду дітям все «именье» і наказавши залишитися їм лише «при животине и при вене». (Див. Статут Короля Володислава II, даний Литві 1420—1423 р. 4 арт.: також *Statuta Wartensia*, 2 і III art., vyd. Jerečka; «Svod. Zák. Slov.»). Але, очевидно, цей припис короля Володислава II, не зовсім увійшов у життя, бо через сто з лишком років вже в Статуті Литовському 1529 р. цей припис знову повторюється в різних варіаціях. Р. Л.

досить характеристичні і для прав інших славянських народів, де існував інститут венування. Так, в старій Польщі по Вислицькому статуту Казимира В. удова мала право уживати ті частини дібр її покійного чоловіка, на котрих її посаг і віно були забезпечені («uxor circa donationem et dotem et quelibet paraphernalia... debeat remanere», art. CI). По статуту Вартському 1423 р. вдова мала право дістати посаг і віно («circa dotem et dotalitium remaneat», art. II).

Взагалі ж положення про віно (чеське «obvĕnění» Р. Л.) в основі своїй однакові були в старому праві чеському, польському, литовському і угро-хорватському.*) Отже недивно, що найбільш характерні постанови про «віно» — характерні зокрема для права польського, є типовими і для інституту віна литовсько-українського права.

Постанови про «віно» і т. зв. «вінові записи» з Литовського Статуту увійшли і у відомий проект «малоросійських» прав в т. зв. «Права, по котримъ судится малоросійський народъ» (Див. Глава десятая; «О сговорахъ сватѣбныхъ, о приданномъ и вѣнѣ, о наслѣдїи мужа по женѣ и жены по мужу, и о розводахъ»); а пізніше постанови ті увійшли і у відомий проект законів т. зв. «западныхъ губерній» «Западный Сводъ», або «Сводъ мѣстныхъ законовъ западныхъ губерній».**) Із Западного Своду, який, як відомо, не був стверджений, а лише був джерелом для запозичень осібних постанов литовського права і введення їх в X т. ч. 1 Св. Зак. Рос. для губерній Чернігівської та Полтавської — деякі статті, які дотикаються інституту віна і які були зредаговані на засадах відповідних постанов Лит. Статуту, увійшли у друге видання Своду Законів (1842 р. у X т. ч. і). Постанови, які дотикаються інституту «віна», містяться в X т. ч. 1 в 111 ст., в п. п. 9—13, 1006 ст. 1 ст. 1157 і відносяться власне до «вѣнковой» або (по термінології Рос. Св. Зак.) «придано-обеспечительной» записи.

Але в праві литовсько-руському, як і в польському, чеському і угро-хорватському, ми зустрічаємося з надзвичайно цікавим інститутом т. зв. «scinile», який складає собою осібний правний порядок маєткового забезпечення таких жінок, які не мали ані посагу ані віна.

Порядок цей містить у собі те, що вдова, якій чоловік її за своє

*) Див. K. Kadlec; Velböszyovo tripartitum. 1902. 254.

**) Див. «Книга третія. Глава четвертая. О приданомъ. Отдѣленіе первое. О порядкѣ назначенія приданого». Див. також; «Отдѣленіе второе. О порядкѣ обезпеченія приданого въ наличныхъ деньгахъ и въ движимости состоящаго», зокрема ж див. § 710, де оповідається про «необходимость забезпеченія приданого» через осібний запис: зміст цього параграфу взятий із артикулів 2, 3, 4, 5 V Розд. Лит. Статуту; далі — § 711: зміст цього § взятий із Лит. Стат. V, 1 — § 712, де оповідається про те, що на випадок маєткової неспроможности жениха родичі невісти можуть набути за суму, призначену у придане, на її, невісти, ім'я нерухоmu маєтність: положення це взято у Свод із 2, 3, 4 та 5 арт. V. Розд. Лит. Статуту; далі — § 715, (зміст якого § взятий із 16 арт. V. Розд. Лит. Статуту) ще далі див. у відділі III-му § 719 (Лит. Ст., V, 1) і деякі інші. Л. Р.

життя не забезпечив на своїх дібрах ані посагу ані віна (*dotaltium*), мала право, по смерті чоловіка, уживати певну частину дібр його аж поки їй спадкоємці її чоловіка не виплатять певної грошової суми, що творила т. зв. «*scinile*» або «*scinale*»^{*)}).

В праві литовсько-українському «*scinile*» було відомо під характерною і досить образною назвою: «венець» (також «вѣнець») (Лит. Статут. I-й IV, 4, 5, 9, 11-й V, 1, 5, III-й, V. 6 і др.), іноді (в актах писаних «руською» мовою) з епітетом «пляхетский». В латинському перекладі Литовського Статуту «*scinile*» зветься «*pretium virginitalis*»^{**)} що вказує на те, що «*scinile*» належало лише тим удовам, які вступили у шлюб, як панни. Отже «*scinile*» («вінець» дівочий) виявляло собою ніби винагороду жінці за втрату нею (через законний шлюб) дівочтва.

Грошова сума, яка творила «*scinile*» в Польщі і на Литві була різна. У т. зв. Малій Польщі (теж і у Великій) чинило «*scinile*» 30 гривень; також і на Русі Галицькій; на Мазовщині — 15 коп.^{***)} Щож торкається Литви, то на останній «*scinile*» чинило 30 коп. грошей.^{†)}

По дослідженню А. Виняжа^{††)} «*scinile*» на Мазовщині втратило свій давній характер виплати вдові грошової суми по смерті її чоловіка, а набрало характеру іншого — виплати вдові тої суми лише в тому випадку, коли вона у друге йшла заміж. Цього характеру «*scinile*» на Мазовщині, на погляд Виняжа, набрало вже в 1411—1421 роках тому, що якраз в цих роках князі Мазовецькі встановили, що по смерті своїх чоловіків, їх вдови мають право залишатися в їх домі, ба навіть мають право уживати доходів цілого маєтку чоловіків. В наслідок цього «*scinile*» на Мазовщині — як каже Виняж — стало одправою належною вдовам, що другий раз заміж виходили і які не мали ані посагу ані віна.

Спiniaючись на виясненні цього інституту і на його розвитку в праві польському, проф. Др. П. Домбковський^{†††)} висловив думку, що подібне було і на Литві: вдова, що не мала записаного їй віна і забезпеченого їй тестаментом чоловіка уділу, одержувала в ужиткування одну третю частину^{†*)} дібр його аж до хвили повторного по-

^{*)} П р и м і т к а. Слово «*scinile*», також «*scinale*» мало на думку А. Виняжа подвійний зміст; а) під «*scinile*» перш за все розуміється особний пристрій, що носила на голові дівчина: пристрій той міг бути оправлений коштовними каменями, перлами і т. п.; б) по-друге «*scinile*» мало й символічне значіння; при заручинах дівчина доручала своєму женихові «*scinile*», себто свій «вінок» (польсь. «*wianek*») і одержувала від нього перстень. «Вінок» і перстень разом в духовних судах звалися «*insignia sponsalia*». Ті предмети при зарученні мали значіння завдатку, який при заключенні інших умов містився у грошах (Див. Aloizu Winiarz; 73 стор.).

^{**)} Лит. Ст. 2-й, V. 5.

^{***)} А. Winiarz. Іб. 93.

^{†)} Лит. Стат. II-й, V, 1, III-й 1,.

^{††)} Winiarz, іб. 129.

^{†††)} Dąbkowski Przemysław, ібід. 403.

^{†*)} По Лит. Статуту (II-й, V, 5 III-й, 6) це положення відноситься властиво до т. зв. «бесплодныхъ» удов, «которые дѣтей не мають». Р. Л.

дружжя, згідно до смерті. В разі повторного подружжя отримувала «вінець», поскільки йдучи заміж не була вдовою. На погляд проф. П. Домбковського «вінець» взагалі прийшов на Литву з Польщі і раніше на Литві не був знаний.

Ми зазначили вище, що на Литві дівочий «вінець» чинив 30 коп. грошей, але могло статися, що цілий маєток покійного чоловіка тої вдови, що вдруге виходила заміж, не виносив 30 коп. грошей: тоді на підставі Литовського Статуту (2-й Ст. V. 1, 3-й, V, 1) жінці, що вдруге йшла заміж, уділювалася доживоття в ужиткуванні $\frac{1}{4}$ частина дібр її покійного чоловіка. Колиб захотіли її «потомкове» з тої $\frac{1}{4}$ частини «скупити» (викупити у вдови ту частину за її життя), то тоді ця частина через «вряд» (суд) мусіла бути «шатована» (оцінена) і із тої «шатованої» суми, як наказував Л. Статут, давалася вдові лише «половица» (половина).

Таким чином, такий порядок забезпечення жінки, після смерті її чоловіка, що не мала записаного посагу і віна, мав характер у чинному на Литві і Україні праві — забезпечення *ex lege*, силою самого права.

З огляду на те, що цей порядок забезпечення мав досить своєрідний вигляд і дотикався лише жінок, які не мали записаного посагу ані віна, його слід ясно відрізнити від загально згаданого нами вище забезпечення жінок «венуваних».

Для ліпшого з'ясування цього порядку забезпечення жінок, який дісно має вигляд своєрідного юридичного інституту й нашого права, нам здається не зайвим зробити аналогію з відповідними постановами права угро-хорватського, де інститут *scinile*, як і в праві польському, був досить розвинений.

В праві угро-хорватському інститут «вена», (віна) ясно виявлявся у двох формах:*) а) венування договірною, записною (*dos contractualis* або *dos scripta*) і б) венування законного, уставного (*dos legalis*), котре знає *tripartitum* Степана Вербочія (XVI в.).**) Венування договірне уявляло собою грошову суму, яку чоловік (евентуально жених) при зав'язанні шлюбу записував своїй жінці на своїх дібрах. Віно те й припадало жінці по смерті її чоловіка незалежно від того, чи був шлюб консумований чи ні. Договірне або записне «віно» належало і жінкам нешляхетського стану, в той час, як віно законне або уставне тільки вдовам шляхтичів, причому це останнє венування давности не підлягало й користувалося тою привілеєю, що попереджувало всі вимоги кредиторів, хоча би ті претенсії були старіші. Коли жінка одержала «віно» договірне, то претендувати ще і на віно законне права не мала.***) *Tripartitum* С. Вербочія знає лише *dos legalis* (венування законне).†) Загальна дефініція «віна» (*dotulitium*) міститься в *Tripartitum*'і в I, 93, § 2.

*) Див. Dr. Karel Kadlec; *Verböczyovo Tripartitum a soukromé právo uherské i chorvatské šlechty v něm obsažené*. V Praze. 1902, 25 і слід. стор.

**) Ibid.

***) Ibid.

†) Ibid, 257.

Таким чином, в угро-хорватському праві, як це ясно закреслив проф. Др. Кадлец, виразно визначився порядок забезпечення вдов шляхом запису їм віна на нерухомостях чоловіка (договірне веновання) і забезпечення силою самого закону (веноване законне). Властиво перший із тих двох видів веновання розвинувся, як каже проф. Др. Кадлец,*) «поруч» законного веновання.

Спинаючися на інституті *jus crinile* або *crinale* в землях польських, А. Віняж висловив думку, що *crinile* виявляло собою грошову суму, яка силою права уділювалась удовам, що не мали ані посагу ані віна. Як висловлюється проф. Кадлец,**) отже *crinile* по Віняжу виявляло собою теж саме, що в праві угро хорватському виявляє собою т. зв. з а к о н н е веновання у відріжнення од веновання договірною, контрактового.

Із свого боку проф. Др. Пшемислав Домбковський,***) спинаючись на тому ж інституті, підкреслює між іншим, що «вінець» («*wie-nies*», «*crinile*», «*sertum*», «*virginitas*») належав лише тій удові, яка не отримала вже в іншій формі винагороди за втрату дівочтва, себто оскільки не отримала віна, а далі зазначає: «Тим більш належав удові вінець, коли не мала записного ані посагу ані віна, або коли запису не могла довести листом веновним».

Оповідючи про те, що сума, яка складала «*crinile*» чинила в Польщі 30 гривень (на Мазовщині 15 коп. грошей), А. Віняж†) висловив думку, що вдова тим самим мала якесь «установне» право антихрестичної застави на суму 30 гривень на дібрах чоловіка. В разі обняття цих дібр з боку когось із родичів покійного її чоловіка, удова користувалася належним їй правом жадати, щоб їй із дібр була виділена якась частина, на якій вона могла б здійснити *jus crinile* (шляхом уживання тої частини) або щоб їй було виплачено 30 гривень. Нам здається, що думка висловлена А. Віняжем про «установне право», яке належало (в Польщі на 30 гривень Р.Л.) удові, мусить бути лише поширена (в за с а д і) і на «*crinile*», яке мало чинність, як правова норма, й на Литві і Україні (також і Білій Русі). Тому доказом є те, що постанови про литовсько-руське «*crinile*» («вінець» дівочий) литовсько-руським законодавцем в н е с е н і, як норми, що були чинні в цілій державі Литовській, в з а г а л ь н и й кодекс литовсько-руських прав — у Л и т о в с ь к и й С т а т у т; тому доказом є і самий зміст закону (який ясно відріжнює вдову «веновану отъ мужа своего» від удови «невенованої», «которая жона за мужемъ была а вена опровеного не мела» (Л. Ст. I-й, IV, 2, 4 і др.); тому доказом є і сама редакція і навіть стилізація відповідних законодавчих норм про «в'внець» в Статуті Литовському: «тогда маєть на третей части имѣнья сѣдѣти», і «тогда близкие мають в'внеее платити». (Л. Ст. II, V, 5 і др.)

Оповідючи про те, що коли батько, видаючи свою дочку за-

*) Ibid, 257.

**) Ibid, 249.

***) Dr Dąbkowski. Prawo prywatne polskie, t. I.

†) Aloizy Winiarz; Ibid, 74.

між, віна і оправи від зятя не одержав, законодавець встановлює, що така «девка» (жінка), по смерті свого чоловіка «свсе внесенє тратить» (Л. Ст. II-й, V, 1) себто вважається, що така жінка ніби зовсім не принесла в дім чоловіка жадного посагу. Далі той же законодавець наказує, що колиб така жінка, що мала діти, заміж пішла (у друге), то діти або «близкие» (родичі) повинні «за венець» дати 30 коп. грошей, причому, колиб маєтність покійного чоловіка 30 коп. грошей, не булаб варта, то з тої маєтності потрібно виділити удові $\frac{1}{4}$ частину. Цю останню і держить удова «до живота свого», хоч і за другого чоловіка заміж пішла. Колиб заміж не пішла, то межі дітьми і межі «близкими» в маєтку чоловіка має право рівну частину удержувати аж до смерті своєї (Лит. Ст. III, V. 1).

Та ж сама засада примінюється законодавцем і до вдови «безплодної» з тою ріжницею, що така удова одержує по Лит. Статуту в доживотне уживання не «рівну» з дітьми частину маєтку її покійного чоловіка, а $\frac{1}{3}$, а на випадок повторного подружжя «близкіє» чоловіка повинні їй «в'їнець» її платити, яко єсть вишей, але лише при одній умові «если будет не вдовою замужь пришла». (Л. Ст. II, V. 5). Ця остання передумова цілком підтверджує спостереження дослідників, що «*crinile*» (*precium virginitatis*) належало лише вдовам, які вступили у шлюб яко панни.

Таким чином, слід прийти до висновку, що литовсько-український «вінець» (*crinile*, *crinale*) — поскільки для такого висновку дають підставу джерела, а зокрема Литовський Статут — мав вигляд *sui generis* згаданого нами вище «законного» веновання права угро-хорватського, регулюючи маєткове положення по смерті їх чоловіків т. зв. «невенованих» жінок, отже таких, які не мали «оправи» а також взагалі таких, які не мали можливості «довести» в належний спосіб, що, виходячи заміж, вони внесли у дім своїх чоловіків посаг і яким їх чоловіки не записали нічого і в своїх теста-ментах.

«Вінець» дівочий складав собою повну власність удови.

Засади (основні) про вінець дівочий із Лит. Статуту, при складанні в XVIII в. проекту свода «малороссійскихъ правъ», були внесені у відомі «Права, по котримъ судится малороссійскій народъ» (1743 р.). Це вказує на силу чинності традиції «вінця» дівочого, як юридичного інституту, на етнографічно-українській території в XVIII віці.

Згідно арт. 7, ч. 1, гл. X названих «Правъ» удова без вінового запису «приданое свое теряетъ»; згідно 2 п. тогож артикулу така невінована удова (з дітьми) «пока во вдовстве будетъ жить» — має між дітьми в нерухомостях і рухомостях чоловіка рівну частину, а коли буде мати лише одну дитину або не буди мати жадної, то між другими її чоловіка спадкоємцями користується $\frac{1}{3}$ частини спадщини чоловіка.

Колиб пішла у другий шлюб («во второбрачное супружество вступила»), то спадкоємці її чоловіка, згідно п. 1 арт. 17 гл. X, повинні їй виділити з його «имѣнія» «осмую долю», або замість неї,

по оцінці «деньгами даць». В артикулі ж 7, п. 3, гл. X ясніше вказується на цей обов'язок спадкоємців на випадок повторного подружжя вдови, при чому зазначається цілком виразно: «деньгами за вѣнецъ ей заплатитъ имеютъ». Колиб грошей в готівці не було, то властиво тоді вдові передається «до викупу» спадкоємцями чоловіка $\frac{1}{8}$ частина нерухомого майна її чоловіка. Цією $\frac{1}{8}$ частиною вдова, а по смерті її спадкоємці («наслідники») поки та частина не буде викуплена (спадкоємцями чоловіка) «владѣть силни будутъ» (7 арт. 3 п.).

Ясно, що все це (з деякими змінами) взято у проект «Правъ» із Лит. Статуту; до змін, напр., належить $\frac{1}{8}$ частина, яка виділюється вдові «за вѣнецъ» «до викупу», замість $\frac{1}{4}$, яка виділювалася удові «до живота» по Лит. Статуту. Але це все самої засади не міняє.

Ясно, що ми тут маємо діло з литовсько-руським «вѣнцомъ»; про це говорить і сама термінологія, що уживається по традиції в «Правах», та і самий наголовок п. 3. арт. 7, гл. X має таку редакцію: «Если такая («невінована» Р. Л.) вдова посягнетъ за второго мужа, что по первомъ мужу за вѣнецъ получаетъ».

Коли на т. зв. (по старій російській термінології) «западныя» губернії поширювалася чинність загального Своду Законів Рос. Імперії і в силу указу 25 червня 1840 р. (П. С. З. 13, 591) відмінялася на Україні чинність старого литовсько-руського права (Лит. Статуту), постанови останнього про дівочий «вінецъ» в самих засадах були внесені у Свод Законів, у X т. ч. 1,*) як чинні норми для губерній Чернігівської і Полтавської (територія б. Гетьманщини).

Постанови ті без усякого сумніву увійшли у названий том Своду Законів із відомого проекту т. зв. Західного Своду. Проект цей, як відомо, був складений вже в 1838 р., а зогляду на поширення (трохи пізніше) на «западныя» губернії чинності загального Своду Законів — проект цей не був стверджений і не став кодексом діючого права, але з'явився джерелом для запозичень**) у X т. ч. 1 Св. Зак. окремих поодиноких постанов лит.-руського права, які російський уряд вважав за необхідне заховати як чинні норми в двох українських губерніях: Чернігівській і Полтавській.

Постанови Лит. Статуту про «вінецъ» увійшли в Запад. Своду в зміст 1157 ст. X. т. ч. 1 (Отдѣленіе пятое, о порядкѣ наслѣдованія супруговъ), в низку пунктів***) тої статті з додержанням в значній

*) Статті для губерній Чернігівської та Полтавської (в тому числі і статті про «вінецъ») були включені в друге видання Своду Законів, 1842 р., X т. ч. 1, хоч самий термін — «венецъ» («вѣнецъ») у X т. ч. 1 Св. Зак. вже й не уживається.

**) Див. М. Я. Пергаментъ и баронъ А. Е. Нольде; Сводъ мѣстныхъ законовъ западныхъ губерній (проектъ) СПб. 1910, предисловіе, X.

***) Так, — пункти: 4 ст. 1157 X т. ч. 1 (нове офіц. вид. 1900 р.) Св. Зак. відповідає 771 ст. Зап. Своду.

„	5	„	772 і примітка (Лит. Ст., V, 1.)
„	„	„	773 (Лит. Ст., V, 1.)
„	6	„	774 (Лит. Ст., V, 16).
„	7	„	775 (Лит. Ст. V, 10).
„	8	„	776 (Лит. Ст., V, 10).

мірі в мові російській стилізації самого тексту відповідних постанов про «вінець» Західного Своду. Постанови про «вінець», будучи занесені в т. X. ч. 1. Своду Зак. Рос. (у друге видання 1842 р.) і були з того часу чинними нормами в двох згаданих вище губерніях (Чернігівській і Полтавській) в редакції X т. аж до заведення в тих губерніях совітського устрою.

Таким чином, традиція дівочого «вінця» (*jus crinile*), як своєрідного юридичного інституту, не переривалася весь час на старій етнографічній українській території, де ще були чинними в час імперії і то *ex officio* і другі рештки старого литовсько-руського права.

Надзвичайно цікаво, що в українському звичаєвому праві, що має чинну силу на території б. гетьманщини (Полтавськ. і Черн. губ.), ми зустрічаємося в царині спадкових відносин ще й тепер з положенням, які яскраво відбивають давні правні традиції. Так, напр., із даних «Сводного Сборника по статист. описанию Полтавской губернии в 1882—1889 годах», в. 2, (Полтава, 1903 г.) видно, що «жінка по смерті чоловіка одержує також свою частину в спадковому майні; розмір цієї частини не завжди вказується визначено дослідниками; іноді це така ж частина, яку одержують і сини, іноді — тільки $\frac{1}{4}$ частина. Землю вдова одержує звичайно лише в доживотне користування; у тих же випадках, коли земля поступає у повну її власність, удовина частина рівняється завжди $\frac{1}{4}$ частині майна... удова має право доживотнього мешкання в хаті чоловіка. Бездітна вдова у селян кол. поміщицьких користується наділом чоловіка до смерті, а потім наділ переходить до ближчих родичів. З виходом удови заміж, вона губить всі права на вдовину частину, котра переходить до дітей від першого чоловіка».*)

Отже 1) по звичаєвому праву вдова по смерті чоловіка іноді одержує таку частину, «яку одержують і сини...» Чи не те саме положення закреслюється в Литовському Статуті відносно вдів, що не мали оправненого від мужа віна (Лит. Ст. I-й, Розд. IV, арт. 4 (по видан. Перечка)): «тогда имеет р о в н у ю часть взяти межи детьми своими у именях і в скарбех» (Лит. Ст. II-й. V. 1; Ст. III-й. V. 1).**)

Надзвичайно цікаво також, що і по Рус. Правді вдова після смерті свого чоловіка мала право на певну частину в його майні; але на яку саме — цього, на жаль, в Рус. Правді безпосередньо не висловлено, проте є підстава гадати, що на таку саму, яку одержать сини. А проте ця частина перепадала вдові тоді тільки, коли чоловік, як каже К. Алексєєв,***)) за життя своє сам не призначив їй чогось: «Аще жена сядеть по мужи, то дати ей часть, а у своихъ дѣ-

*) Див. Сводный Сборникъ по стат. опис. Полт. губ. въ 1889—1899 г. в. 2, 6, 7 ст.

**) Хоч це властиво не буде спадщина, а лише виділ частини її вдові на прожиття. Л. Р.

***)) Див. К. Алексєєвъ: Отношенія супруговъ по имуществу въ Россіи и Польшѣ.

тей взяти часть; а что на ню мужъ возложилъ, тому же есть госпожа, а задница ей мужья не надобѣ». (Кар., 106).

Характеристично, що ця давня правова традиція у звичаєвому праві нашому принаймні на Лівобережжю, затримується, видно і тепер і під совітською владою: «Вдова, пише, проф. Арнольд Крістер,*) що має діти, одержує майно чоловікове доки одружиться чи аж до своєї смерті — узуфрукт в частині, р і в н і й з частками її синів».

2) Далі: по звичаєвому праву, як ми бачимо із наведеного вище (Див. Св. Сбор. по стат. опис. Полт. губ.), з виходом удруге заміж удова «губить» всі права свої на вдовину частину; частина її переходить до дітей.

А чи не те саме положення підкреслюється і Лит. Статутом: «А еслиб она хотела замуж пойти: тогда тую часть свою маєт детем зоставити» (IV. 4). А чи не та сама засада ясно просвічується і в Руській Правді: «Аже жена ворчеть ся сѣдѣти по мужи, а розтеряетъ добытокъ и поидеть за мужъ, то платити ей все дѣтемъ». (Рус. Правда, «Троїц.» 95).

Надзвичайно цікаво, що і під совітською владою — як це видно із спостережень проф. А. Крістера — та ж сама засада на випадок одруження (удруге) вдови діє, як чинна сила, ще й досі на Чернігівщині (Крол. повіт).

Вже із вище цитованих нами рядків із праці проф. А. Крістера видно, що вдова (що має діти) користується майном чоловіка в частині рівній з частками її синів «доки одружиться», «або аж до своєї смерті»; (очевидно, «до своєї смерті», в тому випадку, коли не одружиться. Р. Л.). Так само і бездітна вдова одержує по спостереженнях того ж ученого, по звичаєвому праву, все майно свого чоловіка до живоття або «доки вона одружиться вдруге (ibid.).

3) Іноді, частина, яку одержує по звичаєвому праву вдова, як це видно із вище нами цитованих рядків із Свод. Сборника, рівняється $\frac{1}{4}$ частині майна.

Нам вже відомо, що і по Лит. Статуту, коли, «именъ» чоловіка 30 коп. грошей не було б варто, тоді з того «именъ» мусить бути виділена вдові $\frac{1}{4}$ частина. (Лит. Ст. II-й, Розд. V, 1; Л. Ст. III-й, V, 1.).

4) Далі: Землю вдова — як ми бачимо з вище нами цитованого (Див. Св. Сбор.) — одержує по звичаєвому праву «лише в до ж и в о т н е користування».

З Лит. Стат. ми знаємо, що коли «именъ» чоловіка 30 коп. грошей «нестоило», тоді з того, «именъ» виділюється $\frac{1}{4}$ частина, яку вдова і держить «только до ж и в о т а свого» (Л. Стат. II, V. 1. Л. Ст. III, V. 1.).

5) Далі: по звичаєвому праву вдова має право, як ми знаємо, (Св. Сбор.), доживотнього мешкання в хаті свого покійного чоловіка.

*) Див. проф. Арнольд Крістер; «Спадкування за звичаєм у Крелевецькому повіті на Чернігівщині» (Праці Комісії для виучування звичаєвого права України, № 4, у Києві, 1925, стор. 15.) Курсив наш.

З цим давнім правовим положенням ми зустрічаємося і в праві Рус. Правди, як і в правах всіх славянських народів. Властиво по Рус. Правді, коли вдова не виходила удруге заміж, вона залишалася у домі чоловіка повною господинею і головою мужньої сем'ї, до неї не призначався ні опікун ні куратор, вона сама залишалася повною хазяйкою дому.*)

Якби були в сім'ї вже дорослі діти, які б не хотіли жити з матір'ю в батьківській хаті, то і тоді по Рус. Правді вдова-мати мала право залишатися в ній, і діти повинні були матері уступити.**)

З цими самими положеннями (про право вдови лишитися в домі чоловіка) ми зустрічаємося і в литовсько-руському праві, при чому в тому випадку, коли чоловік вмірав бездітним, удова мала право залишатися на його «именіях» повною господинею, доки не виходила заміж. Так, напр., по загально-земському привілею 1457 р. короля Казимира Ягайловича вдова по смерті чоловіка залишається в маєтку чоловіка, «такъ долго, какъ долго будетъ на столци вдовьемъ сѣдѣти». (Див. згад. привілей, арт. VIII). По привілею Жмудському 1492 р. великого князя Олександра вдова залишається в «именъи» чоловіка поки пробуває у вдовому стані («quam diu in sede permanserit viduali», X, арт.).

Та ж сама засада закреслюється і в других областних привілеях. Так, напр., по підтверджуючому привілею з дня 8 грудня 1507 р. в князя Сигизмунда I-го «мешканцям Київської землі» — «жона покуль усхочеть по мужѣ» «вдовѣти» — володіє майном чоловіка. Колиб така вдова забажала вдруге вийти заміж — тоді бере вона лише те, що їй «записав» чоловік, а цілий маєток останнього переходить до дітей («а похочеть за иный мужъ пойти, и она съ тѣмъ идетъ, што будетъ мужъ ей записалъ, а именье детемъ оставити»); колиб дітей не було, маєток переходить до родичів (чоловіка): «а дѣтей не будетъ, ино ближнему».

З правом удови сидіти на «вдовьемъ столци» на «именъи» чоловіка (отже в якості господині, «госпожи» Рус. Правди) ми зустрічаємося і в Лит. Статуті, але з певними передуслів'ями: «Пакли которий отмеръ, детей своихъ не полецавши ни ко му, тогда жона детей маєть ховати и на всему именью седети на вдовьемъ столцѣ до летъ дѣтинныхъ» (Лит. Ст. I-й, IV, 7.).

6) Бездітна вдова у селян бувших поміщицьких користується наділом чоловіка, як ми знаємо із вище цитованих рядків (із Св. Сборника по стат. опис. Полт. губ.), «до смерті», «а потім наділ переходить до ближчих родичів». Ми знаємо вже з Литовського Статуту, що т. зв. «пусті» (бездітні) вдови «невеновані» «сидять на $\frac{1}{3}$ ч. маєтку своїх чоловіків» «до живота» (до смерті), а вся решта майна переходить до родичів чоловіка («а на ближнихъ все именье маєть прийти»***).

*) К. Алексѣвъ. Отношенія супруговъ по имуществу въ Россіи и Польшѣ.

**) Ibid.

***) Лит. Ст. I-й, IV-й, 3.

Дуже характеристично, що і по спостереженнях проф. А. Крестера в Кролевецькому повіті, на Чернігівщині, бездітна вдова користується по звичаєвому праву (в наш час) майном свого чоловіка, до життя (або до одруження вдруге), «що ж до власности, то майно її чоловіка — як пише проф. Кристер*) — на власність одержують інші його нащадки».

Гадаємо, що і вказаних нами кількох моментів буде досить, щоби прийти до висновку, що в спадковому праві нашому (в даному разі в тих нормах його, що дотикаються власне «спадкування» жінок після смерті їх чоловіків) ще відбиваються, і іноді дуже виразно, давні традиції, закреслені ще навіть Руською Правдою.

Prof. R. Laščenko.

„Vinec divočyj“ (crinile, crinale), jako instituce litevsko-ukrajinského práva.

(Résumé)

„Vino“, „veno“ (věno) jest starobylou institucí západo-ruského práva, též polského, českého a uhersko-chorvatského. Nejdříve „vino“ značilo cenu za nevěstu, výkupné, a teprve během času věno obdrželo jiný význam — zajištění ženě antichritickým zástavním právem jistého peněžitého obnosu na nemovitosti muže pro případ jeho smrti. Věno s takovým významem známé bylo Litevskému Statutu (XVI. st.), odkud vešlo do t. zv. „Práv, podle kterých soudí se maloruský národ.“ (XVIII. stol.), a konečně v t. zv. „Zapadnyj svod“ a potom ve svazku X. č. 1. „Svodu zak.“ jako platná norma v gubernii černihovské a poltavské. Avšak litevsko-ruské právo zná, jak i polské, české a uhersko-chorvatské, i zvláštní pořádek zajištění takových žen (pro případ úmrtí jejich manželů), kterýmžto tito nezajistili ani výbavu, ani věno. Takový právní řád znám byl pod názvem „crinile, crinale“; v právu litevsko-ruském pod názvem „vinec“. V Litevském statutu jest zásada o „věnci“, která přešla do práv, podle kterých soudí se maloruský národ“ (XVIII. stol.), do „Západního svodu“ a konečně do X. svazku č. 1. „Svodu zákonů“. Ros. imp. jako norma platná pro gubernie černihovskou a poltavskou, ač názvu „vinec“ ve svazku X. již se neužívá. Tento řád právní v litevsko-ruském právu upomíná na t. zv. „zákonité věnování“ (dos legalis) práva uhersko-chorvatského, které zná „Tripartitum“ Štěpána Verboče.

*) Див. проф. Кристер, *ibid*, 15, курсив мій. Л. Р.

Усупільнення земельної власности після світової війни.

Поняття власности взагалі належить не до логічних, а тільки до історичних категорій. Воно не завжди існувало в минулому; тоді коли вже з'явилося — не завжди виступало з тим самим змістом; з не зовсім однаковим змістом виступає нині; по ріжному уявляється в концепціях майбутнього, а деякими з останніх воно навіть і зовсім виключається.

Ще в більшій мірі тая історичність, мінливість в часі й просторі, істотна одному роду власности, а саме — поземельній, яку робимо тут об'єктом нашої уваги.

Дуже рано, усунувши владу роду, держава, напр., стародавнього Єгипту, на чолі з фараонами, синами бога і в очах населення земними богами, до 30-го року перед Хр. уважала всю землю своєю разом з життям підданців; про право приватної власности особливо на землю самого населення не могло бути й мови.

Античні греки змішували публічно- і приватно-правні відносини, й тому не було гріні для втручання держави в життя особи та її майна. Але античний Рим став рігорістично розрізняти публічно-правні відносини від приватно-правних, а поняттю приватної власности в ньому надано такого абсолютного характеру, що власник міг не тільки користатися, але й зловживати річами. На нерухомості здійснювати цей принцип тяжче було, ніж на рухомостях; все ж, приватна власність на землі тогочасної Італії виступила найбільш повною в історії. Деякі дуже незначні обмеження її ніби ще відтіняють ту повноту безконтрольного розпорядження й користування з усуненням втручання сторонніх осіб.

За розвиненої феодальної системи Середньовіччя в центральній Європі права приватної власности на землю не існує. В інституті т. зв. верховної власности воно поглинено територіяльним верховенством сюзерена, публіцизовано. Верховні права феодалів на людей, землі, суд і адміністрацію протилежні приватному праву. Право приватної власности на землю починає зароджуватися в добу пізнього Середньовіччя з наростанням автономности міст від феодалів на підміських ґрунтах.

В період од відкриття Америки до Великої Французької Революції воно розвивається, хоч тому і сприяє рецепція римського права, досить повільно. Абсолютна монархія цього «нового часу», продовжуючи традиції феодально-теєнного верховенства, силкувалася прищипити ідею, що вся поземельна власність належить

голови держави, підданці лише користуються нею. Ця, ми б сказали, феодальна теорія власності відповідала фактичному стану річей, коли влада монархів в певній мірі робила залежним володіння б. феодалів; в свою чергу влада останніх тримала в залежності посідання селян. Омбеженість відношення господарів до земель, а в далеко значнішій мірі меркантилістична політика з її путами ріжнобічної реґляментації підготували устремління до свого антипода — до лібералізму, започаткованого ідеологічно фізіократами, а продовженого в XIX сторіччю. Зосібна фізіократи проголосили ідею свободної власності, яка і перемогла в Великій Французькій Революції: арт. 2 декларації прав свобода власності віднесена до природних і невідчуждальних прав, а по § 16 конституції 1793 року право власності полягає в праві кожного громадянина користуватися й розпоряджатися своїм майном..., як йому завгодно.

Клясичний лібералізм у власності взагалі вбачає необхідне матеріяльне поле діяльності особи, ніби самопродовження особи в річах для її індивідуальної господарської й загалом культурної творчости. В дусі римського права він числив, що право власності мусить надавати особі повну владу над річами, а будь-яке втручання до нього держави вважав насильством. Свобода економічного обороту з конкуренцією, на гадку його репрезентантів, дадуть ліпші наслідки, ніж будь-яке вмішування з боку держави. Економічний лібералізм був протягом XIX віку і аж до світової війни попервах, можна сказати, безроздільно пануючим в теорії й практиці, а приблизно з другої половини XIX віку, хоч і не безроздільно, всеж найбільш впливовою течією. Одначе, поруч з лібералізмом і як реакція на нього в XIX в. виступають, спочатку тільки ідейно, і інші напрямки. Розуміється, фетіш лібералізму — священна недоторкана приватна власність — мусіла стати для них центром уваги. З критикою на інститут власності виступають заступники ріжних шкіл. Представник феодальної школи Мюллер ще в 1809 році висловився проти необмеженої приватної власності, кажучи, що такої в історії ніколи не було та що така власність протирічить почуттю громадськості. Репрезентант старої історичної школи проф. Кніс (1853 р.) вказував, що інститут власності на протязі часу істотно змінився і в його роки, як по формі, так і по змістові з'являється цілком іншим, в порівнянні з тим, яким він був в античнім світі. З другого боку проти інституту власності виступив соціалізм, комунізм, анархізм. Їх безпощадна критика і неґація власності (напр. у Прудона) і конкуренції (напр. у Луї Бляна), можна сказати, захитала ці інститути. Мусів повстати компромісовий соціаль-політичний, ідейний і практичний напрям. А економічний лібералізм XX в. — напр., Вільсона, Ллойд-Джорджа — подекуди став відбивати вплив соціалізму, навіть на батьківщині уславленого лібералізму — Великобританії. Неолібералізм продовжує ідею клясичного в уявленню про власність, як самопродовження особи в річах, але він виправдує власність тільки творчо-активним зв'язком між особою і річчю. Механічно ж пасивний зв'я-

зок, наприклад, великого землевласника з маєтком, який він здає в оренду, робить і для нового лібералізму власність перешкодою до економічної творчості і максимальної продукційності. Тому новий лібералізм оповіщає навіть похід проти монопольної власності, як рівнож одержування з неї ренти, значно поширює обсяг втручання держави і не зупиняється вже й перед примусовим вивласненням, наприклад, лендлордської землі на руч селян орендарів.

Поруч з ідеологічним розвінчуванням ідеї власності взагалі й особливо в її абсолютній формі та усвідомленням історичності самого інституту з другої половини XIX в. виступають і в практичному житті прояви обмеження права приватної власності одиниць на користь цілого. З одного боку ці обмеження притикаються до минулого. Так по знесенню кріпацтва надільне селянське землеволодіння кол. Росії виступає обмеженим в мобільності. Заселення цілих Зауральських просторів кол. Росії оселенцями весь час відбувалося не на праві приватної власності на землю, а на праві користування чи націоналізації. З другого боку ті обмеження нав'язуються до концепцій майбутнього, де ідея приватного господарювання зазнає суперництва з боку ідеї держави-господаря чи суспільства-господаря. Так в інтересах держави й суспільства задля досягнення перш за все вищої продукційності землі в Англії, починаючи з 80-х р.р. XIX в., виходить низка законів про а л о т м е н т и, в яких, особливо в проведенні лібералами акті 1907 р., відступають від принципу недоторканості приватної власності та звертаються до примусового вивлащення й виорендування лендлордських земель задля поширення дрібних селянських господарств. Теж в пруській законодавстві про так зв. доселенські й рентні маєтки, що розпочалося з 1886 року, рішуче пірвано з експонічним лібералізмом в справі внутрішньої колонізації.

Так в хліборобстві; але подібного роду обмеження права власності зустрічалися перед світовою війною в більшій чи меншій мірі й в інших галузях народного господарства. З них ми обмежимося лише на прикладі в залізничному господарстві. В країнах англосаксонських, виконавши у себе політику економічного лібералізму, Сполучені Штати після 80 р.р. в значній мірі піддали державному впливу приватну свободу залізничного господарства, а передвоєнна Англія досить енергійно провадила державне втручання в приватне залізничне господарство, насамперед і гол. чин. системою тарифів. В Німеччині ж залізнична політика держави з третьої чверті XIX в. подекуди не зупиняється навіть перед націоналізацією; теж іноді (за Вітте) в кол. Росії, де траплялися примусові викупи приватних залізниць в казну; а в Італії вся залізнична сітка з 1905 року вже стала державною.

Та от вибухав Світова Війна, що стала війною на виснаження в найширшій і всебічній змислі цього слова. Перед небезпкою військового розгрому стала особливо потрібною єдність всіх шарів держави, але вона не могла бути навіть мислимою на базі недоторканості приватної власності та вільної конкуренції. В інтересах

державно-мілітарних свобода і власності і конкуренції зазнають обмежень в самих різних напрямках: в індустріальному виробництві (націоналізація фабрик), в сільському господарстві (обмеження відчуження земель по Австрії та Німеччині і ще важливіші — примус обробляти певну фіксовану площу по тих державах, і примус добре обробляти — Акт 1917 р. у Великобританії та Ірландії), у торгівлі (карткова система і тверді ціни), у транспорті (перевід приватної залізничної сітки на власність чи в розпорядження держави), у споживанню (державні пайки родинам мобілізованих). Щоб спасти положення, архибуржуазні уряди звертаються до зазначених вище заходів, й за допомогою їх, т. зв. «військового соціалізму», розв'язують найскладніші організаційні завдання, висунуті мілітарним гураганом і так, вжитком чужої зброї, виходять із скрутного положення. Та це не могло пройти без наслідків. Потоплена в безодні війни в нечувано широкий й грубий спосіб «священість» приватної власності, не зірнула по заключенню мира навіть в колах, які зовсім нічого не мали спільного з соціалізмом. «Військовий соціалізм» поховав ідею святости й недоторканности приватної власності й для післявоєнного часу.

Жертви війни прискорили процес політично-державного урівнювання громадян, а з тим і господарського урівняння. Останнє може одбуватись і справді одбувається шляхом соціально-еволюційним і соціально-революційним від обмеження приватної власності й аж до цілковитого знесення її включно.

З кінцем Світової Війни, продовжуючи подібні порівнюючи скромні передвоєнні зачатки, а грандіозні по розміру прояви «військового соціалізму», надзвичайно сильно зростають тенденції до законодавчого чи революційного меншого чи дуже далеко йдучого обмеження приватної власності на користь загалу. Завжди нестійка роздільна межа між приватним правом (родинним і маєтковим) і публічним в наш час сильно стала пересунута в наруч публічного; публічне право рішуче зростає за рахунок приватного. Обернення ж інститутів приватного права в інститути права публічного це — шлях до соціалізму.

На початок ХХ в. вже виразно виступили деякі випадки проходження публічних принципів до приватного права, як позаекономічне, напр., зобов'язання батьків посилати дітей до школи, так і економічне — втручання держави, наприклад, в укладання договору найму робітників. З часу війни на Заході державна інтервенція в господарські відносини набирає рішучої переваги в порівнянні з політикою економічного лібералізму. Держава не зупиняється на самім лише втручання в діяльність приватних підприємств поодинокими заходами догляду та примусового їх направлення. Її інтервенціонізм переходить в активізм. Вона береться за ведення власних підприємств навіть по типу приватно-правних, комерційно рентабельних.

З державним інтервенціонізмом аж до активізму включно після війни зустрічаємося в самих різноманітних галузях народного

господарства. Як показує заголовок нашої праці, ми поставили своїм завданням розглянути його в одній з тих галузів — в хліборобстві й майже виключно в обсягу аграрної політики. Але щоби стало ясно, що те, що відбувалося й відбувається тут, є лише кільцем в одному довгій ланцюзі змін по всьому народно-господарському фронту нашого часу, хоч побіжно, в кількох словах, мусимо на мент перейти межу нашої теми.

Ось, наприклад, залізничний транспорт. В час війни, більш ніж коли небудь виразним стало публічне право воюючої держави над приватним веденням залізничного господарства і публіцизація приватно-власницького залізничного транспорту виявилася престо буяюче: Німеччина і Сполучені Штати, можна сказати, просто в один мент забирають всі залізниці на власність держави, а приватні залізниці Франції переходять до розпорядження військових чинників. З закінченням війни стало до розв'язки питання залишити залізниці у власності держави, чи повернути їх попереднім власникам. В наслідок компромісу викристалізувалися нові типи співвідношення публічного і приватного права. На жаль, не маємо місця їх навести. Можемо тільки сумарно вказати, що по всіх трьох допіру наведених країнах після війни повернулися до приватної власності на залізниці, однак обмеженої втручанням держави й суспільства; залізнична приватна власність стала в значній мірі удержавленою і усуспільненою. Одної вже участі в розпорядженню приватними залізницями заступників службовців і міністерства шляхів у Великобританії, клієнтів і державного органу в Спол. Шт. Америки, службовців і представників громадських інтересів у Франції — досить, аби пересвідчитися, що тут маємо до діла з новою по змісту приватною власністю, що не має нічого спільного з такими прикметами повної власності, як безконтрольність, «святість та недоторканість»...

В Німеччині, а за її прикладом в Австрії, в господарство всієї сітки залізниць, залишених і по війні державними, притягнуто і приватні джерела і поміч в управлінню зацікавлених шарів населення: господарювання на державних залізницях знайшли потрібним сполучити з комерційним духом. За браком місця обмежуємося лише на вказівці, що там, у Великобританії, Сполучених Штатах Америки та у Франції, до розпорядження приватними залізницями вдерлися сторонні елементи — держава і суспільство; тут до розпорядження державною власністю вдерлася приватна ініціатива; там і тут не зупинаються ані на абсолютній приватній власності, ані на абсолютній державній, лише на компромісових формах якихось то нових родів власності.

Так в залізничному транспорті, але з подібними ж явищами обмеження принципу абсолютної приватної власності й усуспільнення її законним шляхом та шукання й витворення нового роду власності зустрічаємося нині на Заході, не кажучи вже про царину муніципального господарства, ще в індустрії, особливо гірничій, та електрофікації, теж в царині фінансово-банківській. Надзвичайно ха-

рактизуючим дух часу є той програм індустріальної та фінансової політики, з яким в перших числах лютого 1928 р. лідер англійських лібералів Ллойд-Джордж розпочав в імені партії виборчу до парламенту кампанію. Партія неолібералізму ставить домагання пляномірного диригування через господарський генеральний штаб розвитком англійського народного господарства, уживаючи публічної контролі провадження підприємств у всіх галузях індустрії, спільного зверхнього проводу та фінансування. Здвиг — виразно в бік соціалістичний. Поруч із законними обмеженнями приватної власности на руч цілого — держави й суспільства — в різних галузях народного господарства більш ніж раніш виступили й обмеження договорно-економічного характеру на руч окремих фізичних і юридичних осіб. Наприклад, в сфері організованого (банківського) і неорганізованого кредитування набрала і стала відогравати важливу ролю мало вживана до війни фідуціярна власність...

В аграрній царині після світової війни більше двох десятків держав Європи законною чи революційною дорогою зазнали реформ чи переворотів щодо земельної власности. Одиничні прояви примусового обмеження права розпорядження поземельною власністю в інтересах публічних передвоєнного часу, підчас світової війни продовжені в нечуваній по розміру державній контролі й права розпорядження і, що далеко важніше, права ужиткування земельних дібр по Австрії, Німеччині й особливо по Великобританії з Ірландією після війни набрали масового характеру. Задля поширення, головним чином, селянських господарств в повоєнний час примусове вивлащення земель, подекуди з приналежним реманентом та будовами, попередніх нетрудових власників зроблено і провадиться — йдучи в альфаветній низці — в Австрії, Англії, Болгарії, Греції, Данії, Латвії, Литві, Німеччині, Польщі, Румунії, СРСР, Угорщині, Фінляндії, Чехословаччині, Естонії, Югославії; на тій же позиції стояли кол. самостійні: Західня, Велика і Кубанська України та Грузія. На Заході попереднім власникам полишено на старім праві власности певний розмір — пересічно коло 100 га — рештки землеволодіння. Відсутність активно-творчого зв'язку між власником і землею (абсентеїзм, експлоатація земель шляхом здачі в оренду і т. п.), як рівно кепське господарювання (Данія) одбиваються на долі землеволодіння — на черзі вивлащення й на розмірі позоставлення ліквідаційної норми; наявність того зв'язку навпаки віддалювала час вивлащення й за взірцеве господарювання підвищувала ліквідаційну норму. Ускладнюючим ментом були і є національність землевласника: помітне стремління деяких законодавств і практики (Румунія, Польща, Литва) своїх національних землевласників поставити в процесі ломки аграрного ладу де в чім (в черзі вивлащення, нормах позоставлення, розмірах відшкодування) в вигідніше положення, ніж чужонаціональних, особливо беззахистних чужинців-землевласників, якими є російські поміщики в сусідніх з СРСР західніх країнах. Вивлащення земель одбулося за викуп (лише по Латвії та Естонії розв'я-

зання цього питання відкладено до спеціального закону), але розмір його за незначними винятками (напр., Англія), призначений однобічною волею законодавця й на практиці той розмір варіює від риночної вартості до лише часткової, при чім частина та, під прикриттям інфляційно-валютних курсових прирівнянь, знижується до $\frac{1}{6}$ риночної вартості по Чехословаччині, або до розміру меншого навіть за річну орендну платню (в Румунії відносно поміщиків-росіян). На Сході ж Європи, де аграрні зміни є частиною складного процесу соціальної революції, вивлащено все без решток нетрудове землеволодіння, ліквідаційна норма позоставлена на праві користування, головним чином, тільки велико-селянським, «куркулівським» господарствам; саме вивлащення відбулося без жадного відшкодування: про нього, не про реставрацію, а тільки про саме будь-яке відшкодування, мріють в наші дні, перебуваючі за кордоном, об'єднані в союз кол. великі землевласники.

Примусове вивлащення землі, як сказано, відбувалося, головним чином, задля наділення нею малоземельного і безземельного селянства. На яким праві? Ось питання, навколо якого зітнулися прихильники й противники приватної земельної власності.

На Заході низка земельних законодавств — Австрія, Болгарія, Греція, Данія, Польща, Румунія, Фінляндія, Угорщина, Югославія, як рівно ж і кол. Західна Область УНР — відразу і зовсім виразно ухвалили наділяти дрібне селянство землею на праві приватної власності. Англійське ж, Литовське, Латвійське й Чехословацьке аграрні законодавства дозволяють одержувати наділи з вивлащеного фонду на праві власності чи оренди — по вибору самого населення в перших трьох країнах, а Державного Земельного Управління в ЧСР, яке мусить керуватися бажанням тих, що одержують землю і «відповідністю правової форми цілям наділення». Одній, проте, частині претендентів на надільну землю литовський закон (15. II. 1922, § § 17 і 50) одмовляє в свободі вибору, — робітники й службовці міських, і взагалі промислових, транспортних і інших установ і підприємств наділяються тільки на основі довготермінової оренди. Необхідно додати, що литовське земельне законодавство передбачило оренду «не більш, як на 36 років» взагалі, а для робітників і службовців довготермінову оренду, тоді, як по латвійському основному закону про землю (від 16. IX. 1920. § 40) говориться про спадкову оренду, по суті речі більш тривку, ніж необмежена в мобільності приватна земельна власність. Поставлене перед свободою вибору між власністю та орендою селянство всіх згаданих країн, крім Великобританії та Ірландії, зупинило свій вибір тільки на праві приватної власності. Естонський земельний закон (10. X. 1919), стоячи на засадах націоналізації, єдиним власником вивлащеного земельного фонду визнав саму державу, наділення землею в приватну власність цілком виключалося, воно могло бути тільки в формах оренд: дожиттєвих та спадкових, довготермінових і короткотермінових. Виключення можливостей вибору одначе не втрималося. Додатковим земельним законом (16. IV. 1925,

§ 2) хліборобам вже наділеним і кандидатам на наділення з державного земельного фонду надано «право одержати ті землі в спадкову оренду чи на власність», тобто обмеження свободи вибору відпало, і Естонія стала в шерг попередніх чотирьох країн. На Сході ж Європи, в СРСР, наділення землею на основах приватної власности виключено згори, шляхом законодавчим.

Отже на Заході в післявоєнних аграрних реформах, невідомого досі історії розмаху, відкинувши святість і недоторканість принципу приватної власности нетрудових посідань, за винятком Англії, прийшли всеж знова таки до приватної, хоч і трудової селянської власности. Супроти орендного землекористування, яке до й після війни постійно вибирають англійські селяне, принцип земельної власности на континенті рішуче переміг, замість тисяч великих власників стало більше мільйона дрібних. Та чи тільки відбулося механічне заступлення меншої кількості нетрудових більшою кількістю трудових власників? Другими словами, чи в своїм змісті, у внутрішній якості, інститут приватної власности на землю в руках нових власників, зостався тим же, що і був, незмінним?

Догма римського права розрізняє власність в чистім виді й обмежену; обмеження можуть відноситися до права а) розпорядження річчю чи б) користування нею. Само собою, що змін в змісті інституту власности треба шукати в обох формах обмежень.

Обмеження права розпорядження новонабутими в наслідок аграрних змін землями в приватну власність є, коротко кажучи, обмеження земельного обороту. Вони одбуваються в інтересах публічних, щоб заховати створений новий аграрний лад. З ними зустрічаємось у всіх державах, що переводять земельні реформи, і при тім в самих ріжноманітних формах та комбінаціях тих форм.

Продаж набутої в наслідок реформи землі регулюється державою так: за дозволом органів земельної реформи в Чехословаччині безтерміново, в Австрії протягом 50 років з часу набуття, по Угорщині й Литві — 10, по Бесарабії, Греції й Польщі до виплати боргу за набуту землю; заборонено продаж по Югославії «до видання додаткових законів», продаж по Латвії протягом 10 літ. По Болгарії обмеження продажу безтерміново поширено і на старі землі набувців (§ 30 закону 1924 року), продаж можливий тільки Болгарському Земельному Банкові. По Польщі обмеження продажу також можуть поширюватися й на ту попередню площу, до якої одбулася прирізка землі в процесі реформи.

Допіру наведені обмеження мобільности землі доповнюються ще кількома.

Щоб впливати на склад набувців землі низкою законодавств (Данія, Естонія, Литва, Німеччина, Стара Румунія, Фінляндія) встановлено право держави на переважну купівлю продаваних земель; в Болгарії — за державою заховане виключне право купівлі землі. У всіх цих випадках згадане право переважної чи виключної купівлі відноситься до селянських земель, що стали придбані в наслідок реформи, але по Старій Румунії, Німеччині та Болгарії

воно поширено також і на інші дрібні землеволодіння; в одних державах (Стара Румунія, Естонія, Німеччина) право переважної купівлі державою безтермінове, в інших — обмежується певним (20, 10 років) терміном. Слідуючим обмеженням є вимога продажу наділеної землі тільки особам, що мають право на наділення, трудовим господарям (Греція та Чехословаччина), або тим, які зобов'язуються обробляти самі землю (Стара Румунія, Чехословаччина). Зрештою, йдуть встановлення максимуму й мінімуму площі окремих землеволодінь. Верхньою межею скупчення в Литві для всіх земель встановлено 150 га; надільні ж в процесі реформи землі не можуть скупчуватися в одних руках по Естонії — більше 75 га, Латвії — 50 га, Старій Румунії — 25—100 га, Бесарабії — 25 га; по Угорщині для родинних участків не вище потрійного, по Чехословаччині для такого ж характеру «неділів» — подвійного розміру «нормального» участку. З другого боку в інтересах господарювання в низці держав ставляться перешкоди роздробленню одержаних наділів. Зовсім заборонено «безтерміново» дроблення набутих за земельної реформи участків в Австрії й Греції; в останній заборонено дроблення навіть шляхом спадщини по закону (спадщина по заповіту виключена зовсім), — участки заховуються неподільними з обов'язковим переходом до одних рук; теж цілком недробимими безтерміново є «родинні» участки Угорщини та «неділі» Чехословаччини; в Данії — недробимість триває протягом часу погашення кредиту на набуття землі; в Польщі заборона роздроблення між живучими й шляхом спадщини встановлена до виплати набутої землі й може поширюватися й на ту частину землі, до якої зроблено прирізку в процесі реформи. В інших державах поставлено законом нижчу межу роздроблення: в Латвії вона не може спускатися нижче 10 га, Литві — 8 га, по Чехословаччині — розміру «самовистарчання», в старій Румунії — 2—4 га; в останній нижче цієї межі не можуть участки роздроблюватися навіть шляхом спадщини. Варто одмітити, що по Латвії всі обмеження в праві розпорядження зводяться тільки до встановлення, згаданих вище, меж скупчення й роздроблення.

Застави набутих в наділ земель по деяких державах мусять одбуватися за згодою органів переведення аграрної реформи: в Чехословаччині завжди, в Польщі до закінчення виплати землі, в Австрії протягом 50 років з часу набуття, Угорщині та Литві — 10, в Болгарії застава набутих і старих земель набувців безтерміново заборонена кому б то не було за винятком Державного Земельного Банку; по Старій Румунії застава можлива, але може бути зроблена тільки в банках указаних урядовими органами.

Здача в оренду приділених в наслідок реформи земельних участків вимагає урядового дозволу: по Чехословаччині завжди, по Греції, Польщі, Бесарабії до часу виплати участків, в Австрії протягом 50 років, Литві — 10, Фінляндії — 20, Данії — заборонена.

Такі поодинокі способи обмеження права розпорядження ново-

набутими, почасти й старими, селянськими землями. Здебільшого ті способи виступають в менших чи більших комбінаціях. По Греції, наприклад, виступають обмеження розпорядження щодо продажу, передачі, оренди, спадщини та розділів (закон 27.II.1920). По Чехословаччині дрібні наділювання можуть відчужуватися за згодою уряду тільки цілими й тільки з цілим господарством, одній особі (подружжя), яка зобов'язється, що сама господарюватиме, викажеться до того придатною й не господарює вже на площі більшого розміру; обмін такого участка на інші можливий тільки під певними умовами; розділення можливе тільки в тім разі, коли не зменшиться собівистарчальність господарства; колиб дозволений продаж одбувся за ціну вищу, ніж по якій участок набутий, перевишка відходить до державного фонду, — перед нами приклад найвиразнішого співвласництва хлібороба та держави; застава вимагає завжди дозволу, а позика під участок не може пересягати $\frac{9}{10}$ надільної ціни, а $\frac{5}{10}$ ціни будов; здача в оренду більш, ніж $\frac{1}{6}$ площі наділеного участка і на добу вище 6 літ потребує дозволу уряду, про здачу $\frac{1}{6}$ площі і на термін менше 6 років мусить бути тільки доведено до відома уряду. Далеко більшим обмеженням права розпорядження підпали запроєктовані чехословацьким аграрним законодавством, однак не прийняті населенням, так звані «неділі», неподільні участки та наділи поверх 30 гек. Останні, крім всіх інших обмежень, встановлених для дрібних участків і неділів, можуть набуватися лише особами, довівшими свою здібність хазайнувати на великих об'єктах.

Поміщицька земельна власність Заходу залишена з попереднім своїм змістом, але, як зазначено, обрізана до мінімуму. Все, що перевищує той мінімум, одійшло спочатку до держави, в державний земельний фонд, а звідти передано до нових рук, новим дрібним трудовим господарям. За цих переходів земельна власність згубила в безконтрольності розпорядження прикмети римського поняття власності; в новостворених землеволодіннях стало дві розпоряджаючих волі: держави, діючої в інтересах публічних, і суб'єкта безпосереднього ведення підприємства. Подекуди, як наприклад, в Чехословаччині, держава виразно претендує на співвласництво. Обмеження права розпоряджень нерухомостями відомі догми римського права (три випадки), але нині повставші далеко вийшли поза них, цілком інші, догмою не передбачені. Так, поруч з рештками поміщицької старої по змісту, вільної власності, стала нова в ріжній мірі, але у всіх державах оплутана обмеженнями в розпорядженні, в додачу в багатьох державах, як побачимо зараз, зв'язана ще й у відношенню користування.

Обмеження користування нерухомою власністю на основі закону по римському праву встановлювалися в інтересах сусідів (легалні сервітути), чи в загальному інтересі. З обмежень в загальному, громадському інтересі догма римського права знає лише три випадки: значніші з них мають ціллю забезпечити водянні (бичовник) чи суходольні (в разі знищення дороги, напр., ярком існувало

право пересунення її на сусідню землю) шляхи сполучення. Вони остільки незначні, що право користування власника в свободі своїй межувало із зловживанням. Для нашого часу обмеження торкнулись й користування в формах невідомих римському праву, ані праву власності старому поміщицькому наших днів, виплеканому в умовах класичного економічного лібералізму. В післявоєнних аграрних змінах, як зазначалося вже, законодавства входять в оцінку господарювання попереднім власником перед вивлащенням. Там, де вивлащення не обіймає собою всіх земель взагалі, як то мало місце, напр., по ССРСР і по аграрних реформах Центральної Ради та Директорії УНР, або всіх поміщицьких земель, як, напр., в Литві та Естонії, розмір вивлащення від попереднього власника і норм позоставлення йому, як також чергу вивлащення, поставлено в залежність від того, як хазяйнує нетрудовий власник. Особисте господарювання поміщика тягне за собою позоставлення ліквідаційної норми і в залежності від ступеня культурності маєтку, підняття її, а приложення процедури вивлащення відносить в більш чи менш віддалену чергу. Відчуження ж поміщицької власності, що використовувалася в орендний спосіб, скрізь проведено більш ригористично. По Болгарії, Греції, Німеччині, Польщі, Румунії, Угорщині та ЧСР поміщицькі землі орендної експлоатації піддані першій черзі експропріації з повним їх вивлащенням, чи пониженням ліквідаційної норми. В аналогічне ж положення з землями орендного виужиткування ставляться законодавством маєтки, набуті в час війни в цілях спекуляції, маєтки, що часто міняли своїх власників, зруйновані, кепсько проваджені, яких власники постійно проживають закордоном, або недієздатні. Отже відчуження земель від попередніх власників одбувається після приложення критерію господарчости. Попередня поміщицька власність і в урізанім до мінімуму розмірі в низці держав залишається існувати тільки, якщо власник дав докази, що він є добрим господарем.

Далеко важливіше значіння має вимога доброго господарювання до новоповстаючих господарів; адже цілі зміни в аграрнім ладу одбуваються в інтересах суспільства, його спокою та забезпечення істивними річами й сирівцями шляхом підняття продукційности землі. Новий власник не може користуватися одведеною йому землею, як йому завгодно, а лише в напрямку інтенції суспільства. Другими словами, нова власність, в додачу до обмежень в розпорядженню одночасно піддана ще обмеженням і в праві користування. В Болгарії по закону 19.V.1921 набувші в процесі реформи землю, не могли лишати її протягом 3-х літ необробленою під санкцією одібрання назад; загроза одібрання назад тяжила і над тими, хто би не заявив себе «добрим господарем»; наступним законом від 1924 року позоставлено обмеження лише першого характеру — новий власник зобов'язується лише приступити до обробки землі протягом двох літ. По земельному закону Данії від 1917 року новонабутий участок мусить бути загосподарьованим після нормальних вимог, мати вистарчаючу кількість капіталу в будовах та реманенті,

хід господарства контролюється урядовою комісією, яка, сконстатувавши хиби, може вимагати відповідних змін; застрахування проти пожеж і інших нещасливих випадків є обов'язковим. По другому теж аграрному закону тої країни (від 4. X. 1919) новий власник зобов'язується особисто провадити господарство, при чім виужиткування участку в спосіб шкідливий для хліборобської продукції заборонений. По колонізаційному закону Фінляндії (1922 р.) колоніст зобов'язується протягом трьох літ збудувати на одведений йому землі дім і розпочати обробляти землю. В післявоєнній Австрії, по обмеженню права розпорядження (мобільности) реставровання селянських «маєтків», під догляд органів державної влади віддано саме господарювання: власник зобов'язується повести господарство в належний спосіб, бо після повторного про те нагадування, він може бути позбавлений наділеного йому участку. По земельному закону для Старої Румунії від 1921 року новий власник зобов'язується сам з родиною обробляти землю (теж по грецькому закону від 27.II.1920), також по чехословацькому і т. д.) і при тім в раціональний спосіб щодо культивування збіжжя, реалізації виробів тощо, — про що видаються обов'язкові інструкції. По Чехословаччині державне земельне управління кожного, хто дістав землю, щодо користування зобов'язує: а) брати участь в меліорації та комасації, б) підлягати всім вимогам відносно збереження природних красот та пам'ятників, розташованих на надільній площі, зрештою, в) розумно господарювати на одержаній землі і, зокрема, не обертати орних вгодів на пастівники та пустоші. Всі обмеження розпорядження і користування вносяться в документ володіння й недодержання їх загрожує одібранням самої землі. В Польщі набувці землі зобов'язуються в певний термін повести господарство, — про що видаються інструкції, — в противнім разі продаж судово уневажнюється. В Греції та Латвії власник тільки зобов'язаний особисто з родиною обробляти землю. По естонському закону (10.VII. 1919) користаючі-орендарі націоналізованої землі зобов'язані: а) утримувати орендовану землю в порядку і обробляти її не гірше існуючого сівобороту, б) заховати в повній справності всі меліорації, в) орендарі не можуть без дозволу влади вивозити чи продавати кормові засоби та гній на сторону, і, зрештою, г) держава полишила за собою право контролі над провадженням господарства. Перед нами приклад обмежень в користуванню за умовин націоналізації землі, до яких мають тенденцію наближатися й обмеження в користуванні нової власности.

Отже повстаюча в наслідок нечуваного по розмірам зреформування аграрного ладу нова західньо-європейська власність на землю виступає регульованою і в користуванню і в розпорядженню та обумовленню доцільною експлоатацією. Як обмежена контролею держави й умовна, нова власність з погляду догми римського права, означення видвигнутого Великою Французькою Революцією, й доктрини класичного лібералізму є власність в лапках, це — quasi-власність. Такий шлях від свободної й безумовної власности до зв'я-

заної й оплутаної одбувся й продовжує розвиватися в поземельних відносинах Заходу. А що тим часом з інститутом земельної власності на Сході Європи?

Комуністичний лад право власності засадничо виключає по всім фронтах. Період так зв. військового комунізму в ССРСР був спробою реалізації суспільного ладу без жадної власності, хоч загального декрету про скасування власності взагалі ніколи не було видано. Її касували по частинах. Почалося з скасування земельної власності (декрет № 1 від 26.X.1917) і потім окремими декретами націоналізовано інше майно й капітали. Їх недоторканість зникла, взяття на «учот» підривало зв'язок суб'єкта з об'єктом, що в кого малося могло бути забраним в любий мент і суб'єкт позбавився права тому перешкодити; на місце власності, якої сама назва була якийсь час заборонена, лишилося по всій лінії прекарне володіння... Не може входити в наше завдання простежувати відродження скасованої було по ССРСР власності взагалі. Скажемо лише, що після Генуезької та Гаагської конференцій з'явився декрет 22.V.1922 про те, що громадяне РСФСР можуть мати право власності й вони. Її справді стали мати, — спочатку на рухомості, а потім і на деякий нерухомий капітал; народні суди починають присуджувати повернути «бувшим людям» і кожух, опізнаний на чужих плечах та меблі, і навіть млин та тартак...

«Право приватної власності на землю, говорить в декреті № 1 за 1917 рік, одміняється назавжди; земля не може бути ані продавана, ні купована, ані здавана в оренду чи заставу, ні яким-будь іншим способом вивлащувана», вона оповіщена всенароднім добром («достоянієм»). Через неповних чотири місяці в «Основнім законі про соціалізацію землі» від 17.II.1918 р. ця норма повторена в таких виразах: «Всяка власність на землю, надра, води, ліса і живі сили природи в межах РСФСР одміняється назавжди». В «Положенні о социалистическом землеустройстве» від 14. II. 1919 р. вся земля оповіщена єдиним державним фондом (вже націоналізація), всі роди «єдиногопользования преходящими и отживающими», по ньому майбутність належить сільським комунам, артілям, та радгоспам. З кінцем літа 1920 року готувалися націоналізувати й регулювати не більш не менш, як багатомільйонову масу селянських господарств; посівні комітети мали взяти на «учот» живий і мертвий реманент і ними розпоряджатися по єдиному пляну: в сівооборотах, загноуваннях, оранках, засівах тощо. Це був останній відносно села намір всерегулюючих устремлінь, якому вже не судилося бути здійсненим; обставини примусили радянську владу перейти до нової економічної політики, до НЕП'у. В період донеповського військового комунізму, жадної власності на землю і жадної власності на продукт праці на ній; як і земля, вони теж уважалися націоналізованими й після позоставлення норми прохарчування відходили державі («продразвборетка») формально по твердій ціні, а фактично майже, або і зовсім безеквівалентно. З Непом відроджується право власності селянина на продукт його праці; по здачі встановленого

замість продрозверстки продподатку всю останню частину врожаю хлібороб набув право вже продавати. В міру наростання зневіри в комуни, артілі та радгоспи мусіли звернутися до заходів, якими би підіймалася продукційність землі поодиноких, ще так недавно проголошуваних «одживаючими», сільських господарств. Декретом від 30. III. 1921 впорядковуються переділи земель і обмежуються одним разом на трикратне чергування трьохпільного сівобороту, тобто не раніш дев'яти років. В слідуючій законі «О трудовом землепользовании» (22. V. 1922) замість «всенародного достояння» вся земля називається вже «власністю держави», і допущені хуторські та одрубні форми лише не власности, а землекористування. А ще через півроку, 30. X. 1922, виходить «Земельный Кодекс». І по ньому приватна власність на землю... одмінена на завжди (арт. 1), але право на землю, предоставлене в трудове користування, зроблено (арт. 11) безтерміновим («безсрочным»); «купівля, продаж чи запродаж, передача по заповіту чи дарування, а також застава землі забороняється». Зате від трудової засади користування вже допущено два відступлення: наймання робочої сили для помочи працюючій родині (арт. 39) і — що для нашої теми далеко важніше — здачу одержаної в наділ землі в оренду (арт. 31). Додатковим декретом від 22. II. 1925 р. здача землі в трудову оренду дозволяється в значно ширшій розмірі, можна сказати, без перешкод. Коли ж посідач землі може, не обробляючи сам, здавати її за платню в обробку другому, то тут виступає вже розпорядження землею й признание такого розпорядження законодавцем вже є признанням, в розріз з ідеєю права власности на землю самої держави (націоналізації), елементу права приватної власности на землю. Захист прав посідача землі в умовах націоналізації на певний участок, незалежно від його власної експлоатації, є теж елементом, що зближує посідача з власником. По союзу ССР земля номінально зістає власністю держави, фактично ж перед нами безтермінове, спадкоємне володіння родинами вийнятою з товарового обороту землею в роді того, яке під назвою надільного селянського землеволодіння існувало по кол. Росії до указу 9 листопаду 1906 року. Для повноти поп'ятної еволюції слід пригадати собі, що потайки то там, то тут в одвертій чи замаскованій вигляді продаж землі все ж одбувався і, не завше знаючі декрети сільради, їх іноді навіть стверджували... Так виглядає схема еволюції землекористування по ССР...

Захід і Схід післявоєнної Європи вийшли від бігунів: там від майже абсолютної, вільної поземельної власности, на Сході — від повного скасування її; там регулююча роля держави в істоту приватної — внесла громадський елемент, на Сході в державно-громадську власність втиснувся приватно-власницький елемент; там реакція на свободу власности, на Сході реакція на цілковите, всеобіймаюче регулювання і, значить, знесення власности; там відступ від ідеї повної власности привів до обмеженої й умовної квазі-власности, на Сході відступ від «безвласности», привід до квазі-націоналізації, що одночасно те ж є квазі-власністю. В загальнім і

цілім після аграрних реформ і революцій в Європі, поруч із старою земельною власністю й на руїнах її, рішуче запановує на Заході й на Сході нова власність, власність в лапках: обмежена в розпорядженню й користуванню та ще й умовна. На Заході по семи лише державах (Румунії, Латвії, Юго-Славії, Естонії, Чехословаччині, Польщі, Греції, Угорщині та Литві) повстало нової власності на 1925 рік 7.523,6 тис. га.; на Сході, по СССР на 1920 рік числиться її 116.127.780 дес.

Післявоєнні усуспільнення земельної власності Європи одбивають собою стан, до якого пересічна психіка селянських мас в наш час виявила себе дозрілою...

Prof. O. Myejuk.

Socialisace pozemkového vlastnictví po světové válce.

(Résumé)

Pojem vlastnictví vůbec, tedy i pozemkového, patří ke kategoriím historickým. Jeho obsah postupem času se měnil, což lze pozorovati, počínaje třeba dobou ptolemejskou v Egyptě, i jinak v antickém světě, dále ve středověku a v novější době do světové války. Novodobý tento vývoj přinesl soukromému vlastnictví podstatná omezení v jednotlivých odvětvích hospodářství a stvořil typ t. ř. státního socialismu. Hnutí válečné doby, jež rozšířila meze práva veřejného na úkor soukromého a působila směrem k omezení soukromého vlastnictví ve prospěch veřejnosti, i po válce našlo své pokračování v nejrůznějším směru. Jedním z nich je oblast vlastnictví pozemkového. Přes dvacet evropských států provedlo v menší neb i v podstatné míře změny v instituci pozemkového vlastnictví, při čemž došlo k zásadní roztržce s principy vlastnictví římského, jemuž po stránce ekonomické odpovídala soustava hospodářského liberalismu. Starý majetek velkostatku byl buď okrojen do minimálních rozměrů neb i úplně zničen; na jeho místě objevilo se pozemkové vlastnictví nové, rolnické: drobné a podrobené rozličným a dalekosáhlým omezením i v dispoziční samotné (prodej, zástava, pacht atd.) i v užívání majetku (požadavky racionálního hospodaření a pod.), k tomu i podmíněné. Vylíčená zde omezení mění je v jakési quasi-vlastnictví. Zatím co v západní Evropě sílila reakce proti absolutně svobodnému vlastnictví, ve východní mířila proti přílišnému regulování a odstraňování vlastnictví. V obou případech vládnoucím zjevem stává se vlastnictví nové, „vlastnictví v uvozovkách“ jakožto výraz novodobého smýšlení.

Prof. O. Mitsuk.

The socialization of land property after the world's war.

(Résumé)

The conception of property in general and especially that of land property belong to historical categories. This category had different meaning in different times, from the time of Ptolemaic Egypt, through the antic

world, middle ages, new era and up to the world's war. In the course of the last war the private property was submitted to limitations in various branches of economics, creating thus the type of a so-called state socialism. Changes of the war period, that had pushed off the partition between the public and private laws in the interest of the former and at the expense of the latter, and brought limitations of private property for the benefit of the whole society, all these alterations found their continuation in multifarious ways after the war. One of these ways leads to and concerns land property. Over a score of states in Europe introduced more or less important modifications in the institute of land possession, entirely breaking off with the principles of the old Roman property, principles that found their reflection in the economical liberalism. The old landlord's property became cut down to minimum or even entirely abolished; the new land property of peasants came on its place. This new small land property appears with many considerable limitations referring both the disposal of land (purchase and sale, pawning, taking on lease etc.) and making use of it (the request of a rational farming & the like); in addition to this the land property itself is no longer unconditional. These features make it a quasi-property. The reaction against the absolute property was displayed in the western Europe, while it brought to the total abolishment of it in the East of Europe. In both cases a new property is being installed, a property in inverted commas so to say. This is the spirit of the present age.

Проблема індустріялізації в народньому господарстві У.С.С.Р.

Проблема, розгляду якої присвячено цю статтю, природньо розпадається на три частини. В першу чергу належить розглянути, які завдання ставить собі комуністична партія, єдиний фактичний керівник господарського життя совітських республік, в тому числі й України, висовуючи на порядок денний питання про індустріялізацію країни. Вияснивши постановку питання в тій площині, в якій хотіли б його бачити здійсненим на практиці сучасні керівники українського господарського життя, мусимо розглянути, у що перетворились і в що вилились уложені теоретичні концепції в господарській дійсності; розгляд і вияснення спроб індустріялізації в господарському житті УССР має складати другу частину нашої статті. Третя і остання частина має бути присвячена підведенню підсумків і у зв'язку з тим виясненню питання про перспективи індустріялізації на Україні, при тих умовах і обставинах, при яких вона переводиться там тепер.

I.

Спеціальна увага до проблеми розвитку промисловости в народньому господарстві найтіснішим способом зв'язана з самими основами комуністичної ідеології. Оскільки в комуністичний світогляд, як органічна частина, входить момент визнання керуючої ролі міста і промислового пролетаріату в громадському розвитку, остільки той особливий інтерес, який виявляла завжди комуністична партія до питань розвитку промисловости є цілком зрозумілим і нормальним. Проте, постановка проблеми індустріялізації, як проблеми чисто практичної, як директиви, яка мала переводитися в життя на практиці, для комуністичної партії стала можливою лише в зв'язку з певною господарською і політичною ситуацією в житті совітських держав. Очевидно, що ця проблема не могла стати, як проблема практична, ані в часи так званого військового комунізму, коли все було підпорядковано інтересам світової соціальної революції, яка мала на думку комуністів вибухнути в найкоротшому часі, ані в перші роки НЕП'у, коли перед країною стояло розв'язання найбільш елементарних питань в обсягу відбудови народнього господарства. Проблема індустріялізації, як

проблема практична, стала на порядок денний лише тоді, коли питання про елементарну відбудову народного господарства було в основних рисах розв'язано, коли господарська ситуація поставила на чергу справу про реконструкцію господарства; прискорення постановки цього питання і його розв'язання в лоні комуністичної партії стоїть опріч того в зв'язку з тими фракційними суперечками, які виникли в партії відносно дальших шляхів політичного і господарського розвитку совітських республік в результаті виступів опозиції. Справа індустріалізації була поставлена в загально-союзному масштабі у всій повноті на XIV партійному з'їзді в грудні 1925 року; обговорення цієї справи зв'язується з одного боку з закінченням в основних рисах процесу відбудови народного господарства і необхідністю намічення дальших шляхів його розвитку; з другого боку сама постановка питання про індустріалізацію тісно зв'язана з усією тією ідеологічною концепцією, яка висунута пануючою сталінською групою проти опозиції.

XIV партійний з'їзд ВКП признав факт часткової стабілізації капіталізму і скріплення політичної влади буржуазії в Європі з одного боку і висунув з другого боку думку про можливість будови соціалізму в одній країні, спираючися на слова Леніна про те, що СРСР має «все необхідне для будови повного соціалістичного суспільства». В тісному зв'язку з цими двома основними положеннями, висуненими XIV з'їздом, стоїть і поставлене ним гасло індустріалізації. Риков, як докладчик од Ц.К. на з'їзді, так встановлює необхідність переведення індустріалізації: «Ми працюємо і будуємо в умовах капіталістичного оточення... Звідси висновок: ми повинні будувати наше господарство так, щоб наша країна не обернулася в додаток світової капіталістичної системи... Ми повинні ужити всіх сил для того, щоб зробити нашу країну, поки існує капіталістичне оточення, країною економічно самостійною... Ця лінія вимагає максимального розгорнення нашої промисловости» (XIV З'їзд. Стенографічний відчит).

Постановами XIV з'їзду переведення індустріалізації, яка розуміється, як допомога розвитку промисловости в більшому темпі, ніж розвитку інших галузів народного господарства з висуненням на перший план розвитку галузів промисловости по виробі засобів виробництва, поставлено на порядок денний; слідує партійними з'їздами і конференціями переведено далі, більш детальне розроблення цих загальних тактичних директив, намічених XIV з'їздом. Конференцією КП(б)У 1926 р. директиви в обсязі народньо-господарської роботи сформульовано так: далі піднесення ролі промисловости в народньому господарстві УССР; збільшення її керуючої ролі в економіці країни; поглиблення роботи по раціоналізації виробництва; збільшення боротьби з непродукційними видатками; піднесення продукційности праці; поновлення основних і оборотових капіталів важніших промислових підприємств; форсування доулаштовування і переулаштовування; упорядкування взаємовідносин промислових закладів з правлін-

нями трестів; недопущення прориву планових завдань, як окремими заводами, так і правліннями трестів.*)

Десятим з'їздом КП(б)У, що відбувся в кінці листопаду 1927 р. в директивах по укладанню п'ятилітнього плану УССР, підкреслено необхідність забезпечити максимально можливий при теперішніх умовах темп розвитку індустрії при неодмінній умові піднесення питомого тягару промисловості в цілій продукції республіки. Особлива увага мусить бути приділена, відновленню реконструкції і розвиткові металургії, а також і важкого машинобудівництва.**)

На цих постановах і директивах партійних з'їздів і конференцій***) оперті ті конкретні плани переведення індустріалізації, які розроблені відповідними совітськими установами. Загальний напрям, в якому переводиться розроблення планів індустріалізації, є цілком ясний, коли зважити на той принципіальний підход, який встановлений партією до справи індустріалізації. Індустріалізація це є засіб, за допомогою якого мають заховати господарську самостійність «соціалістичного» СССР відносно буржуазного Заходу. Це є система заходів, яка здійснюється в інтересах СССР як такого, а не в інтересах розвитку продукційних сил окремих його частин. «Господарські обставини періоду відновлення» — констатує один совітський економіст — «утворювали природні умови для виникнення у окремих республік і областей СССР змагання до господарської самостійности»... але... «успіх господарського життя країни залежить од ступені здійснення ідеї господарської єдності всіх її територій і в цьому розумінню держплановська ідея поділу праці між окремими її районами заслуговує цілковитої уваги при розв'язанню майбутніх завдань індустріалізації». Принцип господарської єдності всіх національностей і областей, що складають СССР, оберігаючи розвиток виробничого (производственного) господарства од шкідливої ідеї самовизначення (самодовлення), повинен бути покладений як підстава територіальної організації промисловості.†) Виходячи з цього принципу господарської єдності цілого СССР і підпорядковуючи йому інтереси розвитку українського господарства і збудовані всі плани індустріалізації СССР. Спинаючись на розгляді їх, необхідно зазначити слідуєчі їх характеристичні риси:

1) Виходячи з інтересів СССР, Україні приділяється роля в першу чергу бути доставником кам'яного вугля і необробленого та напівобробленого металів. В цих цілях форсується розвиток

*) «Укр. Ек.» № 244. 1926 р.

**) «Укр. Ек.» № 276. 1927 р.

***) Ми навели поруч, як постанови українських з'їздів і конференцій комуністичної партії, так і постанови загально-союзного з'їзду, бо згідно з 31 § діючого партійного статуту «партійні організації, що обслуговують територію національних республік і областей Спільки і РСФСР прирівнюються до краєвих або губерніяльних організацій партії», себто цілком і вповні підлягають постановам загально-союзних з'їздів і загально-союзного ЦК.

†) Матеріали ОСВОКА. Територіальная организация промышленности. Сост. В. Жданов. 1927 р.

української кам'яновугільної промисловості, передовсім здобування коксових вуглів, запаси яких є рівняючи невеликі. Український вугіль обслуговує промисловість північного заходу ССРСР, яка раніш працювала на англійському вуглі. З галузів металургічної промисловості планується на Україні копіювати ті виробництва, в яких більшу роль відіграють видатки на чорний метал і вугіль і меншу роль видатки на робочу силу; на цій підставі визнається небажаним на Україні розвиток легкого машинобудівництва».*)

2) Звертаючи головну увагу на виробництва, що виробляють засоби виробництва, планові міркування природно усеують на другий план галузі промисловості по обробці продуктів сільського господарства, що для української економіки мають особливе значіння. Темп розгортання, напр., цукроварської промисловості намічений загально-союзним перспективним планом всього в 47%. «Це безсумнівно невичерпуюче розгортання» — зазначається у збірникові — «сплановано нами з примусу поміж іншим» через обмеженість як внутрішніх ресурсів, так і закордонного імпортного влаштування, яке призначається в це п'ятиріччя, головним чином, на задоволення потреб важкої індустрії і транспорту».**)

3) Загально-союзний підход примушує планові міркування ставитись негатино до розвитку на Україні тих галузів промисловості, якими ССРСР може бути обслугована з поза меж України; з цього погляду зазначається негатино відношення не тільки до розвитку текстильної промисловості, але навіть почасти і до виробництва по обробці шкіри.***)

4) Не останню роль в конструції планових міркувань відіграє визнання необхідности при розміщенні промисловості брати до уваги, що райони, які прилягають до зовнішніх кордонів, повинні розвиватись на особливих умовах; велика промисловість в них не повинна утворюватись в жадний спосіб. Природні індустриальні тенденції цих районів повинні знаходити пристосовання в кустарній і дрібній промисловості.†) Ці обставини безумовно відіграють свою роль, коли плани індустриалізації на Україні передбачають зосередження промисловості в районах Донецького басейну і Кривого Рогу і занедбують інтереси Правобережжя.

Автори планових міркувань, будуючи свої концепції, мають на увазі в першу чергу державну промисловість — усупільнений сектор промисловості, який є об'єктом їхнього безпосереднього впливу. Але, будуючи плани створення господарської єдности в загально-союзному масштабі і знищення сепаратизму в окремих

*) Доклад Болотникова на колегії учотно-планового управління ВСНХ. Про нього див. «Укр. Ек.» № 302. 1926 р. В зв'язку з кризою, яка наступила в сільському господарстві в цій області наче зазначаються певні зміни. Як повідомляє «Екон. Житть» (№ 46. 1929), в п'ятилітці передбачається піднесення українського с.-г. машинобудівництва.

**) Перспективи развертывания народного хозяйства СССР за 1926—27 — 30/31 г.г.

***) Доклад Болотникова. Див. вище.

†) Матеріали ОСВОКА. Див. вище.

його частинах, не забувають вони про необхідність впливати на розвиток в зазначеному ними напрямі також і кустарної і приватної промисловости; тим то підкреслюється необхідність переведення регулювання приватного промислового сектора шляхом системи допомоги чи обмежень, яка має здійснюватися через політику кредиту, торговельну політику і т. д. *)

В результаті здійснення на практиці всієї системи запроєктованих міркувань безумовно господарський зв'язок України з іншими частинами СРСР став би дуже тісним і нерозривним. Було б тим досягнуто не лише господарські, але й політичні цілі.

II.

Для того, щоби вияснити, в що перетворюються планові міркування на практиці, необхідно дати характеристику бодай хоч в основних рисах стану української промисловости за останній час, — за той період, коли гасло індустріалізації стало основною вказівкою для планового керівництва. Само собою, дати більш докладний нарис стану української промисловости лежить поза межами нашої можливости: це занадто, понад усяку можливу норму, розширило б розміри статті. Тимто в дальшому виділимо лише деякі моменти характеристичні для стану нашої промисловости, моменти найбільш важні і головні.

Але перше ніж перейти до аналізу ситуації в обсязі промисловости, не можна обминути питання про цінність тих матеріалів, які ми примушені використовувати для цих цілей. Представляється ясным, що, виясняючи стан продукційного процесу в окремих галузях промисловости, треба користуватися такими даними, як дані про основний капітал, про амортизацію, про капітальні вклади і т. д. Між іншим справа з ступенню ймовірности всіх цих даних стоїть дуже сумно.

В основі даних про основні капітали державної промисловости лежить інвентаризація, що переведена в цілому СРСР в наслідок наказу ВСНХ на 1.X.1925 р. ця переоцінка основних капіталів, як вказують совітські автори Сегаль і Струмилін, переведена невдало і недоладно. Дані її — у високій ступені сумнівні. «Директиви ВСНХ, на основі яких трести переводили інвентаризацію, неправильні уже через те, що вони наказують переводити загальний перепис майна, вертаючися до його архаїчних конструктивних форм і архаїчної оцінки окремих агрегатів і деталей, без прийняття до уваги економічної доцільности і придатности майна тепер, зокрема без прийняття до уваги морального витрачення (зноса), про яке нічого не сказано в інструкції ВСНХ. Потім, по цій інструкції перевалювання в червонні карбованці переводиться по сучасному індексу, частіше всього з великими прибільшеннями

*) Там же.

і методологічними дефектами».*) «Інвентаризація ВСНХ збільшила наявні фонди промисловості, а разом з тим і свої амортизаційні відраховання принаймні на 40%. Спроба перевірки даних інвентаризації переведена НКФ-ном дала в порівнянні з даними ВСНХ по окремих трестах різницю од 7 до 85%.**) Не входимо в розгляд того, чи мають підстави всі закиди, що їх роблять зазначені автори; обмежимося констатуванням факту, що сумнівність і заперечуваність даних про основний капітал цитовані автори встановлюють. Оскільки дані інвентаризації на 1.X.25 р. є основними і дані про зміни в складі основного капіталу за останні роки встановлюються виходячи з даних цієї інвентаризації, виходить, що певних даних про розміри і склад основного капіталу в державній промисловості ми не маємо.

Непевність даних відносно розміру основного капіталу йде поруч з непевністю даних і відносно других так само важких і необхідних показників стану продукційного процесу в промисловості. Дуже недокладні і непевні є совітські дані відносно видатків на біжучий ремонт. Як це зазначають Сандомірський,***) Сегаль,†) як це стверджують представники загально-союзного ВСНХ Соколовський††) і Куйбишов†††), величезний біжучий ремонт по змісту своєму є капітальними роботами, але відноситься на біжучу калькуляцію і включається в собівартість. По міркуванням Сегалья в 1924—25 рр.. в загально-союзному масштабі було витрачено на капітальні ремонти під виглядом біжучого коло 100 міл. карбованців; цим способом трести переводять збагачення основного капіталу на 3—4% річно, які в обрахунок не попадають. Ця ненормальність до останніх часів не була усунена. Той самий малюнок ми маємо в обсязі даних про амортизацію. В понятті амортизації з'єднується три елементи: економічний процес погашення, до якого слід приєднати моральне витрачення, фізичний процес витрачення і бухгалтерський процес накидок при калькуляції ціни. Амортизація, як певний процес накидок при калькуляції, здійснюваний бухгалтерським шляхом, може давати дані для висновків про хід продукційного процесу тоді, коли вона відповідає тим іншим складовим елементам, що увіходять в це поняття. Між тим, в цій справі не все гаразд. «В практичній постановці трести приходять звичайно до збільшеної цифри оцінки» (мова йде про основний капітал старих підприємств) — констатує вже цитований нами Сегаль — прий-

*) К. Сегаль. К вопросу о методике оценки и амортизации основного капитала. План. Хоз. № 12. 1926.

**) С. Струмили н. Промышленность СССР. 1923—26 г. «План. Хоз.» № 9. р. 1927.

***) «Укр. Ек.» № 25. 1927 р.

†) А. Сегаль. Основные капиталы общесоюзной промышленности. «План. Хоз.» № 2. 1927.

††) Про це згадується в статті Громана: К оценке хозяйственного положения. «План. Хоз.» № 7. 1927 р.

†††) Про це говорить Струмін в статті: Индустриализация СССР и эпигоны народничества. «План. Хоз.» № 7. 1927 г.

мають занадто малу величину фізичного витрачення і зовсім ігнорують моральне витрачення всупереч фактичному станові підприємств, які часто є дуже старі і вислужили вже більшу частину свого життя. Натомість, коли ходять про виробку норми погашення, то розрахунок скрізь виходить з надзвичайної витраченості (ізношеності) майна, його старого віку, недовгого остаточного речення служби».*) Струмилін**), переводячи аналіз амортизаційної практики, приходить до висновку, що в совітській промисловості має місце зменшення витраченості майна, а з другого боку збільшення норм амортизації в міру зросту урядового натиску; по його підрахунках по трестах Цугпрома в 1924—25 р.р. амортизація в кам'яновугільній промисловості була переведена на 20% нижче від фактичної, натомість в цукровій та інших харчових галузях промисловості норми амортизації були на 75% вищі від фактичних. Про стан справи з переведенням амортизації в кам'яновугільній промисловості в ближчий час дає відомості Бажанов,***) який свідчить: «в теперішній час до вартості майна, яке підлягає амортизації не залучають вартості переведених капітальних гірничих робіт, а тому існуючі амортизаційні відраховання не відбивають дійсного стану річей». Про невідповідаючі дійсності норми амортизації в металургії говорить Диманштейн,†) який опріч цього зазначає, що сплянована п'ятилітньою гіпотезою величина амортизації по металу є так само збільшена і нереальна, як і величина запроєктованого зиску, що цілком доведено досвідами 1925—26 і 1926—27 р.р. Властиво кажучи, неправильність совітських норм амортизації встановлюється і без наведених нами посилок вже з самого факту неправильності й недокладності даних щодо розмірів основного капіталу і щодо витрат на біжучий ремонт, оскільки ці останні величини увіходять, як складові, при визначенні розмірів амортизації.

Наведені нами міркування відносно слабкої ймовірності таких основних даних для вияснення стану продукційного процесу, як дані про розміри основного капіталу, про видатки на капітальний і біжучий ремонт і амортизацію безумовно у високій мірі утруднюють характеристику сучасних відносин в промисловості. Сумнівність висновків, до яких можна прийти оперуючи такими непевними даними ще зростає, коли взяти до уваги, що слаба ймовірність даних не обмежується лише тими показниками, над якими спинились, які по своїй непевності виділяються спеціально; люде цілком компетентні щодо якості совітських матеріалів оцінюють загальні совітські статистичні відомості, як незадовольняючі, а справо-

*) Стаття вже цитована.

**) Струмилін. Промышленность СССР в 1923—26 гг. «План. Хоз.» № 7. 1927 р.

***) Бажанов. Цены на уголь и снижение себестоимости промышленных изделий. «Экономич. Обзорение», № 9. 1927 р.

†) Диманштейн. Проблема районирования металлопромышленности в связи с условиями промышленного развития Украины и Союза. Выводы работы комиссии по металлу при госплане УССР. Харьков. 1927 г.

здання оперативних держорганів як більш ніж недосконалі і тенденційні.*) Ця слаба ймовірність матеріалів з якими оперуємо, а через те сумнівність висновків, які одержуються за допомогою їх, обов'язує дослідника перевести перевірку своїх висновків іншим шляхом і іншими методами.

Аналіз становища промисловости в зв'язку з виконанням програму індустріялізації мусить в головному звестися до виявлення слідуєчих моментів: а) вияснення змін в розмірах і складі основного капіталу і темпу його зросту, якщо такий має місце, б) вияснення продукційности праці в промисловости і тих тенденцій, які в цьому обсягу зазначаються, в) вияснення доцільности організаційної структури зокрема плянового керівництва державною промисловістю, г) вияснення загальних господарських досягнень промисловости, оскільки вони виявляються в коштах собівартости і розмірах прибутковости.

Першим питанням, яке належить розглянути, вияснюючи справу про зміни в складі основного капіталу в українській державній промисловості, це проблема внутрішнього промислового нагромадження. Ми знаємо, що розвиток промисловости і збільшення її основного капіталу йде в значній мірі шляхом асигнувань в загальному бюджетовому порядку; важко вияснити, чи зріст і поновлення основного капіталу йде тільки цим шляхом, чи навпаки, відіграв певну роль в цьому також внутрішнє промислове нагромадження. Першим моментом у виясненні цієї справи є встановлення того часу, коли припинилася та розтрата і проїдання основного капіталу, які були характеристичними для років так званого військового комунізму і початку НЕП'у. Про прибутковість промисловости, а тим самим про наявність внутрішнього промислового нагромадження в совітській літературі згадується з 1923—24 року; вже на 1.X.1924 р. загально-союзна промисловість по попередніх підрахунках дає 102 міль. кар. зиску і лише 48 міль. карб. страти, себто чистий зиск промисловости — 54 міль. карб. Для української республіканської промисловости першим роком, коли припинилося проїдання основного капіталу, є 1924—25 р.р.**). Проте, як цілком справедливо зауважує авторитетний совітський діяч Гінзбург, «фінансові результати роботи промисловости, які характеризуються цими цифрами не є повні. Основна база правильного балансу — реальна оцінка основного капіталу — є відсутня»***). Коли, як ми бачили вище, інвентаризація, що переведена на 1.X.25 р. викликає низку сумнівів і заперечень, то та оцінка основного капіталу, якою користувалася совітська державна промисловість перед 1.X.25 р. побудована на цілком непевних, суперечних, а то й просто таки фантастичних даних. Диманштейн,†) говорячи про

*) Передмова до «Контрольных цифр нар. хоз. за 1925—26 р.»

**) К о п т я е в. Капиталы укр. пром. «Хоз. Укр.» 1928. № 12.

***) «Финансовые проблемы». Сб. под редакцией Гинзбурга; ст. Гинзбурга «К проблеме капитала в сов. промышленности».

†) Д и м а н ш т е й н. Проблемы районирования.

українську металургію, констатує, що до переоцінки основного капіталу, до 1925—26 р. про внутрішнє нагромадження не може бути й мови; думаємо, що цей висновок можна поширити на цілу українську державну промисловість, давши йому хіба більш обережну формуловку: при тому стані матеріалів справоздань, в якому вони були до переведення інвентаризації на 1.X.25 р., довести, що внутрішнє нагромадження в державній промисловості було, нема жадної можливості. При цих обставинах питання полягає у в'ясненні справи внутрішнього промислового нагромадження в р.р. 1925—26 і слідуючих. Думаємо, що в зв'язку з тим монопольним становищем, в якому перебуває совітська державна промисловість, в міру повільного налагоджування промислового господарства, можливість внутрішнього промислового нагромадження в окремих підприємствах, а навіть в окремих галузях совітської промисловості не є виключеною. Однаково ж дефективність матеріалу робить, на наш погляд, безнадійною спробу висловити це нагромадження в скількинебудь певній числовій формі. Через те обмежуємося лише констатуванням того факту, що внутрішнє промислове нагромадження в останні роки, починаючи з 1925—26 р. в совітській українській промисловості має місце. Думаємо, що більш обережним буде розміри цього внутрішньо-промислового нагромадження не збільшувати і вважати ті дані, які є в совітській літературі, збільшеними. Треба мати на увазі, що для такої значної галузі української промисловості, як металургія, можливість внутрішнього промислового нагромадження при сучасних продукційних умовах не існує цілком: авторитетний в цій справі автор свідчить: «в той час, як на Уралі всеж таки має місце деяке хоч і досить скромне нагромадження, на полудні його зовсім нема і при умовах сучасної продукційної діяльності і бути не може».*) Розрахунковий баянє в загально-союзному масштабі промисловості, яка підлягає ВСХНХ (промисловість без військової та синдикати) і державного та місцевого бюджетів у відношенні розподілу нагромадження за передостанні два закінчених господарських роки дає позитивне сальдо на користь промисловості, яке виносило в 1925—26 р. 87,7 міл. карб., а в 1926—27 р. 209,0 міл. карб.***) Отже внутрішнє промислове нагромадження не доходить до тих розмірів, які дали б можливість промисловості обходитися без значніших бюджетових асигнувань. З другого боку не треба забувати, що монопольне становище совітської промисловості дає їй можливість користуватися для одержання нагромадження такими засобами, які виходять за межі стислих господарських впливів і комбінацій. Оскільки держава регулює ціни і на сировину і на готовий продукт, оскільки в її розпорядженні перебуває транспорт і вона встановлює тарифи, вона певною комбінацією цін на сировець і готовий продукт, певною системою тарифів має можливість створити для

*) Диманштейн Н. Див. вище.

**) Штерн. Сводный план государственной промышленности на 1926—27 г. «План. Хоз» 1927 г. № 2.

певних галузів промисловості упривілейоване становище і уможливити в них внутрішнє нагромадження, але цьому нагромадженню буде відповідати втрата в інших галузях народного господарства. Загально відомо, що це встановлення надмірно низьких цін на сир'єць, має місце відносно всіх родів сировини сільсько-господарського походження і цей факт створює спеціальні обставини для нагромадження в галузях промисловості по обробці сільсько-господарських продуктів, які на Україні мають таке значіння; втратні тарифи мають місце при перевозках камінного вугля і відіграють певну роль для української кам'яновугільної промисловості. Поруч з тим ми зустрічаємося з фактом відпуску готового продукту трестами по втратних цінах: 1926—27 р. одпускні ціни були втратними для ДОНВУГЛЯ, УТСМА, Інтернаціонала, Югосталі, ЮМТА, ЮРТА. *) Все це у великій мірі ускладнює справу внутрішньо-промислового нагромадження і робить всі дані про нього дуже непевними і недокладними. Через те аналіз тих тенденцій, які зазначаються в цій галузі, стає річчю цілком зайвою і недоцільною. Так само є неможливим на підставі такого роду даних робити певні висновки відносно досягнень, або невдач індустріалізації.

Переходимо до з'ясування другого питання, яке є визначаючим в характеристиці стану продукційного процесу в промисловості — питання про продукційність праці. Зміни, які зайшли в сій галузі характеризуються такою таблицею: **)

	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28	в % до поперед. року		
					1925/26	1926/27	1927/28
Пересіч. денна виробна на 1 робітн. (в дов. крб.):							
союзна пром.	4,53	5,21	5,75	6,45	115,0	110,4	112,1
республік. . .	9,23	10,03	10,96	12,46	108,7	109,3	113,6
місцева	—	9,88	10,40	12,77	—	105,3	117,0
Перес. денна зароб. платня (в червон. карб.):							
союза пром. . .	1,69	2,31	2,58	2,84	136,7	111,7	110,1
республік . . .	1,49	2,47	2,71	3,01	124,1	109,7	111,1
місцева	—	2,90	3,06	3,49	—	105,5	114,1

Після бурхливого зросту продукційности праці, який мав місце в початкових роках НЕП'у і який заховав своє значіння

*) Бенч и н. Контрольные цифры украинской промышленности на 1927—28 г. «Хоз. Укр.» № 7. 1927 р.

**) Контрольные цифры нар. хоз. УССР на 1928—29 год.

для року 1924—25, зріст продукційности праці стає більш повільним і натикається на цілу низку утруднень. Причини цих перебоїв в зрості продукційности праці совітською літературою зазначаються дуже ріжноманітно. Можна їх розбити на дві групи: одні з них зв'язані з властивостями робочої сили, якою розпоряджає українська промисловість, другі — з організацією продукційного процесу. Труднощі збільшення продукційности праці залежать від браку кваліфікованих робітників загалом і невистарчоючої ступені кваліфікації їх,*) до цих же наслідків приводить плинність робітничого складу цілої низки підприємств,**) яке веде до того, що, напр., в підприємствах Донугля, на протязі року змінюється цілий склад робітників.***) До них долучається відсутність робочої дисципліни, прогули; скарги на це у великій кількості з'являються в совітській пресі з другої половини 1927/28 р. Значну роль відіграють причини, зв'язані з організацією продукційного процесу; сюди відносяться наявність зайвої робочої сили в більшості механізованих підприємств, диспропорція, яка виявляється при механізації окремих продукційних операцій, яка часами не тільки знижує можливий ефект, але приводить до зменшення виробництва (невідповідність сили нового продукційного улаштування силі енергетичної установки в шкляній промисловості, невідповідність механізації роботам по одкатці в кам'яновугільній промисловості, нерівномірність оплати і нормування праці, а також невідповідність мешкальних умов.†) Але найбільше значіння має тут, само собою, неминуче з розгортанням промисловости використання менш досконалих технічно промислових закладів і дуже повільне й невистачаюче поновлення машин і улаштування, на яке вказує ціла низка совітських авторів.††)

Дані 1927/28 року, що наведені в таблиці, наче дають підставу для висновків про певні поліпшення в обсягу зросту продукційности праці. Але при детальному розгляді справи ці поліпшення виявляються ілюзорними. Збільшення продукційности праці припадає в першу чергу на легку індустрію, в якій цифра підноситься через зріст виробки в цукроварській промисловості, яка в 1926/27 році працювала з великим недовантаженням в наслідок браку сировини і на мливарську, де було закрито низку більш дрібних мало продукційних підприємств. Коли взяти дані по всій цензовій українській промисловості без цукрової для 1927/28 р. то зріст виробки на 1 робітника в порівнянні до попереднього року буде

*) В. Андріанов. Промфінплан Укр. промисловости на 1927—28 р. «Хоз. Укр.» № 1. 1928 р.

**) Рывкинд. Нар. Хоз. Украины в первом полугодии 1926—27 г. по матер. конъюнктурного бюро. «Хоз. Укр.» № 4—5. 1927 р.

***) А. Гинзбург. О контрольных цифрах по промышленности на 1927—28 г. «Эк. Об.» № 7. 1927 г.

†) Рывкинд. Там же.

††) Див. напр., вже цитовану працю Диманштейна, статтю Халтуралі в 2 кн. Хоз. Укр. за 1928 р., статтю Гольдмана в 3-й кн. «Эк. Обзор.» за 1927 р. і т. д.

вносити 10,5% при зрості заробітної платні на 9%. Зріст же виробки на 1 робітника цукрової промисловости в 1927/28 р. без цукроварської і млинарської виносить лише 7,5%. Поруч з тим зріст виробки в кам'яновугільній промисловості 2,2% при зрості заробітної платні в 5,4%, а для української металургії відповідні цифри виносять 7,8% і 8,9%.*) Дані першого кварталу 1928/29 р. свідчать про дальший упадок продукційности праці. При всій цій ситуації можливість дальшого скількинебудь інтенсивного зросту продукційности праці виглядає дуже проблематично.

Розглядаючи питання про зріст продукційности праці в промисловості, ми підійшли до питання про організаційну структуру совітської державної промисловости, з яким тісно зв'язано розв'язання справи про продукційність праці. Говорити про організаційну структуру совітської державної промисловости, це в першу чергу значить спинитися на принципі планового господарства, планового керівництва промисловостю, які положені в основу організаційного будівництва апарату совітської промисловости. Питання це є занадто велике, щоб його ми могли вичерпати в цьому місці. Обмежимося лише в цій справі скількома зауваженнями, які обминути ми не вважаємо можливим. Основна проблема, яка мусить бути розв'язана совітською владою в справі налагодження планового керівництва полягає в слідуючому: ставлячи завданням здійснити програму індустріялізації і поширити вплив усуспільненого господарського сектору, совітська влада ставить себе перед необхідністю розв'язання все нових, все складніших господарських проблем, які вимагають все більшої кількості відповідно кваліфікованих і підготовлених нових сил. При тих обмеженнях, які існують щодо використання існуючих сил, при тих утрудненнях, які при рівневі культурности совітських держав, неминучі для підготовки нових працівників, совітській владі доводиться переводити регулювання господарського життя в усе складнішому масштабі все з тим же запасом людей у величезній більшості не досить кваліфікованих і уже переобтяжених працею. Припливу нових людей з відповідною підготовкою майже нема. Через те всі дефекти керування промисловостю, які постійно випливають і виявляються, не зважаючи на постійні і безупинні змагання до удосконалення апарату, не є випадковими — вони носять органічний характер. Фактів і прикладів, які свідчать про хиби, прорахунки і прогалини планового керівництва, совітська література і преса приводить в такій кількості, що було б цілком безнадійним пробувати їх наводити. Характеристичним є той факт, що в писаннях совітських авторів про планове керівництво ми все частіше знаходимо песимістичні нотки з приводу його перспектив і можливостей. Сумніви і скептицизм, щодо планового керівництва існують і публічно висловлюються провідниками совітської політики. Тим більше право маємо ми поставитися з недовір'ям до тих можливостей, які дає для совіт-

*) С. М и н а е в. К хоз. итогам 1927/28 г. «Хоз. Укр.» № 12. 1928.

ської промисловості планове керівництво в справі переведення програми індустріалізації.

При сумнівній доцільності організаційної структури совітської промисловості, при сумнівних можливостях, щодо загального зросту продукційності праці, загально-господарські результати совітської промисловості, оскільки вони висловлюються в собівартості промислових продуктів і в прибутковості державних промислових підприємств, так само не можуть виглядати дуже втішно. Приступаючи до вияснення ситуації в цьому обсязі, треба наперед відзначити ті спеціальні риси, з якими зв'язано поняття собівартості і прибутковості при умовах совітської господарки. Регульоване совітське господарство змагається усунути конкуренцію, яка є одним із основних регуляторів розмірів собівартості і прибутковості в умовах нерегульованого господарства. Замість конкуренції в характері регулюючого чинника виступає совітська влада, що володіє величезними засобами і величезним апаратом для впливу на розміри собівартості промислових продуктів. З тих окремих складових елементів, що визначаються собівартістю промислових продуктів, совітська влада не може впливати чи вірніше не повинна впливати (фактично, як ми бачили вище, справа стоїть інакше) на розміри амортизації, яка мусить визначатися загальними господарськими умовами. Поза тим совітська влада, концентруючи в своїх руках керівництво народнім господарством, визначає ціни на матеріяли і сировину, яка необхідна для промислової перерібки, за винятком хіба тих випадків, коли переробляється закордонну сировину; регулює ціну на паливо, об'єднуючи в своїх руках, як місця добування, так і самий процес добування його; регулює ціни на робочі сили оскільки є безконкурентним споживачем робочих рук; визначаючи організаційну структуру продукційного процесу, впливає на розмір продукційно-накладних видатків; регулюючи соціальне господарство і встановлюючи розміри тих тягарів, які припадають на окремі підприємства на соціальні цілі, впливає на розмір тих соціальних видатків, які падають на собівартість продукту. Так само щодо прибутку підприємств совітської промисловості. Прибуток є різниця між собівартістю і відпускнуою ціною. Оскільки регулюючий совітський апарат може впливати на розмір собівартості, оскільки, з другого боку, розміри цін на промислові продукти регулюються совітською владою при майже повній відсутності конкуренції в цілій низці галузів продукції з боку недержавної промисловості, є ясним, що можливості для встановлення довільної норми зиску одкриваються досить значні. При цих умовах, як розміри собівартості, так і розміри прибутку, уявляють собою рівноділяючу господарської кон'юнктури і певної системи регулюючих заходів совітської влади; обидві ці величини відбивають не тільки господарську ситуацію, але також певний напрям планового керівництва. А завдання планового керівництва, як ми знаємо, полягає у всебічній допомозі розвитку промисловості, який в умовах регульованої господарки

може обертатися і дійсно обертається в штучне пониження собівартості промислових виробів і створення для них фіктивної прибутковості шляхом перенесення дефіцитів на інші галузі народного господарства. Всі ці моменти необхідно мати на увазі, розглядаючи відповідні дані по українській совітській промисловості.

Основні фактичні дані відносно собівартості продуктів совітської промисловості є такі. Абсолютні розміри собівартості промислових виробів тепер є приблизно вдвічі вищі од довоєнних;*) це співставлення переводиться в загальносоюзному масштабі, але дані, що взяті тільки для української промисловості, не повинні дуже відбігати від даних загально-союзних. Порівнюючи дані передвоєнні і сучасні треба мати на увазі, що можливість порівняння тих і других є досить умовна, оскільки якість сучасних промислових продуктів є нижча від їх довоєнної якості; особливо це зниження якості помічається в останні три роки в зв'язку з висушеною директивою зниження собівартості; це останнє раз-у-раз переводиться шляхом зниження якості. Тенденції в зміні розміру собівартості характеризуються все далі йдучими утрудненнями в зменшенні розмірів собівартості; рекордних результатів, щодо зменшення розмірів собівартості українській совітській промисловості вдалось досягнути в 1924—25 р. (не спиняємося тут над оцінкою тих результатів з народньо-господарського погляду); слідуючі роки переведення зменшення собівартості зустрічається з поважними труднощами і відповідні директиви планового керівництва лишаються без виконання; в окремих галузях промисловості має місце піднесення собівартості. В окремих галузях промисловості зміни в розмірі собівартості були такі:**)

	1924/25	1925/26	1926/27	1927—28	
				1-ше пів-річчя.	2-ге півріччя.
кам. вугіль 1 тона	10,98	10,65	10,82	10,41	
чавун перед. 1 тона	50,36	52,70	51,65	50,08	50,03
чавун литий 1 тона	54,50	57,08	56,39	56,52	
болванка мартен. 1 тона .	72,36	75,87	77,11	74,42	

Згідно з другими джерелами зміни собівартості за передостанні два роки визначаються так:***)

	25/26 в % до 24/25	26/27 в % до 25/26
Донугіль	— 3	+ 1,9
Рудна пром (ЮРТ)		
Залізна руда	+ 22,6	+ 11,5
Марган	+ 17,3	+ 1,0
Цукрова заг. союза	— 25,6	+ 16,5

*) Утц Промышленность и ее конъюнктура в 1926—27 г. «Экон. Бюл. Кон. Инст.» № 11/12. 1927.

**) Конт. цифры народ. хоз. УССР на 1928—29 г.

***) О. Молчанов. Себестоимость промышленных изделий в 1926/27 г. «Эк. Обзор.» № 3. 1928 г.

По даних ВСНХ в 1927/28 р. по республіканській українській промисловості зниження собівартості досягло 6,6% замість запроєктованих 7%. По ряду трестів союзної промисловості має місце значне недовиконання плану:*)

	запроєктовано	фактичне зниження за 9 мес. 1927—28 р.
Південсталь	7	7,8
Коксобензол	11,2	9,7
Юрт: залізна руда	7,6	0,3
Донугіль	2,8	0,8
Юмт	4,7	1,9

Попередні контрольні цифри на 1928—29 р. проєктують зниження собівартості по союзній промисловості в 2—4%, по республіканській — 5—9%, по місцевій — на 8%. «Хоз. Укр.» № 8—9 1928).**)»

Совітські автори уважно спиняються над тими причинами, які утруднюють переведення зниження, а то й приводять до піднесення собівартості промислових виробів. Відзначаються причини організаційного і загально-господарського порядку. Серед причин організаційного характеру підносять в першу чергу ті хиби й перебої, які є в керуванні підприємством — безплячність, зайвість і недоцільність витрати засобів для адміністративно-оперативних видатків. Совітська преса подає величезну масу матеріалів з цього обсягу; звідси те гасло економії в адміністративних видатках, яке висунуено, як директива для переведення совітським господарським центром. Колиб навіть скорочення оперативно-адміністративних видатків для совітської промисловості було єдиним засобом для зниження собівартості промислових виробів, то і в цьому випадкові українська совітська промисловість мала б певні можливості; між тим вона, для цього розпоряджається цілим державним апаратом. Коли при цих умовах зниження собівартості йде зі значними перебоями, коли його в цілій низці галузів промисловості немає, це є дуже сумною ознакою для перспектив індустріалізації. Цей факт є доказом того, що процес раціоналізації промисловості поступає мінімальним темпом, коли не є відсутнім. Спинимось тепер коротко на справі прибутковості української промисловості. Вище ми підкреслили, що в умовах совітського господарства прибутковість промисловості зовсім не є тим показником, який свідчить про її сприятливе становище; можливості для здійснення впливів регулюючого характеру тут є значно більші, ніж в обсязі встановлення розмірів собівартості. Згадки про наявність прибутків в совітській промисловості, як ми підкреслили вище, з'являються з 1923/24 р., але дійсна наявність прибутків тоді є більш ніж сумнівною. Для з'ясування характеру прибутковості совітської промисловості за останні роки характеристичною є дуже різка аміна в розмірах цієї прибутковості з року на рік. Треба так само

*) С. Минаев. К хоз. итог. 1927—28 г. «Хоз. Укр.» № 12. 1928.

**) Перед новым хоз. годом. «Хоз. Укр.» № 8—9 1928.

мати на увазі, умовність самого поняття «чистої» прибутковості в умовах совієтського господарства. Чистий прибуток української трестованої промисловості в 1924/25 р. складав 63 мил. карб. 1925/26 р. цей прибуток в зв'язку зі зростом собівартості виносив лише 42 мил. карб.*) Колосальну різноманітність розмірів прибутковості в окремих галузях продукції яскраво характеризує слідуюча таблиця.**)

Відношення (в процентах) прибутку до основного капіталу трестів республіканської промисловості:

Трест и;	Відношення прибутків з років:		Відношення планових при- бутків 1927/28 до кап. на 1.X.1927
	1925/26 до капі- талу на 1.X.1925	1926/27 до капі- талу на 1.X.1926	
УТСМ	—	—	10,9
Хемугіль	2,2	страта	2,6
Сілікаттрест	2,0	2,7	4,5
Інтернаціонал	26,7	12,7	18,9
Укрмаштрест	—	8,7	12,5
Укрвзророзвод	—	11,2	8,9
Шкіртрест	22,1	29,1	12,8
Маслотрест	—	0	14,4
Махортрест	23,3	68,6	45,9
Тютюнтрест	29,4	14,2	23,4
Спиртотрест	5,9	6,8	5,2
Лісна промисловість ..	107,8	81,5	24,4
Текстильтрест	14,3	22,0	23,0
Укрбумтрест	31,6	15,4	19,4
Ф.Ф.-Шкло	—	20,7	20,5
Укрсільтрест	5,2	10,4	13,4

Ці дані характеризують різноманітність норм прибутковості окремих трестів і разом з тим вказують як трудно з'ясувати ці норми стоячи на господарському ґрунті; до прибутку совієтської промисловості входить безумовно елемент оподаткування і через те прибутковість її є дуже мало показною з погляду її дальших перспектив і досягнень промисловості.

Ми закінчили розгляд сучасного стану української промисловості в зв'язку зі здійсненням програму індустріялізації. Там, де дозволяла на те якість матеріалів, ми зробили певні висновки, які вказують на сумнівність і проблематичність досягнень в обсязі переведення індустріялізації в життя.

Зроблені висновки належить поповнити виясненням тих змін, які спричинила індустріялізація в цілому народньому господарстві і зазначенням тих перспектив і можливостей, які намічаються при сучасних обставинах для індустріялізації в майбутньому. Розгляд зазначених проблем і є завданням слідуючого розділу.

*) Персидский. Пром. Украины в 1925/26 г. «Хоз. Укр.» № 1. 27.

**) Шмидт. Финан. хозяйство пром. «Хоз. Укр.» № 1. 1928.

III.

Загальні досягнення в розвитку промисловости в зв'язку зі здійсненням програму індустріялізації, характеризуються слідуючими даними:*)

	1927/28 у	% до 1913 р.
Кам'яний вугіль	19.184,4	94,3
Антрацит	5.613,5	152,8
Залізна руда	4.411,4	69,0
Манган	543,4	204,9
Чавун	2.365,4	82,2
Сталь	2.395,0	102,2
Прокат	1.945,3	94,4
Цукор пісок	1.078,491	103,1
Населення в тис	30.206	110,3
Продукція пром. на 1 душу в руб.....	59,3	104,0

Наведені дані вказують, що традиційно повторювані фрази про досягнення нашою промисловістю в зв'язку з переведенням індустріялізації до довоєнного рівня підлягають певним досить значним обмеженням. Слід відзначити, що можливості дальшого зросту промисловости на основі використання довоєнного улаштування використані майже цілком і через те розвиток промисловости на старій продукційній базі є можливий в незначних розмірах.**)

Через те, напр., досягнення довоєнної норми продукції чавуна проектується лише в 1930/31 р., при чому воно зв'язується з будовою і пущенням в рух нових доменних печей;***) розвиток здобичі кам'яного вугілля за повільним вичерпанням вже обладнаних шахт плянується коштом здобичі в нових шахтах, які ще треба будувати, при чому на випадок незбудовання нових шахт на 1930/31 р. загрожує дуже значне зменшення здобичі.†) «Контрольные цифры народного хозяйства УССР на 1928—29 г.» констатують, що природним наслідком вичерпання добоєнних ресурсів основного капіталу і тої обставини, що наслідки капітальних вкладів ще не могли в вистачаючій мірі відбитися на продукції, є певне звільнення темпів розвитку продукції, що спостерігається останні два роки. Це звільнення виявляється перш за все в основній групі галузів української промисловости, в галузях, що виробляють засоби продукції». Намічений плян індустріялізації має на увазі переведення певних змін в структурі промисловости — більший розвиток галузів продукції, що виробляють засоби продукції, ніж розвиток галузів, що виробляють засоби споживання. Ці зміни можуть бути охарактеризовані такими даними: на 1.I.1914 р. робітники легкої індустрії складали 46% всіх робітників, а робітники важкої індустрії — 54%; відповідні дані на 1.I.1927 р. складають 37% і 63%.††) Про-

*) Контр. цифри нар. хоз. УССР на 1928/29 г.

**) С. М и н а є в, там же.

***) П ы ш н е в. Пятил. перспек. розв. укр. пром. «Х. У.» 1927. № 4—5.

†) К о з а к е в и ч. Ближайшие перспективы Донбаса. «Х. У.» № 1. 27.

††) М и н а є в, там же.

цент розподілу засобів продукції і засобів споживання в дозовні. цінах за рік складав в 1925/26 р. відповідно 48,1 і 51,9%, в 1926/27 рх — 53,1 і 46,9%. Зміни такого характеру неначе можна трактувати як певний успіх совітської політики, проте розгляд обставин, при яких відбулися ці зміни викликає сумніви, що до суті цих досягнень. Річ в тім, що дуже різке зниження продукції продуктів споживання було зв'язане з великим зниженням цін на сільсько-господарську сировину, яке в свою чергу вплинуло на зменшення засівів і на зменшення продукції відповідних родів сировини; в зв'язку з цим в 1926/27 р. мало місце навіть абсолютне зменшення в низці галузів продукції по обробці харчових річовин (цукрова, млинарська, олійна);*) цей темп зниження визнано небажаним самим плановим керівництвом, бо при спланованому українським ВСНХ зрості промислової продукції в 1927/28 р. в 20%, зріст продукції цукру намічено було в 59,1%, а олії навіть на 128,0%.**) Фактичний зріст продукції галузів цукрової промисловости, що виробляють засоби виробництва виносив до 1927/28 р. — 114,6%, а для галузів пром. що виробляють продукти споживання — 128,9%.***) Таким чином, досягнені здобутки індустріалізації належать до тих, які планове керівництво уважало за потрібне виправити.

Необхідно підкреслити, що той темп, в якому переводиться розвиток промисловости і здійснюється програм індустріалізації, є невисотачаючим, як у відношені до тої пропозиції, яка існує на робочі руки, так і у відношені до того попиту, який заявляє ринок. Інтенсивний зріст населення в останні роки, все зростаюче аграрне перенаселення — ці фактори виділяють для промисловости все більшу і більшу кількість робочих рук; збільшення кількості зайнятих робітників в порівнянні з пропозицією робочих рук йде занадто повільно, не зважаючи на те, що промисловість фактично має надмір робітників. В зв'язку з цим безробіття в країні все далі продовжує зростати і поширюватись. Статистика безробіття в совітській Україні поставлена незадовольняюче. Статистичні дані не охоплюють всіх безробітних, кількість їх штучно зменшується змінами в системі реєстрації. Проте, факт невпинного зросту безробіття не зустрічає заперечень в совітській літературі. Цей зріст характеризується слідуючими даними: †)

Число безробітних			
серед чл. професійних спілок у % на 1. X. 1923 року:			
Роки	Серед всіх чл. спілки	Група сезонних робітн.	Група індустріальних робітн.
1923.....	100	100	100
1924.....	114	124	106
1925.....	140	301	102
1926.....	196	508	146

*) Андиянов, там же.

**) С. Минаев, там же.

***). Конъюнктура нар. госп. УССР за 1927—28 р. Вид. Центр. Стат. Упр. Укр. № 3. 1928.

†) Хейман. Безр. на Укр. в 1925/26 г. «Х. У.» № 4—5. 1927.

Чисельність безробітних членів спілок включаючи й сезонних робітників в 1927/28 р. в порівнянні з попереднім роком зросла на 16%.*)

Темп розгортання промисловости не відповідає отже темпу розширення робочого ринку, але не відповідає він так само темпу розгортання ринку на промислові вироби. Ціла історія совітської промисловости характеризується товарним голодом — голодом, як на предмети господарського споживання, так і на продукти особистого споживання. Ось дані відносно попиту і пропозиції чавуну:**)

	1924/25	1925/26	1926/27
	В мільйон. пудів		
попит	90,0	152,0	197,0
пропозиція	81,0	130,4	154,3
%% задоволення..	90 %	85,8 %	78,3 %

Потреба в прокаті в 1926/27 р. складала 74% потреби 1912 р.; проте дефіцит в прокаті в 1926/27 р. складав 20,5%, а в 1925/26 — 27,2% всієї потреби. Ці дані взяті в загально-союзному масштабі, проте, вони характеризують у першу чергу становище в металургії України. Що торкається товарного голоду на продукти особистого споживання, то цей факт є остільки відомий і нормальний для совітських відносин, що на ньому навряд чи треба спинятися ширше.

Попередній аналіз встановлює всю сумнівність дотеперішніх досягнень в обсязі здійснення індустріялізації. Лишається тепер спинитися над питанням про майбутні можливі перспективи в цій царині.

Можливість поступу на шляху індустріялізації зв'язана з наявністю цілої низки обставин. Мусять існувати умови, які забезпечують можливість раціональної постановки продукційного процесу і дальшого поширення його раціоналізації. Мусить бути забезпечена реалізація витворених продуктів на ринкові, отже необхідний ринок, можливість розширення вмістимости якого має широкі межі. Мусять існувати обставини, які забезпечують приплив до промисловости нових капіталів, як місцевих так і закордонних. При тих своєрідних обставинах, в яких відбувається розвиток господарського життя на Україні основну і першорядну роль грає справа про приплив до промисловости нових капіталів. Особливо важливим є розв'язання цієї справи — припливу капіталів в значнішій кількості для нашої важкої індустрії — в першу чергу для української металургічної промисловости. Висока ступінь механізації, яка мала місце в українській металургії, ціла складність її організаційного і технічного улаштування — все це привело до більшого зруйнування її і вимагає в цілях відновлення значніших і більших вкладів капіталу. При цих умовах справа вияснення майбутніх перспектив індустріялізації зводиться

*) А. Л и в ш и ц. Мероприят. по борьбе с безраб. на Украине. «Воп. Тр.» № 10. 1928.

**) Черная металлургия в нэр. хоз. СССР. «Эк. Об.» № 3. 1927 р.

перш за все до вияснення можливости припливу нових капіталів у промисловість.

Фактичні дані відносно припливу нових капіталів в українську промисловість слідуєчі.*) Капітальні вклади в промисловість в міл. крб.: 1924/25 — 97,4, 1925/26 — 236,7, 1926/27 — 328,3, 1927/28 — 417,7.

Співвідношення капітальних вкладів в союзну, республіканську і місцеву промисловість характеризує така таблиця:

	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28
союзна	71,9	74,6	82,0	82,2
республік.	21,8	21,2	14,0	13,4
місцева	6,3	4,2	4,0	4,4
вся територ.	100	100	100	100

Важно вияснити питання, оскільки існуючі розміри капітальних вкладів відповідають вимогам промисловости. Дані, які є в літературі, приводять до негативної відповіді на це питання. Вже самий розподіл капітальних вкладів по роду їх призначення, хоч ступінь його докладности є не цілком певна, вказує, що капітальні вклади лише в обмежених розмірах ідуть на нові капітальні роботи; вони переважно витрачаються на пристосування і ремонт старого улаштування, а на нові роботи лишаються лише незначні суми. При цьому й при такому розподілі витрачувані суми лише в обмеженій ступені задовольняють існуючі потреби. Спізнення розгортання цукрової промисловости і незначний темп її майбутнього розвитку — п'ятилітній перспективний план пояснює поміж іншим спізненням відновлення і реконструкції основного капіталу і неможливістю знайти для цього кошти в майбутньому.**). Відносно сум, призначених на капітальні затрати в 1927/28 р. по металургії, зокрема по Південсталі, совітський автор висловлює таку думку: «ця сума повинна бути визнана мінімальною вже в 1927/28 році. Південсталь вводить останні резерви і може статись, як що не буде вжито відповідних заходів, що дальшому розгортанню витворчих сил країни буде якраз загрожувати металургія».***) Диманштейн вказує, що капітальні вклади для цілої промисловости лише з 1925/26 року почали перевищувати розміри витрачення, і підкреслює, що те поширення металургічної промисловости, яке має на увазі п'ятилітній перспективний план, в жадний спосіб не може бути забезпечено бюджетними асигнуваннями.†) «Контрольные цифры нар.

*) Контр. цифри нар. хоз. УССР на 1928—29 г.

**) Перспективы развертывания нар. хоз. СССР на 1926/27—1930/31 г.

***) Б е н ч и н. Контр. цифри в укр. пром. в 1927/28 г. «Х. У.» № 7. 1927 р.

†) Д и м а н ш т е й н. Проблема районирования металлопромышленности.

хоз. УССР на 1928/29 г.» констатують: «Стан основного капіталу української промисловости, особливо важкої, характеризується дуже значною фізичною й моральною витраченістю... Хоч розмір капітальних вкладів в промисловість на 1928/29 р. запроєктований контрольними цифрами і є значний, все таки він не задовольняє елементарних потреб, можна сказати, ні одної галузі промисловости і є тим мінімумом скорочення, якого не можна перевести без шкоди для дальшого розвитку народного господарства». Інший совітський економіст дає загальну песимістичну оцінку досягнень в обсязі капітального будівництва й зазначає: «до сього часу (на початок 1926/27 р.) на Україні немає ні однієї закінченої районної електростанції; в будівництві по зв'язку тільки з 1925/26 р. йде нове будівництво, транспорт щойно тепер підходить до межі розтрати свого основного капіталу, а можливо що навіть не покриває своїми капітальними вкладами всієї амортизації в її реальному обсязі».*)

Обмеженість і недостаточність теперішніх капітальних вкладів в українську промисловість не могли дати більших стимулів до ширшого її розгортання. Але чи є забезпечена можливість цих вкладів на майбутнє й їх зріст? Відповідь на це питання в значній мірі вирішує також й саме питання про перспективи індустріялізації.

Джерела покриття тих коштів, які призначаються на капітальні затрати, поділяються на слідуючі: власні засоби промисловости, ті кошти, які здобуті шляхом внутрішньо-промислового нагромадження, далі ті кошти, які поступають з банкового кредиту, бюджетних асигнувань і чужоземного кредиту. Згідно з п'ятилітнім перспективним планом, проєктовані до вложення в промисловість 2.037 міл. карб., по джерелах мають бути розподілені так:**)

амортизаційний фонд.....	494	міл. карб.
нерозподілений зиск	350	„ „
позички Ц. К. В.....	161	„ „
чужоземний кредит	200	„ „
бюджетні асигнування	832	„ „

Разом 2.037 міл. карб.

Розглянемо, оскільки реальними є можливості одержання коштів з усіх зазначених джерел і оскільки ці джерела підлягають розширенню. З нашого розгляду ми можемо майже цілком усунути аналіз тих можливостей, які випливають з використання закордонного і банкового кредитів. Можливість припливу закордонних капіталів є в першу чергу питання не господарчого, а політичного характеру. Всі спроби здобути більші закордонні кредити до сього часу дали мінімальні результати. Можна думати, що такі наслідки будуть і при дальших заходах знайти й поширити закордонні кре-

*) Г е н е с. Капитальные вложения и строительство. «Х. У.» № 1. 1927 р.

**) Пы ш н о в. Пят. персп. разв. укр. пром. «Х. У.» № 4—5. 1927.

дити, оскільки вони будуть мати місце при захованні сучасної політичної системи. Слід зазначити ще, що необхідність використати в широких межах закордонні кредити, необхідність оперти переведення індустріялізації на допомозі західно-європейських капіталів виразно підкреслюється й зазначається багатьма совітськими авторами. Так само дуже обмежені можливості одкриваються для нових вкладів капіталів за допомогою розширення банкового кредиту. В свій час, після встановлення червінцевої валюти в зв'язку з відсутністю в країні грошових знаків і необхідністю заповнити існуючу порожнечу, випуск в обіг нових грошових знаків переводився досить широко і промисловість одержувала досить значні кредити. Кредити ці повертались і повертаються слабо. Заборженість промисловості зростає. Дальше значніше поширення кредитів при існуючій в країні ситуації могло б загрожувати міцності грошового обігу й привести до інфляції. При таких умовах, — а ці умови не мають скороминучого характеру — значніших можливостей для розширення банкових кредитів сподіватися не можна.

Єдиними більш значними ресурсами для поступлення нових засобів у промисловість, як то зрештою визначає й перспективний план, є кошти, які мають поступити з внутрішньо-промислового нагромадження і бюджетних асигнувань. Ми вважаємо, що розгляд можливостей впливів з цих двох джерел ми маємо право об'єднати. Ці джерела в умовах совітської господарки мають в дуже значній мірі спільне походження і спільний характер. Вище в своєму місці ми підкреслювали, що ми не відкидаємо факту наявності внутрішньо-промислового нагромадження в певних підприємствах і навіть певних галузях державної промисловості. Але разом з тим ми зазначали, що внутрішньо-промислове нагромадження в умовах совітської господарки є наслідок двох факторів — доцільної господарської діяльності даного промислового комплексу і відповідної регулюючої політики совітського уряду, який, будучи монополістом, ставить промисловість в спеціально упривілейоване становище. У внутрішньо-промисловому нагромадженні є отже той самий елемент вилучень з національного прибутку, який є характеристичним для асигнувань в бюджетному порядку. В одному випадкові вилучення переводиться податковим шляхом, в другому — заходами по регулюванню господарського життя, але джерело тих вилучень є те саме — загальний національний прибуток. Держава здійснює і тут і там певний перерозподіл національного прибутку. Які ж можливості в цій області? Спинимось на податковому обтяженні. Співвідношення між податковим прибутком зводного (загально-союзного) бюджету і народнім прибутком виглядає так (в міл. карб.).*)

	1913	1924/25	1925/26	1926/27	1927/28
Нар. прибуток	15.130	15.589	20.252	22.560	24.208
Податк. приб.	1.790	1.565,5	2.112,2	2.833	3.062
%-е відношення....	11,8	10,0	10,4	12,6	12,6

*) Боголепов. О некоторых тенденциях в развитии наших финансов. «Пл. Хоз.» № 9. 1927.

Совітський автор зазначає:*) «уважне вивчення і аналіз останнього досвіду з піднесенням дуже багатьох ставок і тарифів привели держплан спілки до висновку, що податковий тягар даної хвили підійшов до останньої межі, перехід через яку не тільки не обіцяє фіскові якихось вигід, але навіть може принести шкоду бюджетовій рівновазі. На такий саме позиції стоїть і наркомфін, у якого є також і безпосереднє вражіння від праці податкового апарату.» Висновок двох совітських установ, які цілком не мають нахилу до песимізму, не доводиться запідозрювати, в якій небудь однобічності тим паче, що він може бути стверджений посилкою на думку цілої низки совітських діячів. При цій констатованій напруженості податкового пресу про можливість збільшення бюджетових асигнувань на цілі індустріялізації, говорити не доводиться. Доводиться спинятися на другому питанні — на реальності намічених розмірів асигнувань. Подамо з приводу цього думку двох совітських авторів: «розмір бюджетових асигнувань конструюється, як «заявка», не зважаючи на можливість її реалізації. Все це робить будову пляну дуже несталою, можна сказати навіть неможливою до здійснення,**) що ж торкається конкретних випадків, то «п'ятилітня гіпотеза по металу вже скрахувала для перших двох років (1925/26 і 1926/27 р.р.) не лише у відношенні до розмірів продукції, але й у відношенні до руху собівартості і темпу внутрішнього нагромадження. Те саме по суті стосується й розміру капітальних затрат, що неминуче веде за собою зниження проти проектного розміру продукції, а для дальших років і розміру державного фінансування.***) Доводиться отже уважати, що асигнування за рахунок бюджету не тільки не можуть бути збільшені, але навпаки: підлягає сумнівам можливість реалізації дотацій навіть в намічених розмірах. При загальній своїй бідності країна не може видержати постійно зростаючих асигнувань на допомогу промисловості в той час, коли асигновані кошти витрачаються в значній своїй частині не економно і недоцільно. Відповідь на це питання передрішає також розв'язання питання й про можливе асигнування на капітальні затрати коштом внутрішньо-промислового нагромадження; в цьому останньому так само є елементи використання національного прибутку, межі якого вже зазначились при переведенні вилучень податковим шляхом.

Попередній виклад приводить нас, таким чином, до висновку, що можливості для поширення і розвитку індустріялізації при сучасних умовах для народного господарства УССР є дуже обмежені. Незначність і обмеженість теперішніх досягнень в цій галузі йде поруч з дуже незначними перспективами в майбутньому. Слід додати до того, що перші часи здійснення програму індустріялізації припали в УССР на врожайні роки, які допускали можливість більших вилучень з національного прибутку для субсиду-

*) Боголепов. Там-же.

**) Халтулари. Промфинплан укр. пром. на 1927/28 г. «Х. У.» № 1. 1928 г.

***) Диманштейн. Там-же.

вання промисловости. Неурожай 1928 року ситуацію промислово-сти ускладнив до високої міри й привів до жорстокої загальної господарської кризи.

Березень 1929 р.

Doc. V. Sadovskyj.

Problém industrialisace v národním hospodářství U. S. S. R.

(Résumé.)

Toto pojednání je věnováno výzkumu otázky industrialisace se zřetelem k tomu, která je nyní uskutečňována sovětskou vládou. Pojednání obsahuje tři části. V první se uvažuje o úkolech, které si vytkla komunistická strana a sovětská vláda, uvádějice na denní pořádek heslo industrialisace země. Pro směrodatné sovětské činitele industrialisace odpovídající nynějšímu směru stalinovské politiky je prostředkem pro udržení hospodářské samostatnosti „socialistické“ S. S. S. R. vůči buržoasnímu Západu.

Je to soustava zákroků, které se uskutečňují v zájmu S. S. S. R. jakožto celku bez zřetele k vývojovým zájmům, výrobním silám jednotlivých jejích složek, zejména Ukrajiny.

V druhé části se podává ve všeobecném přehledu charakteristika stavu Ukrajinského průmyslu v období, kdy heslo industrialisace stalo se základním pokynem pro usměrnění řízení hospodářských záležitostí; přehledu jednotlivých momentů, charakterisujících celkový stav průmyslu, předchází kritický posudek věcnosti sovětských pramenů, jsoucích k dispozici pro vysvětlení přítomné situace v průmyslu. V třetí části jest krátce pojednáno o dosavadních vymoženostech industrialisace a jejích vyhlídkách se zřetelem k nynějším, politickým a hospodářským podmínkám. Spisovatel zdůrazňuje nepatrnost těchto vymožeností a obmezenost příštího vývoje industrialisace při využití pouze vnitřních hospodářských pramenů.

Doc. W. Sadovskyj.

Das Industrialisierungsproblem in der Volkswirtschaft der Ukrainischen Sowjetrepublik.

(Résumé.)

Die vorliegenden Ausführungen sind dem Industrialisierungsproblem, wie es heute von der Sowjetregierung gestellt und gelöst wird, gewidmet. Die Arbeit zerfällt in drei Teile: der erste Teil befasst sich mit der Beleuchtung derjenigen Aufgaben, die die kommunistische Partei und die Sowjetregierung mit dem Schlagwort der Industrialisierung des Landes ins Auge fassen. Für die herrschenden sowjetistischen Kreise ist

die Industrialisierung im Einvernehmen mit der stalinistischen Linie ein Mittel, mit dessen Hilfe man die wirtschaftliche Selbstständigkeit der „sozialistischen“ Sowjetunion gegenüber dem bürgerlichen Westen behaupten zu können glaubt. Dieses System der Bemühungen, die im Interesse der Sowjetunion als eines Ganzen realisiert werden, nimmt keine Rücksicht mit den Interessen der Produktionskräfte und ihrer Entwicklung in den einzelnen Ländern und insbesondere in der Ukraine. Der zweite Teil gibt die Charakteristik der ukrainischen Industrie in ihren Grundrissen für diese Periode wieder, in der das Schlagwort der Industrialisierung zur Richtschnur der planmässigen Leitung wurde; die Erörterung der einzelnen Momente der Industrie geht ein kritischer Überblick des sowjetistischen Materials und seines Wertes, das zur Beleuchtung des gegenwärtigen Zustandes der Industrie benützt werden kann, voran. Der dritte Teil untersucht kurz die Ergebnisse der Industrialisierung und ihre Zukunft im Hinblick auf die gegenwärtigen politischen und wirtschaftlichen Bedingungen. Der Autor stellt fest, dass die Ergebnisse dieser Bemühungen unbedeutend sind und dass auch der weiteren Entwicklung der Industrialisierung in den Grenzen der inneren wirtschaftlichen Ressourcen keine nennhafte Erfolge beschieden sind.

До iсторії економічної думки на Україні.

(Микола Зiбер.)

Передбачити майбутнє здатний
лише той, хто зрозумів минуле.

Сен-Сiмон.

Исторія економічної думки на Україні — це галузь, до якої українські вчені до цього часу майже не торкалися. Не говорячи вже про систематичне розроблення цього питання, навіть ще не поставлено тих віх, що по них можна було б таку історію скласти. Що правда, проф. Шимонович,^{*)} в своєму курсі історії політичної економії, присвятив Україні окремий розділ, але він обмежився лише коротенькими характеристиками сучасних наших економістів, починаючи з проф. Туган-Барановського. Між тим, вже значно раніше серед українців можна відмітити цілий ряд економістів, що своїми працями прислужилися до розроблення тих чи інших ділянок економічної теорії, або принаймні були передатчиками чи популяризаторами західньо-європейських економічних думок на Україні. Між ними одно з найвизначніших місць по праву належить Миколі Зіберу, що розпочав свою наукову діяльність з кінцем 60-х р. р. минулого століття.

Великої міри вчений, що його авторитет примушені були визнавати навіть люди, що трималися цілком інших поглядів,^{**)} Зібер значну частину своєї праці й енергії присвятив також громадській діяльності і то на українському ґрунті.

Ми не вважаємо, що до пантеону українських учених можна причисляти лише тих учених, хто був активно зв'язаний з українським національним рухом, але ставлячи навіть таку вимогу до Зібера, що був, як побачимо далі, одним з найдіяльніших членів Київської «Старої Громади» і такої по суті української організації, як «Юго-Западный Отдѣл Русскаго Географическаго Общества», ми не маємо жадних підстав і жадного права залишити його поза межами історії українського наукового і громадського руху. На жаль, українські діячі того часу, що з ними разом працював Зібер, а з деякими був особливо в приятельських відносинах, залишили нам дуже і дуже мало спогадів про нього. Хиба лише Драгоманов,

^{*)} Проф. І. Шиманович. Історія політичної економії. Львів — Київ. 1923.

^{**)} Див. Н. К. Михайловскій. Собрание сочинений. 1909. Т. VII, стор. 319.

у своїй «Автобіографії» та «Споминах» частіше згадує про Зібера, що був особистим його приятелем, і то з великою симпатією та повагою; але ширшої, більш суцільної характеристики його і там ми не знаходимо. Можливо, що про Зібера і особливо про його погляди на українську справу та його працю на українському ґрунті ми довідалися б більше, якби пощастило знайти того некролога, що його мав писати в р. 1888 Драгоманов по просьбі Франка до 2-го числа Львівського «Товариша», що так і не вийшло,*) а видно, що щось таке Драгоманов спеціально про Зібера написав, бо й Павлик згадує про якісь спомини Драгоманова про Зібера, що ніби застріли десь в руках «молодих».**)

А тим часом, для з'ясування цієї цікавої для нас постати доводиться користуватися переважно уривочними відомостями, що їх можна назбирати в спогадах, так наших людей, як і чужих.

Характеризуючи Зібера, як людину, проф. Овсяннико-Куликовський в своїх спогадах пише так: «Воскрешая в памяти его образ, я с томящей болью умиленно думал о том, что этот, столь на вид суровый и строгий человек был наделен душою нежною и болезненно-чувствительною ко всему злу человеческого существования и к тяжелым ударам жизни»***) «Это была — згадує учитель Зіберів проф. Романович-Славатинський — натура нервонная, глубоко впечатлительная, с которой не всегда мог справиться его уравновешенный положительный ум. Он как-то трепетно и лихорадочно относился к явлениям жизни и к вопросам науки, представлявшейся ему царственной богиней, у ног которой он мог повергаться ниц с постом и молитвою. Чистокровный идеалист, он не способен был ни к какой сделке и компромиссу; безглаголиво и нетерпеливо он относился ко всему, что не подходило под его чистые пуританские требования...»†) Проф. А. І. Чупров, згадуючи про Зібера, каже: «Те, кто вспомнит еще глубокий аналитический ум, детски-чистое сердце, идеальную доброту, безукоризненную честность не только поступков, но и сокровенных его помышлений — те не могут не прибавить еще несколько лишних черт к его симпатичному образу.»††)

Порівнюючи мало можна знайти чого й щодо характеристики наукової діяльності Зібера. Учені, що працювали в тих галузях науки, якими займався Зібер, цитували думки його, посилалися на його авторитет, а проте до останнього часу ми мали лише дві-три невеликих статті, в яких стисло схарактеризовано його, як ученого економіста. «М. І. Зібер — говорить проф. Чупров, — являє собою найчистіший тип ученого, що так рідко трапляється в наші дні. Всі його турботи й думки були зкупчені на вивченні улюбленої

*) Див. Листування Франка і Драгоманова. К. 1928, стор. 266.

**) Див. М. Грушевський. З починів українського соціалістичного руху. 1922. Відень, стор. 113.

***) Овсяннико-Куликовский. Воспоминания. Петроград. 1923, стор. 144.

†) Романович-Славатинский. Голос старого профессора. Вып. 2. 1903.

††) А. И. Чупров. Речи и статьи. Т. I, стор. 517.

науки та на учено-літературних працях. В самій політичній економії Миколу Івановича цікавили не стільки практичні питання, що ними займається більшість сучасних спеціалістів цієї науки, а, навпаки, теоретичний, філософський її бік... При такому напрямкові ума Зібер головну свою увагу звернув на глибоке вивчення англійських класичних економістів і пізніших їх наслідувачів. Знання і начитаність його в цьому відділі літератури були надзвичайні і виявляються на кожній сторінці його праці. Особливо цинив Зібер із англійських класиків Д. Рікардо, а з новіших його наслідувачів — К. Маркса.*)

Проф. А. А. Мануйлов,**) характеризуючи Зібера, як «гарячого прихильника і талановитого популяризатора ідей Маркса», вважає, що завдяки його працям була уґрунтована думка про внутрішній зв'язок між класичною економічною школою та вченнями соціалізму та комунізму, яка думка здобула собі широке признание в економічній літературі. Зібер спричинився до того, що Рікардо і Маркс стали в кол. Росії на довгий час найбільш авторитетними і найбільше популярними економістами і то до такої міри, що на їх вченнях були побудовані всі, за незначними виїмками, курси політичної економії, що викладалися й писалися там в кінці ХІХ століття.

Але не лише в галузі теорії політичної економії зайняв почесне місце Зібер. Його праці з теорії статистики мали значний вплив на молодше покоління наших статистиків, особливо на О. Русова, і спричинилися до утворення у нас так зв. чернігівської школи статистиків. В історії кооперативного руху на Україні Зібер займає місце одного з піонерів, що студіює кооперацію теоретично і працює в ній практично. Цінну спадщину залишив по собі Зібер також в галузі науки права, а особливо в генетичній соціології, якою він дуже захоплювався і якій надавав великого значіння для розроблення різних питань економічної теорії.

Нарешті, Зіберові належить перше місце в переоцінці цінностей тих соціально — політичних ідей, що панували в р.р. 60—70-х серед російської та й української передової інтелігенції. Коли на Заході тоді вже під впливом господарського життя економічна думка примушена була визнати неминучість капіталізму, в Росії залишилися ще пануючими серед російської передової інтелігенції народницькі думки про штучність капіталізму на російському ґрунті. Російськи народники вважали, що не слід допускати «подібному порядку» (капіталізму в. С.) виникнути на їх власному ґрунті, і закликали інтелігенцію до «будування с а м о с т і й н о ї схеми еволюції економічних відносин, що відповідали б потребам і умовам розвитку Росії».***) «Ми вірили — писав Н. К. Михайловський, що Росія може собі прокласти нову історичну путь, одмінну від

*) Ibid. стор. 515.

**) Пор. Проф. А. А. М а н у й л о в. Политическая экономия. М. 1919, стор. 41.

***). Див. Наши разногласия. СПб. 1893, стор. 114.

європейської».*) І в цей час, коли в це вірили не лише народники, а й майже вся тодішня передова російська інтелігенція, Зібер категорично заявляє, що «доки мужик не вивариться в фабричному казані, нічого путнього у нас не вийде». Це значило, що економічна еволюція Сходу Європи має йти своїм природнім, вже випробованим на Заході, шляхом, не звертаючи увагу на «своєрідність» та «окремішність» російських умов, як вона йшла на Заході, не рахуючися з думками ні французських «просвітителів» типу Гольбаха та Гельвеція, яким хотілося встановити панування розуму та рівності замість купецьких інтересів, ні німецьких утопістів, що вперто протиставляли Німеччину Західній Європі (Англії, Франції) і вважали німецьку інтелігенцію закликаною одвернути од їхньої батьківщини чашу капіталізму. І ця Зіберова думка набрала настільки великого авторитету, що серед російської інтелігенції почалася переоцінка вартостей, яка й привела до того, що питання про шлях економічного розвитку тодішньої Росії вирішилося незабаром «на користь того теоретичного напрямку, який ґрунтувався свої висновки на наукових поглядах К. Маркса і його школи»**). Ця перемога, як далі свідчить Богдан Кістяковський, «належить до найбільшчужіших сторінок в історії теоретичних боїв взагалі, бо рідко траплялося, щоб теоретична суперечка закінчувалася так швидко і з таким незвичайним успіхом»***).

І цікаво те, що російські марксисты, яким так багато прислужився Зібер, яких він, без сумніву, був безпосереднім учителем, якось ніби навмисне замовчували його. Один із видатних теоретиків марксизму в кол. Росії Г. В. Плеханов, який був особисто знайомий з Зібером, для якого Зібер був «першим посередником в ознайомленні з ідеями матеріялістичного пояснення історії»,†) який під впливом Зібера перейшов від народництва до марксизму, — цей самий Плеханов в одній із своїх статтів, говорячи про «одного з талановитіших учнів та популяризаторів Маркса», маючи тут на увазі саме Зібера, не вважає навіть потрібним назвати ім'я Зібера,††) далі, пересипаючи свої твори цитатами Зібера, так само не вважає потрібним назвати ім'я свого вчителя, автора цих цитат.†††) А найцікавіше це те, що Плеханов, пишучи історію розвитку громадської думки в Росії, не тільки не згадує свого вчителя, а заявляє: «... в теоретическом отношении 70-е годы давали нам чрезвычайно мало, так как «наследство»; завещанное нам ими, оставляло совершенно незаполненной ту пропасть, которая отделяла русский соци-

*) Н. К. Михайловский. Сочинения. Т. VI, стор. 952.

**) Б. А. Кистяковский. Социальные науки и право. М. 1916, стор. 73.

***) Ibidem.

†) Рязанов. «Предисловие редактора» до I тому творів Плеханова.

††) Ваганян Г. В. Плеханов. Цит. за «Войовничий матеріяліст». № 1, стор. 155.

†††) «Войовничий матеріяліст», № 1, стор. 156.

а л и з м бакунинського или лавровського оттенка от н а у ч н о г о с о ц и а л и з м а Западной Европы».*)

Таке можна сказати, лише конфіскувавши з два десятки досить таки солідних, так по розмірах, як і по змістові статтів Зібера, що друкувалися саме в 70-х р.р. в журналах «Современные Записки», «Знание» та «Слово», а між ними полеміка з Жуковським, «Ласаль через окуляри Чичерина, «Чичерин contra Маркс», «Діалектика і її пристосування до науки» і т. д.

Чим саме пояснити це замовчування Зібера Плехановим — сказати тяжко. Можливо, що тут відігравало роллю бажання Плеханова бути першим, хто заповнив ту «пропасть», що на його думку, не була заповнена. А можливо, що Плеханов додержував ту обіцянку, яку дав, розгнівавшись на Драгоманова, ще в р. 1880, а саме: «там где есть одна страница, написанная мною, не может быть похвалы господам украинофилам».**)

Чи не пояснюється цим і те, що Плеханов так і не написав для «Отечественных Записок» статті про Зібера, якої так просив од нього Михайловський.

На жаль, українські соціялісти, а зокрема соціал-демократи ще до цього часу не спромоглися визначити місце Зіберові в історії українського соціялістичного, згідно соціал-демократичного руху, ідейним основоположником якого, без сумніву, він був.***)

* * *

Народився Микола Зібер в м. Судаці на Таврії року 1844. Батько його походив із швайцарських виходців, що оселилися на Україні, а мати була українка. Чим саме займався батько Зіберів точних відомостей не маємо. Маємо лише вказівку, що він співробітничав в «Таврических Губернских Ведомостях», де в №17 р. 1850 за підписом «Химик Иван Зибер. Судак. 3 апреля 1850 года» вміщено статтю: «Новое средство для истребления насекомых на виноградных лозах».†) Сина свого батьки віддають учитися спочатку до Ялтинської, а потім до Симферопільської гімназії, яку молодий Зібер і закінчив р. 1864. З часів перебування в гімназії нам за нього відомо лише те, що р. 1860 при переході з 4-ої до 5-ої класи Симферопільської гімназії Зібер дістав «за отличные успехи при таковом же поведении» похвального листа.††)

По скінченні гімназії, Зібер іде до Києва і вступає на правничий факультет Київського університету. Студіюючи правничі науки, Зібер все ж більше цікавиться питаннями політичної економії, яку викладав тоді в Київському університеті дуже популярний серед студентів проф. Н. Х. Бунге, відомий в той час ліберал, що вихований був на творах Сміта та Рікардо, а потім росій-

*) Г. Плеханов. Очерки по истории общественной мысли XIX в.

**) Л. Г. Дейч. Г. В. Плеханов. 1922, стор. 79.

***) Пор. Грушевський, ор. cit. стор. 15.

†) Мик. Ткаченко. М. І. Зібер у Києві. Ювіл. Збірник на пошану акад. М. Грушевського. Київ. 1928, стор. 350.

††) Ibidem.

ський міністр фінансів. Проводячи практичні справи з політичної економії, Бунге звернув увагу на Зібера, який «знанням багатьох чужих мов, начитаністю, любов'ю до предмету своїх занять тоді вже мав великі дані, що гарантували дальшу його вчену діяльність».*) А його кандидатська праця «О незаконнорожденных», в якій Зібер виявив «цілковиту самостійність думки», підтвердила спостереження Бунге, і він запропонував Зіберові, по скінченні університету, залишитися при університеті для підготовки на професора при кафедрі політичної економії та статистики. Чекаючи вільної стипендії, Зібер р. 1867, зараз же по скінченні університету, приймає посаду мирового посередника на Волині, але через 8 місяців повертається до Києва і блискуче складає при університеті магістерський іспит, на якому, на пропозицію проф. Бунге, викладає перед факультетом нову ще і мало відому тоді теорію К. Маркса, що її гарячим прихильником вже тоді він був.

Склавши іспита, Зібер працює над своєю магістерською дисертацією; але працюючи науково, він багато енергії віддає й громадській діяльності.

Центром національно-свідомої частини українського громадянства була тоді в Києві «Стара Громада», що складалася переважно з професорів та осіб, що належали до вчених та літературних українських кол взагалі. До цієї Громади тоді належали такі відомі в історії українського громадського руху особи, як В. Антонович, Ф. Вовк, М. Драгоманов, О. Русов, М. Старицький, П. Чубинський, П. Житецький і др. В сфері ідей цієї громади знаходився і Зібер. Ми не маємо точних відомостей, чи вже в той час він формально належав до Громади, але близькість до таких активних діячів Громади, як Антонович, Драгоманов, Русов, говорить за це. В кожному разі, погляди Зібера в той час були аналогічні з поглядами громадян, про що свідчить хоч би стаття Зібера, що написана була ним в р. 1871 спільно з Драгомановим під назвою «Видумки «Киевлянина» и польських газет о малорусском сепаратизме».***) Говорять про участь Зібера в праці серед робітників Київських залізничних майстерень, як також про його зв'язки з Чигиринськими бунтарями.***) Близько він стоїть і до нелегальних гуртків молоді, де викладає політичну економію. Про один із таких викладів згадує і Драгоманов в своїй «Автобіографії»: «...з інших рефератів в кружку пам'ятаю виклад «Капіталу» Маркса, зроблений недавно скінчившим студентом, а після моїм близьким другом, М. Зібером».†) На цих викладах бував і С. Подолінський, соціально-політичні погляди якого складалися безумовно під впливом Зібера.††)

*) Университетские Известия. Киев. 1873. № 11.

**) Див. Д. Е. Бованенко. Мик. Іван. Зібер. Наукові Записки Київського Інституту Народного Господарства. Т. IX, стор. 9—11.

***) Слабченко. Передмова до книжки Зібера: «Очерки первобытной экономической культуры». Одеса. 1923, стор. VIII.

†) М. П. Драгоманов. Автобіографія. Львів. 1896, стор. 351.

††) Див. Грушевський. Op. cit., стор. 18.

На цей же період припадає зацікавлення Зібера кооперацією. А. В. Меркулов,^{*)} говорячи про те, що «вкооперативній (російській В. С.) літературі першого десятиліття виділяється вінок з чотирьох імен — Чернишевський, Зібер, Михайлов і Балін, — зазначає, що з них лише Балін займався кооперацією практично. Це твердження в частині, що стосується до Зібера, безумовно, не вірне, бо в р. 1868 він бере близьку участь в організації одного з перших споживчих кооперативів на Україні — «Товариства споживачів» у Києві, фундаторами якого були члени Київської Громади; члени Громади відіграють головну роль і в фактичному веденні справ цього товариства, бо в складі Ради його, яка, власне, була і Управою, ми бачимо таких громадян, як О. Кістяковський, М. Драгоманов, В. Рубінштейн, В. Беренштам, В. Антонович, П. Житецький і друг., як також і самого Зібера, якого вибирають на голову цього товариства.^{**)} Товариство це з самого початку існування досить широко розвинуло свою діяльність: шукаючи можливості добувати крам по дешевих цінах з перших рук, воно увійшло в зносини з іншими аналогічними товариствами на Україні, як Одеське, Борзенське, Єлисаветградське та Керченське, і діставало від них деякі продукти, як також і само поставляло потрібний цим товариствам крам з Києва.^{***)}

Працюючи в товаристві, як голова його, Зібер мав можливість обізнатися практично із споживчою кооперацією, а це мало велике значіння при освітленні різних питань споживчої кооперації в його першій друкованій праці: «Потребительныя Общества», що вийшла в Києві р. 1869 на 105 сторінках друку. Історики кооперації на Україні або зовсім не згадують про цю працю, або якщо часом і згадують, то якимось між іншим і шкідують слів, щоб сказати про неї більше, а між тим це є перша книжка не лише на Україні, а в цілій тодішній Росії, в якій обговорюється різні питання спеціально споживчої кооперації,^{†)} і написана вона вченим економістом, який серйозно вивчає її, як суспільно-економічне явище з підходом об'єктивно-науковим без домішки того елемента утопізму, що його можна спостерігати в писаннях і проповідях піонера української кооперації Баліна, чи в книжці Пфайфера,^{††)} яка незадовго перед тим була перекладена на російську мову.

В р. 1871 Зібер захищає свою магістерську дисертацію на тему: «Теория ценности и капитала Д. Рикардо с некоторыми из позднейших дополнений и разъяснений», що надрукована була в «Киевских Университетских Известиях» р. 1871 в №№ 1—2, 4—11.

^{*)} А. В. Меркулов. Исторический очерк потреб. коопераций в России. М. 1917, стор. 10—12.

^{**)} Височанський. Начерк розвитку укр. споживчої кооперації. Ч. I. 1925, стор. 29.

^{***)} Ibid., стор. 27.

^{†)} Перша праця про кооперацію взагалі, що вийшла на Україні, — це праця В. Садовського: «О развитии рабочих ассоциаций, как меры государственного благоустройства». Одеса. 1868.

^{††)} Пфайфер. Об ассоциациях. 1866.

В цій праці Зібер поставив собі за завдання з'ясувати значіння методи та основних положень вчення Рікардо про вартість та капітал. Подаючи загальні поняття про вартість та її елементи, Зібер переходить до викладу вчення про вартість Рікардо, при чому попутно розглядає погляди на вартість цілої низки письменників-економістів XVII і XVIII століть, представників різних напрямків політичної економії, і знаходить серед них кілька імен (Boisguillebert, Petti, Stewarte і др.), що дивилися на це питання з такої ж точки погляду, з якої поглянув на нього пізніше Рікардо. Зібер вважає, що «Рікардо різниться від своїх попередників по вченню про вартість лише яснішою формуловкою положень і більшою їх закінченністю».*) В другій частині він детально викладає і критично оцінює вчення Рікардо про капітал, встановлює поняття капіталу, досліджує закони виникнення і збільшення капіталу та з'ясовує значіння класифікації капіталів на постійні й оборотові; у всіх цих питаннях він знаходить внутрішній і безпосередній зв'язок між вченням Рікардо про вартість і його теорією капіталу. Зібер звертає увагу на строгу науковість методи Рікардо, який завше користується основними правилами досліджування, строго обмежуючи ділянку досвіду, відокремлюючи явища господарства приватного од явищ господарства суспільного і стараючися спостерігти явища не в випадковості їх виявлення, а в типових формах і в середні моменти часу, тощо. В цьому відношенні Зібер ставить Рікардо вище його наслідувачів.

Далі Зібер зазначає вірність вчення Рікардо про працю, як єдину підставу вартости. Рікардо, на його думку, зробив новий і важливий крок наперед в справі розвитку наукових понять, встановивши різницю між працею, як мірилом мінової пропорції, і працею чи робочою силою, як самостійним товаром. Важність цієї різниці розуміли далеко не всі економісти і лише Маркс остаточно розвинув теорію вартости, взявши на увагу цю різницю.

Роблячи оцінку першого тому «Капіталу», Зібер доводить, що Марксова теорія є логічне продовження думок англійських класиків, а передовсім Рікардо.

«В тільки що викладеній науці Рікардо — пише Зібер — ми зустрічаємо вже цілком виразне рішення всіх тих завдань, що знаходяться в зв'язку з питанням про походження зиску з продуктивності праці, при умові купівлі та продажу робочої сили. Тут з'ясовано поперше, що та праця, яка втілена в товарах, є універсальним мірилом їх мінових пропорцій; подруге, що ця праця та ще невитрачена робоча сила зовсім не є те саме і потретьє, — хоч зиск і виплачується в ціні, або в міновій цінності виробів, але це лише форма, одержується ж він у себе в майстерні від продуктивності праці своїх найманих робітників. Що ж залишалось авторові «Капіталу» додати до цього, крім яснішого, ширшого і більш зрозумілого формулювання? Але лише те, що продуктивність праці найманого ро-

*) Университетские Известия. Киев. 1871. № 5, стор. 15.

бітника — це не є явище поза простором і часом, а з'являється воно тому, що додаткову працю вживають протягом додаткового часу на те, щоб утворити надвартість, або продукт. Не розуміємо, чи треба після цього доводити, що, коли Адам Сміт і Рікардо сказали «А», то Маркс мав би сказати «Б»*)). З цими висновками Зібера погодився і сам Маркс, який згадуючи про цю Зіберову працю, в передмові до другого видання «Капіталу» писав: «Ще р. 1871 М. Зібер, професор політичної економії в Київському університеті, довів, що моя теорія вартости, грошей та капіталу в головних своїх рисах є неминучий дальший розвиток науки Сміта та Рікардо», а далі одмічає, «солидність Зіберової праці, в якій західньо-європейського читача вражає те, як послідовно витримує він свій чисто теоретичний погляд».**)

На думку проф. А. І. Чупрова, ця праця Зібера «визначна по науковості та по багатству оригінальних думок, має ще те значіння, що вона вперше познайомила російську читаючу публіку з теоретичним вченням Карла Маркса»***)

Діставши за свою працю вчений титул магістра політичної економії, Зібер, разом з тим дістає від університету ще й закордонну командировку для удосконалення в економічних науках.

* * *

В грудні місяці р. 1871, маючи при собі рекомендаційні листи од товаришів по Київській Громаді В. Антоновича та О. Русова до Львівських та Віденських українців, з якими саме того року Громада зав'язала зносини, Зібер, разом із своїм приятелем Сергієм Подолинським виїздить за кордон. Спиняючися на якийсь час у Львові, а потім у Відні, вони одвідують збори «Січі» і там знайомляться з галицькими українцями — Сушкевичем, М. Подолинським, Мелітоном Бучинським та ін. Це знайомство, як припускає проф. Грушевський†) саме й було те «знакомство з українцями в Росії» р. 1872, яким Павлик датує початок соціалістичних настроїв серед австрійських українців.

Не затримуючися довго у Відні, Зібер іде до Гайдельбергу слухати виклади одного з творців історичної школи політичної економії проф. Карла Кніса — автора праці «Die Politische Oekonomie vom Standpunkte der geschichtlichen Methode», з якою був ознайомлений і якою зацікавився ще в Києві. Своїми враженнями од Кніса Зібер поділився в своєму дуже докладному звіті про його подорож за кордон.††)

*) Н. З і б е р. Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях. СПб. 1885, стор. 357—358.

**) К. М а р к с. Капитал, т. I. СПб. 1889 (предисловие ко II-му издан.).

***) А. И. Ч у п р о в. Op. cit., стор. 515.

†) М. Г р у ш е в с ь к и й. Op. cit., стор. 15.

††) Див. Отчет магистра политической экономии Николая Зибера о пребывании за границей с января по октябрь 1872 года. Универс. Изв. Киев. 1873. № 8.

Цікаві його зауваження про методу, яка поділяла тодішніх представників політичної економії на два лягера — теоретиків та істориків. Загально кажучи, по думці Зібера, погляд Кніса на питання методи той самий що й у Рошера і лише в деяких окремих пунктах вони розходяться. Подібно до Рошера, Кніс незадоволений тим напрямком письменників різних шкіл і відтінків, який примушує їх цілковито нехтувати історичною частиною справи, він скаржиться на абсолютизм, зокрема на космополітизм та перпетуалізм школи Сміта, під впливом яких цілковито не беруться на увагу ті чи інші історичні, місцеві та племінні особливості господарських явищ. Кніс твердить, що історичне розуміння політичної економії ґрунтується на тій засаді, що господарські явища уявляють з себе наслідок історичного розвитку, що вони знаходяться в живому зв'язку з цілим організмом народньо-історичних періодів і виростають з умов часу, простору і національності. Не погоджуючися з Рау, який надає занадто велике значіння участі природи в суспільних справах (*vis naturae in republikam*), Кніс настоює на значінні сили самої людини*) (*vis hominis in republikam*).

Слухаючи лекції Кніса, Зібер використовує бібліотеку університету, хоч скаржиться, що бібліотека не має досить потрібних йому матеріалів, і що вибір творів загального характеру випадковий і не багатший, ніж в Київському університеті.

По закінченні зимового семестру, Зібер переїздить до Цюриху, де слухає курси проф. Ланге по логіці та соціально-моральній статистиці й проф. Бемерта по соціальному питанню. Останній курс, як свідчить Зібер, складався з такої маси загально відомих положень манчестерської школи, до якої належав Бемерт, і виявляв «таке повне ігнорування наукової оцінки різних теорій цього предмету», що «я вважав за ліпше зовсім не одвідувати його». Але зате Зібер охоче бере участь в екскурсіях, що їх організовував цей професор. Він оглядає машинову, бавовняну, шовкову фабрики, залізничні майстерні, газовню, в'язницю, хліборобську ферму кантону. Цікавлячися ще з Києва питаннями кооперації, Зібер докладно знайомиться з тодішнім кооперативним рухом у Швейцарії.

Швейцарській кооперації Зібер уділює досить багато місця в своєму звіті про закордонну командировку.***) Найбільше уваги звертає він на Цюрихське споживче товариство, яке, існуючи з р. 1852, встигло розвинути дуже широко свою діяльність, довівши обороти майже до 3 мільйонів франків. Тут він в супроводі директора оглядає помешкання, склади, льохи, детально знайомиться з постановкою справи, дістає справоздання, білянси тощо, як цього товариства, так і інших, одержує рекомендації до інших споживчих та продукційних кооперативів. Всі ці матеріали він обробляє, доповнює даними, добутими з праць Пфайфера, Муанье та в розмовах з проф. Бемертом, перевіряє особистими спостереженнями і таким

*) Ibid.

**) Ibid.

чином встановлює повну картину історичного розвитку і тодішнього стану споживчої та продукційної кооперації в Швейцарії.

Оскільки Зібер був обізнаний з кооперацією, видно з того цілком фахового підходу до аналіз споживчих та продукційних товариств, які він розглядає. Він перш за все порівнює засади організації швейцарських споживчих товариств з рочдельськими, встановлює подібність їх, зазначає спостережені ним ухили від цих останніх, спиняється на питанню продажної ціни і робить свої зауваження щодо продажу по цінах нижче риночних; цікавиться також питанням продажу краму нечленам, принципами розподілу зиску, розміром пайових внесків та оплатою їх відсотком, робить свої зауваження щодо винагороди членів управи у формі певного відсотку від оборотів товариства, збирає дані про оплату праці службовців і одмічає той факт, що роздатчиками в товариських крамницях в Швейцарії є майже виключно жінки; цікавиться він також культурно-освітньою діяльністю швейцарських кооперативів та одмічає факти співпраці споживчих кооперативів з продукційними. Далі Зібер докладно спиняється на опадних касах при споживчих товариствах і подає погляд на цю операцію Пфайфера, який вважає її небезпечною з тієї причини, що вкладені суми каса мусить повертати по вимозі клієнтів, тоді як по суті самої справи, вони мають затратитися не інакше, як на довгий час.

Не менш детально аналізує Зібер кооперативи продукційні, яких в той час в Швейцарії було всього 16. Він одмічає, що всім товариствам, що заклалися зусиллями самих робітників на їх власні заощадження і що стремлять «братерським об'єднанням робочих сил та інтелектуальних і моральних сил своїх членів замінити робочу платню повною виручкою праці», доводиться боротися з великими перешкодами (незалежно від недостачі капіталу), які чинять їм капіталістичні підприємства. Висновок Зібера про тодішній стан продукційних кооперативів в Швейцарії такий, що вони і по своїй кількості, і по кількості об'єднаних в них членів ледве помітні в порівнянні з капіталістичними підприємствами і зайнятими в них найманими робітниками.

Після Цюриха Зібер ще побував в Ляйпцігу, потім ніби в Бельгії, Франції та Англії, але про перебування його в цих країнах покищо певних відомостей нам не пощастило зібрати.

З автобіографії Драгоманова*) ми довідуємося, що на весні р. 1873 Зібер був у Фльоренції у Драгоманова, з яким разом поїхали до Цюриху. Цюрих був тоді центром російських соціалістично-настроєних емігрантів і там влітку того ж року відбулася імprovізована українсько-російська конференція, на якій з видатніших українців були: С. Подолинський, Драгоманов, Зібер, Сливинський та Нагірний (останні два галичани).**)

*

*) М. П. Драгоманов. Автобіографія. Львів. 1896, стор. 364.

**) Грушевський. З починів укр. соціалістичного руху. 1922. Відень, стор. 6.

В осени р. 1873, на пропозицію проф. Бунге, Зібера вибирають на доцента в Київському університеті і разом з тим продовжують йому командировку до 1 січня 1874 року для праці в Берлінському статистичному бюро.*) А вже в січні місяці р. 1874 він розпочинає в університеті виклади курсу статистики для студентів всіх курсів, бо перед тим кілька років цей предмет там не викладався. Виклади політичної економії, по від'їзді до Харкова проф. Цехановецького, було доручено Зіберові в слідуючому семестрі.

Слід тут зазначити, що на протязі майже всього р. 1873 в «Университетских Известиях» (№№ 1—10) друкувалася перекладена Зібером, очевидно, ще раніше праця Рікардо — «Начала политической экономии», що, як відомо, з'явилася в англійському оригіналі ще в 1817 році. До Зіберового перекладу твори Рікардо були приступні в кол. Росії лише в чужих мовах. Тоді ж в «Университетских Известиях» (№ 12) видруковано і нарис Зіберів «Жизнь и труды Д. Рикардо», що був написаний ним на підставі нарису Мак-Келюха, уміщеного в останньому виданні творів Рікардо.

Повернувшись до Києва і зайнявшись професорською працею, Зібер одночасно розвиває кипучу громадську діяльність. Він разом з Драгомановим закладає Вищі Жіночі Курси, що містяться в помешканні Драгоманова, він стає одним з впливових членів Громади, поруч з Антоновичем, Вовком та Драгомановим, «присяжним» статистиком і «оракулом» Громади в економічних питаннях,**) вважається провідником українського соціалізму.

Про Зіберову участь в Громаді подають в своїх зізнаннях жан-дармерії п.п. Веледницький та Богословський так: ...«во главе организации украинских социалистов в Киеве стоял совет, носивший малороссийское название «Громада»... Совет состоял из Драгоманова, Зибера, Волкова, Старицкого»... і далі перераховуються всі, певно, найактивніші члени. А потім: «Когда Волков..., находясь во главе украинофильского социализма и стоя по энергии на ряду с Драгомановым и Зибером, последовал за ними в 1876 году за границу, все общественные дела и деньги перешли... к Федору Винниченко...» Отже тут Зібера вважають одним з найенергійніших членів Громади.***)

Визначна роль випала на долю Зібера при переведенні одногоденного перепису в Києві 2. березня р. 1874. Перепис цей переводився з ініціативи Громади і в організації його брав найближчу участь «Юго-Западный Отдѣл Русскаго Географическаго Общества». По закінченні перепису, після оголошення перших наслідків його, почалися напади з боку реакційних кол з газетою «Киевлянин» на чолі, і в першу чергу на «Ю.-З. О. Р. Г. О-ва». «Киевлянин» обвинувачував упорядчиків в тенденційності при складанні плану перепису. «Юго-Зап. Отдел» примушений був спростовувати ці закиди

*) Див. Протокол заседания совета 18 сентября 1873 года. Университетские Известия. Киев. 1873. № 11.

**) Грушевський Й. Оп. cit, стор. 15.

***) «Былое», 1907 кн. VI, стор. 120.

і він доручав бюро відділу «з участю члена товариства М. Зібера» написати спростовання на ці несправедливі закиди.*) Як з цього, так і з статей «Киевлянина», в яких цілком ясні були натяки на Зібера, видно, що він, як «присяжний» статистик складав плян і програм перепису та надавав йому свій ідейний напрямок.

На цей час припадають і написані ним праці з галузі статистики: «Что такое статистика», що друкувалася в журналі «Знание» (1874, № 8) та «Опыт программы для собиранія статистико-экономических сведений», що була видана «Юго-Западным Отделом Русского Географического Общества», «по определению обыкновенного Собрания» від 16 травня р. 1871. По цьому програму а зокрема по вступові до нього можна бачити погляди Зібера на статистику. «При складанні цього програму — пише Зібер**) — малося на увазі дати, по можливості, цілу низку питань, що стосуються до з'ясування фактичного бюджету тієї чи іншої групи населення. А тому, що основним елементом такого бюджету є продукція й споживання предметів життєвої потреби, то систематичне вивчення цих двох процесів в їх взаємовідношенні повинно дати нам всі дані для правдивого висновку про економічний стан суспільства». Основні питання, які на його думку виникають при першому погляді на сукупність суспільних явищ, це — «поперше, які ті суспільні ф о р м и, що в них вбирається продукція та споживання, подруге, в якій кількості витрачається праця на виріб предметів, потрібних для існування та в якій кількості ці предмети споживаються» (подкреслення скрізь Зіберові. В. С.).

Виходячи з цих передумов, і ставить Зібер питання в своєму програмі, особливо в II-ій частині, що має заголовок «Суспільно-економічні відносини населення», а саме: перше питання — соціальний склад і друге — індустріяльний склад та індустріяльні відносини, яке в свою чергу поділяється на два — 1) форми виробництва, транспорту і споживання та 2) розміри виробництва, транспорту та споживання і т. д.***) Перед цим, в першій частині, що має заголовок «Загальні відносини населення» поставлено питання, що торкаються кількості населення, його складу по полу, віку, родинному стану, національності, освіті. Питання розставлено в порядку збільшування їх складності і зменшування загальності.

Програм цей, по його виході з друку, був розісланий всім міським і губерніяльним земським управам, а також ріжним установам і особам, як, наприклад, головам з'їздів мирових посередників та мирових суддів тощо†) і користувався він, як свідчить О. Русов, великою популярністю на початку організації земської статистики, коли статистики, ідучи на села, брали з собою «теоретичний програм»

*) Ювілейний збірник на пошану М. Грушевського, т. I. Київ. 1928, стор. 355.

**) Н. И. З и б е р. Опыт программы для собирания статистико-экономических сведений. Киев. 1875, стор. I.

***) Ibid. стор. 2.

†) Див. А. Русов. О статистико-экономической программе Н. И. Зибера. Труды Вольно-Экономического Общества. 1903. № 6, стор. 35.

Зіберів.*) Але так само і в 900-х р.р., по словах того ж Русова,**) статистики дуже його потребували і платили великі гроші тому, хто міг добути чи переписати цей програм. Більше того, О. Русов в своєму докладі в засіданні статистичної комісії при III-му Відділі «Вольно-Экономического Общества» 9 грудня р. 1903 рекомендує «Опыт программы» Зібера, як «прекрасное руководство» для тодішніх статистиків. Та й пізніше Русов скрізь пропагував цей Зіберів програм і в своїх працях і на кафедрі, а від студентів Київського Комерційного Інституту вимагав на іспитах знайомства із статистичними працями Зібера, яким надавав велике значіння.

О. Русов, як статистик, без сумніву, був під впливом статистичних ідей Зібера, та й сам він говорить, що статистичні відомості на Чернігівщині збиралися по програму, що складено було (ним самим) по Зіберовій схемі. Отже, треба признати, що ідейним основоположником Чернігівської школи статистиків саме й був Зібер.

Ще кілька слів про «Комбінаційні таблиці». Ця статистична метода що так майстерно була розроблена А. П. Шлікевичем та Ф. А. Щербиною, в основі своїй побудована на ідеях Зібера, який вчив, що «ознаки соціальних явищ слід вивчати не кожне окрема, а необхідно їх зв'язувати в систематичну низку сполучень», а також, що «соціальні явища уявляють з себе низку переходів од простих до складних, і для наукового плану розробки перепису потрібно розкласифікувати явища по їх складності.***) Отця Зіберова засада сполучення ознак і була використана в «Комбінаційній таблиці».

Дуже активну працю провадив Зібер в органі Громади, газети «Киевский Телеграф» і числився одним з чотирьох «каторжників» (Драгоманов, Зібер, Подолинський і Вовк), на яких трималася вся газета.†) А після того, як в р. 1875 власниця «Киевского Телеграфа» одібрала від Громади цей орган, Зібер із своїми «безробітними» тепер товаришами, призначався одним із головних співробітників часопису, що мав видаватися Громадою за кордоном на зразок російського «Вперед» під редагуванням галичанина Остапа Терлецького, що приїздив до Києва в р. 1874 для участі в археологічному з'їзді.††)

* * *

Але наступивша реакція, довершенням якої потім був для українства відомий циркуляр міністра Валуєва про те, що «українського языка не было, нет и быть не может», привела до заборон і ліквідації всього, що мало щось спільного з українством. Особливо ж почалися наїмки на українців після археологічного з'їзду, що відбувався в Києві р. 1874. Незадоволені блискучою перемогою

*) С. Ш а м р а й. «Київський одноденний перепис р. 1874» в збірнику «Київ і його околиці». 1926. стор. 359.

**) А. Р у с о в. *op. cit.* стор. 36.

***) Див. Збірник: Памяти Н. А. Каблукова. Москва. 1925. стор. 387.

†) М. Г р у ш е в с ь к и й. *op. cit.* стор. 50—51.

††) Ibidem стор. 34.

українців на цьому з'їзді, москвофільські реакційні київські кола на чолі з Юзефовичом, розвинули шалену кампанію проти українства з відповідними докладами-доносами по начальству. Головними об'єктами чорносотенної агітації в Києві були Драгоманов і Зібер, як провідники українського соціалізму. Першою жертвою став товариш і приятель Зіберів доцент Київського університету М. Драгоманов, якого звільнено було з університету по 3-му пункту. Протестуючи проти цього, Зібер сам подається до димісії і майже одночасно з Драгомановим десь на початку 1876 року виїздить за кордон до Швейцарії. Тут він оселяється в Берні і продовжує свої наукові студії, а разом з тим співробітничав в різних журналах, як «Знание», «Отечественные Записки», «Слово», «Вестник Европы», «Русская Мысль», «Юридический Вестник» та в газеті «Русские Ведомости».

Переглядаючи ті десятки статтів, що написав Зібер, доводиться констатувати велику різноманітність питань, що ними він цікавився — з одного боку, а з другого — ту глибину аналізу, з якою він підходив до з'ясування різних проблем. Тут ми бачимо статті чисто теоретичного характеру, як, наприклад, ціла серія статтів під назвою «Экономические эскизы», чи його знаменитий виклад теорії К. Маркса в журналах «Знание» та «Слово», по якому російські інтелігенти, як в ті часи, так і вже значно пізніше знайомилися з ученням Маркса.

Ріжні цікаві питання сільського господарства, промисловости, фабричного законодавства, на яких спинявся Зібер в своїх статтях, свідчать про детальне знайомство з порушеними питаннями і про велику ерудицію автора. При чому він не обмежує себе якоюсь однією країною, а старається захопити в сферу своїх дослідів господарства різних, як європейських, так і позаєвропейських країн; наприклад, його інтерес до аграрного питання вилився в цілу низку статтів про земельні відносини в Англії, Швейцарії, Ірландії, Німеччині, Нідерландській Індії, Америці тощо.

Вміщаючи статті в журналах, Зібер разом з тим працює над питанням генетичної соціології, в наслідок чого з'являється його цілком оригінальна і надзвичайно цінна праця «Очерки первобытной экономической культуры», в якій він, стежучи за розвитком форм господарства на нижчих щаблях культури, старався, на підставі моментів економічного характеру, з'ясувати еволюцію форм соціального життя.

Ця праця, на яку спочатку критика не звернула належної уваги, «по масі зібраного в ній матеріалу і цікавому плану», що покладений в її основу, зробила б честь кожній літературі.*) Як свідчить проф. Грушевський, Зібер, в цій своїй студії, а особливо в спеціальній розвідці про українські братства,**) перший вказав «на аналогію наших братств і парубочьких громад з поколінними

*) А. И. Ч у п р о в. «Речи и статьи», т. I, стор. 517.

**) Н. З и б е р. Еще о братствах. «Слово» 1881., кн. I.

організаціями різних народів і добачив в них» — як каже сам Зібер — «свого роду переживання молодшими поколіннями примітивних форм комунального (групового) подружнього союзу, вже залишеного старшими генераціями».*)

Надаючи завше економіці рішачче значіння, Зібер і право ставить в найтісніший зв'язок із всім економічним устроєм даної країни, щоб можна простежити в його дуже цікавих з цього погляду статтях: «Общественная экономия и право» та «Мысли об общественной экономии и праве». Ось його основна думка: «на зразок того, як центральним пунктом сучасної матеріальної економічної системи, фокусом сучасного економічного розвитку є процес нагромадження і скупчення капіталу, який разом з тим уявляє з себе процес засвоєння майна, — таким же самим центральним пунктом і фокусом сучасної системи найбільш усталених думок і поглядів суспільства на згаданий рух є сукупність норм переважно цивільного права, а в ньому особливо тих, що стосуються до маєткового права. Як нагромадження та скупчення капіталу дає основний тон величезній більшості інших економічних явищ, так система норм сучасного маєткового права включає переважну більшість особливостей громадських поглядів на економічну організацію суспільства».**)

Тут же Зібер доповнив та в дечому виправив свою магістерську дисертацію і вона з'явилася р. 1880 в світ під зміненою назвою «Давид Рикардо и Карл Маркс в их общественно-экономических исследованиях», де теорія К. Маркса викладена настільки докладно і так майстерно, що видавці II-го тому «Капіталу» в російському перекладі рекомендують тим, хто не читав I-го тому, ознайомитися з ним по цій праці Зібера.***)

Вчення Маркса, що його так популяризував в своїх журнальних статтях Зібер, викликало досить гострі напади з боку тодішніх російських економістів: Жуковського, Гер'є та правника Чичерина. Але Зібер не ухилився від полеміки з ними, і його відповіді були настільки солідно обґрунтовані, що деякі з критиків більше не наважувалися повертатися до цих питань, як це було з проф. Чичериним при полеміці сприводу ляссальянства та марксизму.†)

Перебуваючи в Швейцарії, Зібер за для своїх наукових студій час-од-часу виїздить до інших країн. В Лондоні він в р. 1880 працював в Британському музеї над своєю книгою «Очерки первобытной экономической культуры».††) Наїздив він і до Росії, де бачився з Н. Михайловським,†††) проф. Чупровим*†) та й з іншими вченими та громадськими діячами.

*) М. Грушевський. Початки громадянства. Відень. 1921, стор. 301.

**) Н. И. Зибера. Собрание сочинений т. 2., стор. 336 (Цит. за Бованенком, op. cit. стор. 8).

***) К. Маркс. Капитал, т. II. 1895. Предисловие издателя.

†) Див. Н. И. Слабченко. op. cit. стор. X.

††) Див. Збірник «Памяти Н. А. Каблукова». Автобіографія, стор. 15.

†††) Н. К. Михайловский. Собрание сочинений. 1909. т. VII, стор. 323.

*†) А. И. Чупров. op. cit. стор. 517.

Переглядаючи літературу про Зібера, ми мусіли сконстатувати, що ніхто з авторів з певністю не може твердити про те, чи цей перший провідник марксових ідей на Сході Європи був особисто знайомий з Марксом. Нам пощастило знайти дані, які вирішують це питання. В автобіографії російського статистика і економіста Н. А. Каблукова читаємо таке: «вторую половину 1880 года жил в Лондоне..., проводя часть дня совместно с занимавшимся в то время там же И. И. Янжулом... и с Н. И. Зибером... с ним же вместе неоднократно бывал у К. Маркса и Ф. Енгельса, которые охотно принимали нас и познакомили со своими семьями. Там же у Маркса мы познакомились и с А. Бебелем».*)

З цього лише не видно, коли саме познайомився Зібер з Марксом. Можна припускати все ж, що це знайомство почалося ще з першої подорожі Зібера за кордон, бо ж С. Подолинський, який тоді подорожував разом із Зибером, познайомився з Марксом ще р. 1872.**)

Слід зазначити, що Маркс дуже високо ставив Зібера, як ученого. Ми вже цитували погляд Маркса на магістерську працю Зібера; тут ще додамо, що Маркс полемізує з «Revue positiviste», яке його поприкає в метафізичному викладі економії, посилається на авторитет «Київського професора Зібера», який визнавав, що «поскільки, власне, ходить про теорію, метода Маркса є дедуктивною методою всієї англійської школи, позитивні і негативні боки якої, спільні для всіх ліпших теоретиків економії»***)

В Берні Зібер оженився із студенткою з Росії, Надією Олімпівною Шумовою, що потім здобула собі славу, як хемік і завідувала хемічним відділом Інституту Експериментальної Медицини в Петербурзі.

Увесь час свого перебування за кордоном, Зібер постійно тримав зв'язки із своїми старими приятелями Драгомановим та Подолинським, як також і з Павликом, з яким досить часто і зустрічався. Але неясним залишається чому Зібер не співробітничав в журналі «Громада», яку видавав Драгоманов з Подолинським та Павликом у Женеві. Ніде в літературі жадних навіть натяків на це нам не довелося відшукати. Можна припускати, що цей момент висвітлений у тих спогадах Драгоманова про Зібера, які, як ми вже згадували, деś лежать, не бачучи світу.

Життєва путь Зіберова була недовга. Надмірна праця, малá матеріальна забезпеченість та не таке вже щасливе родинне життя знесли його організм. В р. 1883 сконстатовано було у нього параліж мозку і вже хворого Зібера сестра його перевезла до Ялти, де за ним доглядав один із місцевих українців, знайомий його ще з Києва, др. Федір Штангеїв,†) був. ординатор клініки Київського

*) Н. А. Каблуков. *op. cit.* стор. 16.

**) Див. Листи Подолинського до Маркса в цит. праці Грушевського — З починів,... стор. 207.

***) К. М а р к с. Капітал. Т. I (Передмова до II-го видання).

†) Ці відомості з біографії Зібера, як і деякі інші ласкаво подав мені проф. Д. В. Антонович, за що на цім місці я складаю йому щире подяку.

університету. В Ялті прожив Зібер «живим мерцем» ще 5 років і в квітні місяці р. 1888 помер.

Lekt. V. Sapickyj.

K dějinám národohospodářské myšlenky na Ukrajině.

(Mykola Ziber.)

(Résumé.)

Jméno M. Ziberovo zaujímá v historii ekonomických doktrin v Ukrajině významné místo. Jeho vědecká i veřejná činnost spadá do doby od roku 1869 až do roku 1885. Po ukončení university v Kyjevě byl jmenován docentem politické ekonomie a statistiky. Ziber nenáležel k učencům, kteří se zajímali jen o otázky praktického pořádku, ale byl učencem, jenž se zajímal o vyzkoumání čisté vědy. Jakožto stoupenec theorie Rikardo a K. Marxe, tvrdil, že existují intimní vztahy mezi klasickou ekonomickou školou a doktrínami socialistickými a komunistickými. Díky Ziberovi, Ricardo a Marx zůstali delší dobu v Ukrajině jakož i v Rusku nejvlivnějšími ekonomisty, a také byli nejvíce oceňováni, a to do té míry, že skoro všechny universitní kursy politické ekonomie koncem XIX. století byly vybudovány na jejich doktrínách. Práce Ziberova měla veliký vliv na mladou generaci našich statistiků. Tato práce vlastně dala původ zvláštní statistické theorii, nazvané „Černihovská škola“. Ziber jest jedním ze zakladatelů družstevního hnutí v Ukrajině. On zanechal zajímavé dědictví v odboru genetické sociologie; pozorující rozvoj vnitřních forem promotivní ekonomie; on totiž vytvořil formy ekonomického života pod vlivem ekonomických faktorů. Významnost díla Ziberova jest uznávána nejen jeho krajany bez rozdílu politického přesvědčení, ale také takovým ekonomistou světového významu, jakým byl K. Marx, jenž svůj úsudek s ním ztotožňoval, děkuje M. Ziberovi, „profesoru university v Kyjevě“. (Viz předmluvu k II. vydání prvního díla „Kapitál“.)

Také v historii politických a sociálních ideí M. Ziber zaujímá významné místo. Přes všeobecně rozšiřované tvrzení v této době po zvláštním ekonomické vývoji Ruska, M. Ziber první hájil tvrzení, že kapitalism v Rusku je nevyhnutelný. Tato myšlenka Ziberova dosáhla takové popularity v ruské intelektuální elitě, že táž předsevzala revisi ideí, které byly do té doby ustáleny. Tato revise měla za výsledek obrat smýšlení ve prospěch teorií, které byly zastávány Ziberem. Týž byl prvním marxistou v mezích bývalého Ruska a předchůdcem těch ruských marxistů, kteří později založili ruskou stranu sociálně-demokratickou.

Byv marxistou, Ziber byl přece ukrajinským vlastencem. On se zúčastnil práce v mnohých ukrajinských nacionalistických organizacích a zvláště v „Hromadě“ v Kyjevě.

M. Ziber obhajoval v tisku utlačovaný ukrajinský národ. Po nucené demisi svého přítele, známého M. Drahomanova, Ziber protestoval

proti takovému postupu ruské vlády, ohlásil svou demisi na universitě v Kyjevě a opustil svou vlast spolu s Drahomanovem, s nímž odcestoval do ciziny.

Chargé des cours V. Sapitsky.

Sur l'évolution des idées économiques en Ukraine. (Nicolas Ziber.)

(Résumé)

Le nom de Nicolas Ziber occupe dans l'histoire des idées économiques en Ukraine une place importante. Son activité scientifique et publique se rattache aux années 1869—1885. Après avoir fini l'Université de Kyiv, il y fut chargé des cours de l'économie politique et de la statistique. Ziber appartenait aux savants qui ne s'intéressent guère des questions d'ordre pratiques se vouant entièrement aux explorations des problèmes de la science pure. Étant un partisan fervent de Ricardo et de Marx, il a affirmé qu'il existe un lien intime entre l'école économique classique et les doctrines socialistes et communistes. Grâce à Ziber, Ricardo et Marx devinrent pour longtemps en Ukraine comme en Russie les économistes les plus influents et les plus appréciés, jusqu'à un tel point que presque tous les cours universitaires de l'économie politique de la fin du XIX siècle ont été fondés sur leurs doctrines. Les travaux de Ziber sur la théorie de la statistique ont eu une grande influence sur la jeune génération de nos statisticiens. Ces travaux ont même donné la naissance à un courant tout spécial en statistique, qu'on appelle d'ordinaire l'école de Tchernihiv. Ziber est un des pionniers du mouvement coopératif en Ukraine. Il a laissé un intéressant héritage dans la branche de la sociologie génétique: en observant le développement des formes inférieures de l'économie primitive, il a déduit les formes de la vie sociale de l'influence des facteurs économiques. L'importance de l'œuvre de Ziber est reconnue non seulement par ses compatriotes, sans distinction de leurs opinions, mais aussi par un tel économiste d'une portée mondiale comme Carl Marx, qui a trouvé ses propres idées renforcées grâce à l'approbation que „Nicolas Ziber, professeur de l'Université de Kyiv“ leur a prêtée (voir la préface à la deuxième édition du premier volume du „Capital“).

Dans l'histoire des idées politiques et sociales Nicolas Ziber occupe également une place considérable. Contre les préjugés généralement répandus à cette époque sur l'originalité prétendue du développement économique de la Russie, il a le premier opposé l'affirmation que le capitalisme en Russie est inévitable. Cette idée de Ziber a pris une telle popularité que l'élite intellectuelle russe a entrepris une révision des idées qui ont dominé les esprits jusqu'alors, ce qui a terminé par une solution en faveur de ce courant théorique qui était représenté par Ziber. C'était le premier marxiste dans les limites de l'ancienne Russie et un prédécesseur des marxistes russes qui ont fondé plus tard le parti russe socialiste-démocrate.

Tout en étant marxiste, Ziber fut néanmoins un patriote ukrainien. Il a vivement participé dans les organisations ukrainiennes nationalistes, comme la „Hromada“ de Kyiv.

Il défendit dans la presse la cause de la nation ukrainienne opprimée; après la disgrâce de son ami, fameux chef ukrainien Michel Drahomaniv, Ziber a protesté contre cet acte du gouvernement russe en donnant aussi sa démission de l'Université de Kyiv et en quittant sa patrie avec Drahomaniv.

СПИСОК ГОЛОВНИШИХ ПРАЦЬ М. ЗІБЕРА.

1. Потребительные общества. Киев. 1869.
2. К учению о ренте (Унив. Изв. 1870. № 5—6.).
3. Теория ценности и капитала Давида Рикардо с некоторыми из позднейших дополнений и раз'яснений (Унив. Изв. 1871. №№ 1—2, 4 — 11).
4. Выдумки «Киевлянина» и польских газет о малорусском сепаратизме. Київ. 1871.
5. Отчет о пребывании за границей (Унив. Изв. 1873. № 8).
6. Д. Рикардо. Начала политической экономии. Переклад I-ої частини (Унив. Изв. 1873. № 1—10).
7. Жизнь и литературная деятельность Д. Рикардо (Унив. Изв. 1873. № 12).
8. Что такое статистика («Знание». 1874. № 8).
9. Цена труда (Унив. Изв. 1875. № 2).
10. По поводу рецензии «Киевлянина» на перепись 2 марта 1874 г. Киев. 1874.
11. Опыт программы для собирания статистико-экономических сведений. Киев. 1875.
12. Материалы для наблюдения над общественно-экономическою жизнью русского города («Знание». 1876. №№ 3—4)..
13. Размещение по квартирам представителей разных профессий в составе петербургского населения (Там же. № 6).
14. Берлинские грюндеры и их мошенничества (Там же, № 9).
15. Новейшее фабричное законодательство Великобритании (Отечеств. Записки. 1877. №№ 1, 4, 5).
16. Несколько замечаний по поводу статьи Ю. Жуковского: «К. Маркс и его книга о капитале» (Там же. 1877. № 11).
17. Общинно-поземельные отношения владельческих крестьян Эльзаса в средние века (Там же. №№ 9 и 12).
18. Экономическая теория Карла Маркса («Знание». 1876. №№ 10 и 12; 1877, № 2; «Слово». 1878. №№ 1, 3, 9, 12).
19. Лассаль сквозь очки г. Б. Чичерина («Слово». 1878. № 4).
20. Мысли об отношении между общественною экономиею и правом. (Там же. 1879. № 2; 1880 № 6).
21. Чичерин contra Маркс (Там же).
22. Фiasco национального либерализма (Там же, № 9).
23. Диалектика в ее применении к науке (Там же. 1879. № 11).
24. Земледелие в Соединенных Штатах Северной Америки (Отечеств. Записки. 1880. № 11).
25. Народные школы в кантоне Берн в гигиеническом отношении (Там же. 1881. № 9).
26. Еще о братствах («Слово». 1881. № 1).
27. Община и государство в Нидерландской Индии (Отечеств. Записки. 1881. № 3).
28. История Швейцарской альменды (Вестник Европы. 1881. № 10).
29. Экономические эскизы (Отечеств. Записки. 1880. № 12; 1881. №№ 3, 5, 6, 9, 11; 1882. №№ 4 и 6).

30. Карл Родбертус Ягцов и его экономические исследования (Юридич. Вестник. 1881).
 31. Судьба общинного владения в Швейцарии (Вестн. Европы. 1882. № 7).
 32. Новый труд о первобытных учреждениях (Отечеств. Записки. 1882. № 7).
 33. Ход всемирного хозяйства в последнее 10-летие (Русская Мысль. 1882 № 6).
 34. О влиянии прогресса на бедность (Там же. 1883. №№ 9, 11, 12).
 35. Распределение земельной собственности в Германии (Там же. 1883. №№ 1 и 2).
 36. Общественная экономия и право (Юрид. Вестник. 1883. №№ 5, 9, 10).
 37. Сочинения Д. Рикардо с предисловием переводчика (переклад). СПб. 1882.
 38. Очерки первобытной экономической культуры. Москва. 1883.
 39. Д. Рикардо и К. Маркс в их общественно-экономических исследованиях. СПб. 1885.
 40. Сравнительное изучение первобытного права (Юрид. Вестник. 1885).
 41. Квартирный вопрос в больших городах (Там же. 1886?).
-

Ціни пшениці та фактори, що на них впливають.*)

Багаті статистичні матеріали про ціни й урожаї пшениці та про міжнародну торгівлю нею, що зібрані, як різними офіційними статистичними установами окремих країн, так і міжнародним сільсько-господарським інститутом в Римі, рівно ж хлібними біржами на головних імпортих та експортних ринках, не були до сього часу досить використані для аналізу залежності цін від різних факторів, що можуть найти числове виявлення. Не були використані для цього більш точні методи сучасної статистичної методології (метод кореляції).

Вивчення цін пшениці та їх залежності від урожаю в Сполучених Штатах виявило, що в відріжнення від цін інших хлібів і деяких інших сільсько-господарських продуктів, ціни пшениці там порівнюючи мало залежать від внутрішнього врожаю пшениці,**) а більш від її загального світового врожаю. До цього, очевидно, спричинилося те, що пшениця є хліб, який далеко в більшій мірі, ніж інші хліба, виходить на арену міжнародного торгу. Але в аналізі залежності цін пшениці від світового ринку американські дослідники не пішли досить далеко. Вони обмежилися лише знаходженням кореляції між американськими цінами пшениці та загально-світовою її продукцією, не розбираючися в складових елементах світового ринку. Розвідки над залежністю цін від урожаїв в кол. Росії, що були зроблені за останні роки,***) обмежилися лише відношенням цін до внутрішнього врожаю, не беручи на увагу світового ринку. З огляду на це цікаво перевести детальний аналіз залежності цін

*) Повний переклад праці проф. В. Тимошенка на цю тему надруковано в англійській мові накладом Корнельського Університету під назвою: «Wheat prices and world wheat market», Ithaca, New York, December 1928. На чеській мові ця праця надрукована в журналі: «Československý statistický věstník», sešit 1—2, Praha, 1929.

Редакція.

**) Moore, H. L. Generating Economic Cycles p. 23. Moore знайшов, що між ціною й урожаєм в Сполучених Штатах, на протязі 1880—1914 р.р., кореляція міряється такими коефіцієнтами; для пшениці $r = -0,23$, для кукурузи $r = -0,78$, для вівса $r = -0,67$ і для картоплі $r = -0,90$. Дивись також інші праці; Killong H. B. What Makes the Price of Oats. Un. St. Department of Agriculture Bulletin 1351. стор. 3, 23. Bossland E. M. Forecasting the Price of Wheat «Journal of the American Statistical Association». Vol. XXI. № 154. June 1926. стор. 149.

***) Н. С. Четвериков. Связь хлебных цен с урожаями. Вопросы конъюнктуры Т. I. вып. I. Москва 1925. Надзвичайно цікава праця. Одна з найкращих по питанню залежності цін від урожаїв, яка використовує в повній мірі сучасну методу математичної статистики.

пшениці на світовому ринку від світового врожаю та міжнародної торгівлі пшеницею.

В своїй статті ми обмежимося вивченням цін пшениці на головному світовому імпортному ринку, в Англії, і лише побічно будемо торкатися цін на внутрішніх ринках експортних країн і на деяких імпортних ринках континентальної Європи.

*

Прикладення методи кореляції до вивчення цін має свої межі і при тому досить вузькі. Рух цін можна поділити на певні складові елементи: 1) повільні зміни цін на протязі довшого часу, що йдуть більш менш в одному напрямі — так званий секулярний рух цін; 2) циклічні зміни цін, що зв'язані з періодичними чи квазіперіодичними господарськими циклами, чи циклами врожаю; 3) зміни цін з року на рік, що зв'язані з щорічними хитаннями урожаїв, які мають випадковий характер і нарешті 4) сезонні зміни цін.

Метода кореляції перш за все не може прикладатися до вивчення секулярного руху цін. Навпаки, вживання методи кореляції вимагає попереднього елімінування секулярного руху, щоб відшукувати потім кореляцію між хитаннями ринкових цін з року на рік навкруги, так мовити, «нормальної» ціни, яка представляється цим секулярним рухом і яка поступово змінюється. Фактори, що впливають на самий поступовий секулярний рух цін, які з погляду економічної теорії, може є найбільш цікаві і важливі, не можуть відшукуватися методами кореляції. Тут статистика може дати лише сирові матеріяли, які, поруч з іншими матеріялами, що може дати економічна історія, має використовувати економічна теоретична думка.

Що правда, для аналізу секулярного руху цін статистична методологія може прислужитись іншим своїм винаходом — методою так званих індексних чисел. Ціни можуть змінятися під впливом факторів, що лежать і на стороні товарів і на стороні грошей. Часто буває бажаним розкласти поступовий рух цін між цими двома основними впливами. Так звані індекси загального рівня цін до певної міри можуть давати міру впливу на ціни з боку грошових факторів. Але лише до певної міри, бо існуючі зараз індекси загального рівня цін, виявляють не лише зміни цінності грошей, а і певні явища на стороні товарів. Зокрема аналіз хлібних цін при порівнянні їх з індексами рівня цін доводиться переводити досить обережно, бо по самій конструкції індексів рівня цін, хлібні ціни вже входять, звичайно, до них, як дуже важливий фактор.

Прикладення методи кореляції зустрічає певні утруднення також і при відшукуванні залежностей між такими рядами, що виявляють циклічні періодичні зміни. Між тим ціни, як і врожаї, до певної міри, в своїх хитаннях виявляють циклічність чи періодичність. Проф. Jule в одній із своїх останніх публікацій показав, що прикладання методи кореляції до циклічних рядів може привести

до хибних заключень, може дати фальшиву кореляцію.*) Це треба мати на увазі при аналізі залежності цін від урожаю та інших факторів і бути обережним в оцінці знайдених корелятивних залежностей. Ряди цінові по істоті своїй є рядами, в котрих між послідовними членами існує залежність, Ціна цього дня залежить не лише від нових факторів, а й від ціни вчорашнього дня.**)

В повній мірі і без спеціальних застережень метода кореляції може прикладатися лише до встановлення залежності між рядами, послідовні члени яких від себе не залежать.***) Найближче до цього підходять зміни цін з року на рік, що відбуваються під впливом випадкових змін урожаїв.

Ці застереження приводять до того висновку, що аналіз цін і знаходження факторів цін методом кореляції має бути обмежена вивченням короткотермінових хитань ринкових цін. Але і в таких межах встановлення факторів, що впливають на зміну цін і по можливості встановлення міри цієї залежності є дуже важливим. Практичне життя має справу якраз із змінами цін на протязі короткого часу. Якраз хитання ринкових цін є та економічна реальність, що зафіксується об'єктивно. Всі інші рухи цін, як циклічні так і поступові секулярні є зрештою підсумки щоденних, щотижневих, щомісячних змін і можуть бути відокремлені і виявлені лише шляхом аналітичним.

*

Період, на який поширюється наша розвідка, ми примушені обмежити досить коротким часом, з 1890 до 1913 років. Не маємо можливості йти далі 1890 року перш за все через те, що статистичні відомості про урожай в світовому масштабі не можливо мати за більш ранній час. Окрім того і стан структури світового пшеничного ринку лише біля цього часу остаточно склався. Хоч паровий транспорт вже в 70-х роках поширив ринок пшениці на цілий світ, але на протязі з 70-х до 90-х років, ще відбуваються значні зміни. Зокрема за цей період йде дуже сильне здешевлення транспорту. Так в 1873—75 транспорт однієї тони збіжжя між Нью-Йорком та Ліверпулем обходився в \$ 7,00, а в 1891—95 р.р. — в \$ 1,90.

Період же 1890—1913 р.р. можна характеризувати як більш менш усталений. Що правда на протязі цього часу теж проходять значні зміни на світовому ринку пшениці не лише в напрямі поширення його розмірів, але і в напрямі зміни відносної ролі окремих

*) Jule G. U. Why Do We Sometimes get Nonsense Correlation between time-series. Journal of the Royal Statistical Society. Vol. 89. Part I, p.p. 1—64. January 1926.

**) Зокрема при знаходженні кореляції між рядами, які мають не лише такі хитання, що носять характер випадкових, а в яких члени ряду залежать від попередніх та впливають на послідовні, не може бути вжита міра точності самих коефіцієнтів кореляції, так звана ймовірна хиба, формула якої є $\pm \sqrt{\frac{1-q^2}{n-1}}$

***) Чупров.

експортерів. Зокрема треба відмітити швидкий зріст експорту з південної півкулі (Аргентина, Австралія). Але в цілому можна сказати, що на протязі періоду 1890—1913 р.р. основні риси будови світового ринку пшениці не змінилися істотно. А це важливо якраз для нашого дослідження, бо корелятивна метода вимагає певної сталості у відношенні до тих факторів, вплив яких досліджується.*)

Якраз з огляду на це не було можливості продовжити період дослідження на час війни і повоєнний. Не лише через те, що порушилася цінність грошей; цьому можна було би ще запобігти, корегуючи ціни відповідними індексами рівня цін. Але сама структура ринку цілковито змінилася, бо вийшов із числа головних експортерів Схід Європи. В наслідок цього довелося пожертвувати актуальністю дослідження, надати йому більш історичного характеру і обмежити період дослідження 1913 роком. Повоєнний період ще дуже короткий, щоб можна було прикласти корелятивну методу, взявши його як окремий період.

Але і дослідження передвоєнної доби представляє великий інтерес, — воно може встановити певні факти, що мають почасти теоретичне значіння; з другого боку є певні підстави гадати, що через якийсь час знову встановиться така структура світового ринку пшениці, яка буде більше наближатися до передвоєнної, ніж до сучасної його структури. Певні висновки можуть мати в таких умовах і практичне значіння.

*

Ми вибрали для дослідження ціни пшениці на англійському ринку в Ліверпулі, з огляду на те, що англійські ціни можуть бути визнані, більш ніж які інші, за репрезентативні ціни світового ринку. Ліверпуль же є головний порт по привозу пшениці в Англію. Через що англійська ціна є репрезентативна світова ціна. Перш за все Англія забирала і забирає зараз більш $\frac{1}{3}$ всього світового експорту пшениці. Далі в Англії на ціну привозної пшениці не впливає ніяке мито, тоді як на інших великих імпортних ринках мито відіграє значну роль (Німеччина, Франція, Італія та інші), при чому на протязі часу розміри мита там змінювалися. В Англію імпортується пшениця з усіх головних експортних ринків, тоді, як на інших ринках панував привіз з тієї або іншої групи експортуючих країн. Ще один факт надає англійським цінам пшениці характеру цін світових, — це те, що власна продукція пшениці в Англії складає лише незначну частину від загального споживання пшениці в краю, через що умови місцевого урожаю мало впливають на рівень цін. В цьому відношенні ціни пшениці в країнах з значною власною продукцією, завше будуть відбивати до певної міри умови місцевого урожаю (як, наприклад, ціна чикагська чи паризька).

Недоцільно було б брати як характеристику світової ціни також якусь пересічну з цін різних ринків, бо, як вже було зазначено

*) Чупров.

вище, на деяких ринках ціни залежать від розміру мита, та окрім того відносна вага окремих ринків на протязі часу змінювалася, через це тяжко встановлювати, з якою вагою треба вводити в пересічну ціни поодиноких ринків. А падіння цієї чи іншої ваги буде впливати на висоту пересічної ціни, зокрема взявши на увагу те, що, з огляду на мита, ціни на окремих ринках досить значно різняться.

Перш за все ми порівняємо пересічну річну ціну пшениці (за сільсько-господарські роки) в Ліверпулі*) з розміром світового урожаю.**)

Виявилося, що залежність пересічної річної ціни пшениці в Ліверпулі від розміру світового врожаю була досить велика. Покажчиком розміру є коефіцієнт кореляції рівний — 0,73.***) Себто

*) Для дослідження взяті місячні пересічні ціни, з яких бралась арифметична середня для виведення річної ціни поготової імпортової червоної (good, average) пшениці в Ліверпулі. Ціни ці публікуються в Broomhall's Corn Trade News і в Broomhall's Yearbook. Взяті ці ціни з Wheat and Rye Statistics Statistical Bulletin № 12. 1926 опубліковані Департаментом землеробства Сп. Шт. Америки. Ціни ці відносяться не до одного якогось класу (по термінології американського штандарта) твердої червоної пшениці, а на протязі часу ці класи мінялися. Це до певної міри робить ряд цін неоднотипним. Перехід від одного класу до другого мусів у відповідні роки впливати на рівень ціни. Але, на жаль, ми не змогли знайти більш однотипних даних про ліверпульські ціни. Але вважаємо, що для наших цілей ці ціни є задовольняючі.

**) Світова продукція пшениці підрахована за весь час для тих самих країн. Вводилися в суму лише ті країни, що мали, по можливості на протязі цілого часу, обчислення їх урожаїв їх національними статистичними установами. Сума включає, за виключенням Китаю та Сибіру, продукцію всіх головних продуцентів пшениці і з огляду на це дійсно відбиває світову продукцію. По країнах Європи дані про урожай взяті за період з 1890—1902 з *Annuaire Statistique de la France* за 1924 р. за період 1903—1913 з річників міжнародного Сільсько-господарського Інституту в Римі. Для Північної Америки дані взяті від United States Depart. of Agriculture також як і про останні позаєвропейські країни. Відомості з *Annuaire International de Statistique Agricole* були проконтрольовані на підставі неопублікованих оцінок Департаменту Землеробства Сполучених штатів Америки, до яких автор був ласкаво допущений. Якихось значних відхилень, що могли б вплинути на висновки констатовано не було. Слідуючі країни були взяті для підрахунку світової продукції: По Європі — а) країни дефіцитні: Великобританія, Франція, Німеччина, Гішпанія, Італія, Голляндія, Бельгія, Данія, Швеція і Австрія; б) країни експортуючі: Європейська Росія (включаючи і Україну), Румунія, Угорщина і Болгарія; по Північній Америці: Сполучені Штати і Канада; в Азії: Британська Індія; по південній півкулі: Аргентина та Австралія.

Продукція по цих країнах складала біля 90 % від загальної продукції тих країн, для яких Міжнародний Сільсько-господарський Інститут подавав регулярно статистичні відомості про урожай в останні передвоєнні роки. З огляду на це, підрахована нами світова продукція може бути визнана досить репрезентативною. У всякім разі жадна країна, що може впливати своїм експортом на світовий ринок не була залишена без уваги.

***) Ми не можемо тут вводити в розбір теоретичних підстав теорії кореляції. Бажаючи відсилати до підручників математичної статистики. Зазначимо лише для тих, хто з цією методою не знайомий, що міра щільності зв'язку між явищами міряється коефіцієнтом кореляції. Розміри коефіцієнта кореляції можуть хитатися між +1 та —1.

залежність від світового врожаю не менша, ніж залежність цін на інші хліби (кукуруза, овес) від внутрішнього врожаю в Сполучених Штатах (див. примітку ч. I).

Але не можна обмежитися таким недетальованим аналізом. З одного боку світова продукція мусить бути розбита на певні складові елементи, з другого боку — пересічна ціна за рік є дуже приближна характеристика для такого плинного і мінливого явища, як ціна пшениці. Треба перевести аналіз зміни цін від сезону до сезону, бо ціни в ріжні сезони знаходяться під впливом різних чинників.

Загальний світовий збір пшениці ми поділили перш за все на: 1) збір в північній півкулі, та 2) збір в південній півкулі. Урожаї збирають в них в ріжні часи року, а через це вони впливають на зміни цін в ріжні сезони. Далі збір пшениці в північній півкулі був поділений між трьома областями: а) східньо-європейський експортний район, б) західньо-європейський імпортерський*) та в) північно-американський. Між цими районами продукція пшениці в північній півкулі поділялася приблизно однаково.

Звернемося перш за все до аналізу залежності ліверпульських цін пшениці від урожаїв в північній півкулі. Для цього потрібно вибрати і зміну цін за такий сезон, щоб урожай в південній півкулі на неї не впливав. Урожай пшениці на південній півкулі збирається в середині нашої зими (грудень — січень). Під впливом цього врожаю знаходяться зимові та весняні ціни. Можна вважати, що ціни в квітні та травні цілковито вже відбивають вплив урожаю південної півкулі за біжучий сільсько-господарський рік; з другого боку, вони ще не знаходяться під впливом урожаю наступного сільсько-господарського року в північній півкулі, бо в такий ранній час ще нема даних судити про цей будучий урожай. Урожаї пшениці в північній півкулі збираються, головню, на протязі червня — серпня, а то і вересня (за виключенням Бритійської Індії, яку ми покищо

Коефіцієнт із знаком + вказує на позитивну залежність, себто обидва явища змінюються в одному напрямі; одночасно зростають, або одночасно зменшуються: знак — вказує на негативну залежність, себто явища змінюються в протилежних напрямках. Залежність близька до нерозривної (функціональної) виказується коефіцієнтом кореляції близьким до 1 (чи зі знаком + чи —). Коефіцієнт близький до 0 вказує, що залежність відсутня.

При встановленні кореляції історичних рядів, себто рядів, що показують числові характеристики явищ на протязі часу, як, наприклад, ряди цін чи урожаїв, потрібно елімінувати поступові секулярні зміни. Це робиться, або шляхом знаходження певної кривої, що відбиває загальний рух явища і потім беруться відхилення від цієї кривої замість оригінальних даних та знаходиться кореляція між ними, або можна брати зміни членів рядів з року на рік і знаходити кореляцію між цими змінами (метод ріжниць). В нашій праці ми вживаємо в більшості випадків останньої методи. Коли ми вживаємо першу методу, то це кожний раз окремо зазначено. В більшості випадків в нашому дослідженні про ціни пшениці при вживанні методу відхилення від секулярного руху корелативна залежність виявляється меншою, ніж коли вживаємо методи ріжниць. Оскільки ми цікавилися змінами цін з року на рік, нам здавалася метода ріжниць більш відповідною для наших завдань.

*) Які країни входять в ці райони дивись примітку 8-у.

виключаємо з урожаю північної півкулі). Можна вважати, що ціни у вересні — жовтні уже вповні відбивають вплив урожаю північної півкулі, бо розмір урожаю в цей час вже побільшості правильно оцінений і сам урожай плине широко на ринки. З огляду на це можна вважати, що зміни цін від весни (квітень — травень) до осені (вересень — жовтень) мусять проходити під впливом нового врожаю в північній півкулі.

Ми взяли через це для кореляції з урожаєм північної півкулі різницю між пересічною ціною пшениці в Ліверпулі за вересень — жовтень і пересічною ціною за квітень — травень і порівняли їх з урожаєм в північній півкулі, як він змінювався від року на рік.*)

Виявилось, що зміна цін на пшеницю в Ліверпулі з весни на осінь далеко більше корелює з урожаєм пшениці північної півкулі, ніж пересічна річна ціна там же з загальним світовим урожаєм пшениці. Коефіцієнт кореляції в цьому випадкові досяг — 0,87.

Для нас було також цікаво виявити, в якій мірі впливали на світові ціни пшениці врожаї в різних районах північної півкулі: урожаєм східно-європейський, західно-європейський і північно-американський. Наслідки були дуже цікаві. Виявилось, що світові (ліверпульські) ціни пшениці до війни далеко більш залежали від урожаю в східній та західній Європі, ніж від урожаю в Північній Америці. Найбільший зв'язок цін в Ліверпулі був із східно-європейським урожаєм, тут коефіцієнт кореляції був — 0,70; трохи менший — з урожаєм західно-європейським — 0,60; і значно менша залежність була констатована від північно-американського врожаю (коефіцієнт кореляції — 0,31).

Тим більше вражає ця порівнюючи менша залежність ліверпульських цін від північно-американського врожаю, що привіз пшениці з Америки на ліверпульський ринок переважав над привозом із Сходу Європи. Привіз пшениці в Ліверпуль з чорноморських портів відносно сильно зменшився за останній час перед війною. Більш того, ціни, які ми вибрали для дослідження є ціни на американські сорти пшениці, а не на східно-європейські.

До з'ясування факту більшого впливу східно-європейських урожаїв на світову ціну пшениці ми перейдемо далі, а зараз констатуємо, що і на інших європейських ринках було подібне ж відношення.

Залежність між пересічною річною ціною (за сільсько-господарський рік — вересень — липень) пшениці в Берліні і урожаєм в Північній Америці мірялася коеф. корр. — 0,03, себто ніякої корелятивної залежності не було констатовано, тоді, як залежність від урожаю східно-європейського вказувалася коефіцієнтом — 0,64, себто була досить сильна корелятивна залежність.

*) З огляду на те, що нормально весняні ціни бувають вищі осінніх цін за попередню осінь, між іншим і через те, що збереження урожаю за зиму зв'язано з коштами, ми мусіли наші весняні ціни відповідно зменшити на пересічну різницю між весняними та осінніми цінами. Ця поправка на сезонний фактор у нас була прийнята 4 центи за бушель.

Теж саме виявляється і на французькому ринку в Парижі. Залежність пересічної річної ціни пшениці в Парижі від ціни американського врожаю мірялася коеф. корр. — 0,06 (майже ніякої залежності), від східно-європейського врожаю коефіцієнт кореляції — 0,33, і від західно-європейського врожаю коеф. корр. — 0,64. Тут найбільша залежність цін пшениці виявляється від урожаю в Західній Європі. І це зрозуміло, бо Франція є головним продуцентом пшениці в Західній Європі і західно-європейський урожай відбиває на собі в значній мірі хитання врожаю у Франції. Таким чином, велика кореляція цін пшениці у Франції західно-європейським урожаєм вказує на місцеві впливи. Тим більше, що Франція ввозила пшеницю лише тоді, коли її власний врожай випадав низьким, при добрих же врожаях потреби в привозі майже не було. Але, не дивлячись на це, залежність паризьких цін пшениці від урожаю на Сході Європи всеж таки існувала, хоч і не така велика, як для Англії і Німеччини, між тим як урожаї американські на французькі ціни пшениці не впливали.

Таким чином, факт більшого впливу на світові ціни пшениці перед війною урожаю східно-європейського в порівнянні з північно-американським можна визнати за встановлений. При чому, це не лише місцеве явище, а загальне для імпортуючих ринків.

Розподіл світової продукції пшениці між окремими районами дає можливість констатувати ще деякі цікаві факти. Урожаї пшениці по окремих районах хитаються неоднаково. Не має певного темпу зміни врожаю для цілого світу. Хитання ці не залежать від району; це констатується тим, що не було встановлено жадної, або лише дуже мала кореляційна залежність поміж урожаєми поодиноких районів. Ніякої залежності не було знайдено (за період нашого дослідження 1890—1913) між урожаєми Східної Європи та Північної Америки (коефіцієнт коррел. — 0,03.) Порівнюючи дуже мала кореляція (у всякому разі непевна) була встановлена між урожаєми Західної Європи та Півн. Америки (коеф. корр. — 0,19), і урожаєми Західної та Східної Європи (коеф. корр. — 0,18).

Факт неоднаковості хитань урожаю в різних країнах дуже важливий, бо це приводить до стабілізації світової продукції, а значить мусів би впливати стабілізуючи і на ціни пшениці. Але встановлений нами вище другий факт, а саме: що дозовні ціни пшениці знаходилися більше під впливом східно-європейського врожаю, ослаблює це стабілізуюче значіння неодинакового темпу хитання врожаю в різних країнах.

Оскільки ціни пшениці на світовому ринку знаходяться під впливом урожаїв всіх районів, хоч і в неоднаковій мірі, і оскільки ріжний напрям хитань врожаю в різних районах перекриває до певної міри вплив урожаїв в поодиноких районах, було цікаво продовжити аналіз далі, і виявити залежність світової ціни пшениці (ліверпульської) від урожаїв в поодиноких районах, елімінуючи впливи інших районів. Таку аналізу можна перевести за допомогою методи часткової кореляції (partial correlation). Ця метода для су-

спільних наук, що не мають можливості організувати досвіду як то роблять науки природничі, елімінуючи штучно впливи інших факторів, дає сурогат досвіду.*)

Припустимо, що зміни цін в Ліверпулі з весни до осені означаються рядом X_1 , хитання врожаю з року на рік в Північній Америці — рядом X_2 , хитання врожаю в Східній Європі — рядом X_3 , хитання врожаю в Західній Європі — рядом X_4 .

Тоді коефіцієнти часткової кореляції будуть:

$$r_{12 \cdot 34} = -0,45$$

$$r_{13 \cdot 24} = -0,80$$

$$r_{14 \cdot 23} = -0,68$$

що показує, що залежність цін пшениці в Ліверпулі від урожаю в Півн. Америці, елімінувавши асоціацію американських урожаїв з урожаєми у двох інших районах, міряється коефіцієнтом часткової кореляції $r_{12 \cdot 34} = -0,45$, залежність від урожаю в Східній Європі, виключивши впливи Америки і Західної Європи, міряється коеф. корр. $r_{13 \cdot 24} = -0,80$, залежність від урожаю в Західній Європі, знову ж виключивши впливи двох других, міряється коефіцієнтом $r_{14 \cdot 23} = -0,68$.

Бачимо, що коефіцієнти часткової кореляції між цінами і урожаєми більші ніж відповідні загальні, бо усунуті порушуючі впливи урожаїв інших районів. Але і часткова кореляція підтверджує теж, що виказали коефіцієнти загальної кореляції, а саме, що урожай в Східній Європі найбільше впливав на ціни пшениці в Ліверпулі, урожай же американський впливав найменше.

*) Частковий коефіцієнт кореляції встановлює міру залежності між двома явищами, в припущенні, що вплив залежності їх від інших досліджуваних явищ елімінований. Для знаходження часткового коефіцієнту кореляції потрібно знайти загальні коефіцієнти кореляції (Gross correlation) попарно між всіми факторами, що досліджуються, як тими, часткова кореляція котрих відшукуються, так і тими, впливи яких елімінуються, потім виходячи з цих загальних коефіцієнтів кореляції по певній формулі знаходяться часткові коефіцієнти кореляції. Так, напр., коли маємо три фактори, один характеризується рядом $X_1, X_1^I, X_1^{II} \dots X_1^n$ другий — рядом $X_2, X_2^I, X_2^{II} \dots X_2^n$, третій — $X_3, X_3^I, X_3^{II} \dots X_3^n$ і для них попарно загальні коефіцієнти кореляції будуть r_{12} (між першим і другим фактором), r_{13} (між першим і третім), r_{23} (між другим і третім), а бажано знайти часткову кореляцію між першими двома, виключаючи залежність їх від третього (коеф. часткової кореляції першого ступеня), то такий частковий коефіцієнт кореляції, що умовно зазначається

$$r_{12 \cdot 3} \text{ буде представлений такою формулою } r_{12 \cdot 3} = \frac{r_{12} - r_{13} r_{23}}{\sqrt{1 - r_{13}^2} \sqrt{1 - r_{23}^2}}$$

Таким же чином можна виеліминувати вплив також двох чи більшого числа факторів і знайти коефіцієнт часткової кореляції, в припущенні, що ці еліміновані фактори залишаються постійними. Це будуть коефіцієнти часткової кореляції другого і вищих ступенів. Умовно вони зазначаються так же, як і коефіцієнт кореляції першого ступеня. Наприклад, другого ступня $r_{12 \cdot 34}$ себто кореляція між факторами першим та другим в припущенні, що впливи факторів третього та четвертого еліміновані. Цими умовними означеннями, коефіцієнтів кореляції загально прийнятими в математичній теорії статистики, ми будемо користуватися далі.

Поки що ми обмежувались встановленням залежності цін пшениці від урожаю біжучого року. Між тим окрім урожаю біжучого року на розмір пропозиції впливають також ті запаси, що переходять від урожаїв минулих років.

На жаль, статистика запасів ведеться далеко менше докладно, ніж статистика урожаїв. По більшості країн взагалі статистика запасів у продуцентів відсутня. Про запаси зерна на фермах на 1 липня є відомості за довгий час для Сполучених Штатів Америки (з 1894 р.). В кол. Росії відомості про запаси зерна у продуцентів збиралися податними інспекторами. На жаль, ці відомості не покривають цілого того періоду, який ми вивчаємо.*) Окрім того, дані про запаси мусять бути визнані далеко менш надійними, ніж статистика врожаїв.

Більш докладно ведеться і заслуговує більшого довір'я статистика т. зв. «видимих» запасів, себто запасів, що знаходяться на складах головних експортних та імпорتنих ринків і в дорозі (afloat). Дані про видимі запаси регулярно публікуються в *Corn Trade News* і в *Chicago Daily Trade Bulletin*. Але виникає питання, чи відбивають видимі запаси рух запасів взагалі. Можливо, що загальні запаси мають інші тенденції, ніж запаси видимі. Прийняття на увагу видимих запасів лише в дуже малій мірі змінило нашу корелятивну залежність, що знайдена між змінами цін пшениці з весни на осінь і урожаєм пшениці в південній півкулі. Коли до продукції на північній півкулі були додані видимі запаси і був вирахований кореляційний коефіцієнт між змінами зазначених вище цін і урожаєм + запаси, то він виявився рівним — 0,88, себто практично однаковий з тим, що вирахований був без уzglяднення запасів (— 0,87). До цього могло спричинитися те, що видимі запаси складають лише незначну частину загальних запасів і не могли значно змінити ряду, що характеризує врожай.

З огляду на відсутність безпосередніх відомостей про запаси довелось ужити іншої посередньої методи. Було встановлено іншими дослідниками, що загальні запаси пшениці на кінець року стоять в досить тісному корелятивному зв'язку з розміром урожаю минулого року.**). Це дало нам підставу замість запасів взяти, як фактор впливаючий на ціну, врожай за попередній рік. Більш того, досвіди С. П. Четверикова в Москві показали,***) що ціни пшениці в кол. Росії (включно з Україною) знаходилися перед війною під впливом не лише останнього врожаю, а по меншій мірі ще двох попередніх. З огляду на це було доцільно взяти на увагу не лише врожай за попередній рік, а й за два попередні роки.

*) Ці відомості знаходяться в книжці Н. Лященко. «Очерки сельско-хозяйственной эволюции России». Друге видання. 1924 р.

**) Так для Сполучених Штатів Америки Н. Working в своїй публікації в *Wheat Studies*, Vol. II, № 7, за 1926 р. стор. 248, знайшов, що загальні запаси пшениці на 1 липня дуже тісно корелюють з урожаєм минулого року (коеф. корр. = + 0.90).

***) Дивись працю згадану у примітці 2-й.

Таким чином, ми поставили за ціль дослідити залежність цін пшениці на ліверпульському ринку від розміру врожаю за три роки, — за біжучий рік та за два попередні.*) Це нас привело до цікавих вислідів.

Сукупна залежність цін від трьох попередніх урожаїв, що міряється коефіцієнтом сукупної кореляції,**) як виявилось, дуже тісна. Коефіцієнт сукупної кореляції $R_{1.234} = 0.94$. Такого тісного зв'язку між цінами пшениці (та й іншого збіжжя) та врожаєм, оскільки нам відомо, не було знайдено ніким з інших дослідників. На нашу думку, причини, через які не було встановлено іншими

*) Урожай за два попередні роки береться не лише по північній півкулі, а цілий світовий урожай пшениці, з огляду на те, що на запаси на початок біжучого року впливають попередні збори пшениці не лише на північній півкулі, але і на південній. Лише біжучий урожай південної півкулі не міг ще вплинути на осінні ціни пшениці, бо він збирається пізніше.

**) Сукупною кореляцією (multiple correlation) називається корелятивна залежність між декількома перемінними факторами. Вона показує оскільки один фактор залежить одночасно від кількох інших факторів. Для знаходження коеф. сукупної кореляції потрібно знайти не лише коефіцієнт загальної кореляції попарно між окремими факторами, а і коефіцієнт часткової кореляції. Так в нашому випадкові ми маємо такі фактори;

- X_1 — зміни цін пшениці з весни на осінь в Ліверпулі,
- X_2 — урожаї пшениці на північній півкулі за відповідні роки,
- X_3 — світові врожаї пшениці за ближчі попередні роки,
- X_4 — Світові врожаї пшениці два роки раніш.

Тоді коеф. сукупної кореляції, що означається знаком $R_{1.234}$, що вказує на відшукання кореляції фактора X_1 з факторами X_2, X_3, X_4 вираховується по формулі:

$$1 - R_{1.234}^2 = (1 - r_{12}^2) (1 - r_{13.2}^2) (1 - r_{14.23}^2).$$

в яку входить коефіцієнт загальної кореляції між факторами X_1 та X_2 коеф. часткової кореляції $r_{13.2}$ між X_1 та X_3 , елімінуючи вплив фактора X_2 та коефіцієнт часткової кореляції $r_{14.23}$ між факторами X_1 та X_4 , елімінуючи вплив факторів X_2 та X_3 .

Загальні і часткові коеф. кореляції в нашому випадкові знайдені такі:

Коеф. загальної кореляції		Коеф. часткової кореляції
$r_{12} = -0.87$	$r_{23} = -0.30$	$r_{13.2} = -0.47$
$r_{13} = +0.04$	$r_{24} = -0.38$	$r_{14.23} = -0.63$
$r_{14} = +0.22$	$r_{34} = -0.35$	

Коефіцієнт сукупної кореляції $R_{1.234} = 0.94$. Коеф. часткової кореляції $r_{13.2} = -0.47$ і $r_{14.23} = -0.63$ показують міру залежності між цінами пшениці та врожаєм за попередні роки (що випереджають на 1 і на 2 роки), коли вплив ближчих урожаїв елімінований то знак «—» при обох коеф. часткової кореляції вказує на негативну кореляцію, себто добрі попередні врожаї впливають на ціни знижуючи їх, — низькі попередні врожаї ціни звишують.

Пригадаємо застереження зроблене нами вище про певні небезпеки прикладення методи кореляції до рядів, послідовні члени яких не є величини між собою незалежні. Якраз тут ми маємо такий випадок. Зокрема може викликати сумнів значна негативна кореляція, що виявляється частковим коеф. кореляції $r_{14.23} = -0.63$, який вказує на значні впливи врожаїв, що на два роки випереджують ціни. Негативна кореляція між цінами і врожаєм, що випереджають ціни на два роки, навіть більша, ніж між урожаєм ближчого попереднього року. Це потребувало б спеціального з'ясування і може викликати думку, що в данному випадкові ми маємо можливо приклад «фалшивої» кореляції.

дослідниками такого тісного зв'язку між цінами та врожаєм, ті, що, або встановлювався зв'язок лише з урожаєм внутрішнім (Четвериков), а не з світовим, або, коли встановлювалась залежність од світового урожаю, то не брався на увагу вплив урожаю попередніх років. Окрім того, часто бралася для дослідження пересічна ціна за рік. Ми ж взяли зміну ціни не з року на рік, а з весни на осінь, елімінувавши таким чином вплив урожаю південної півкулі.

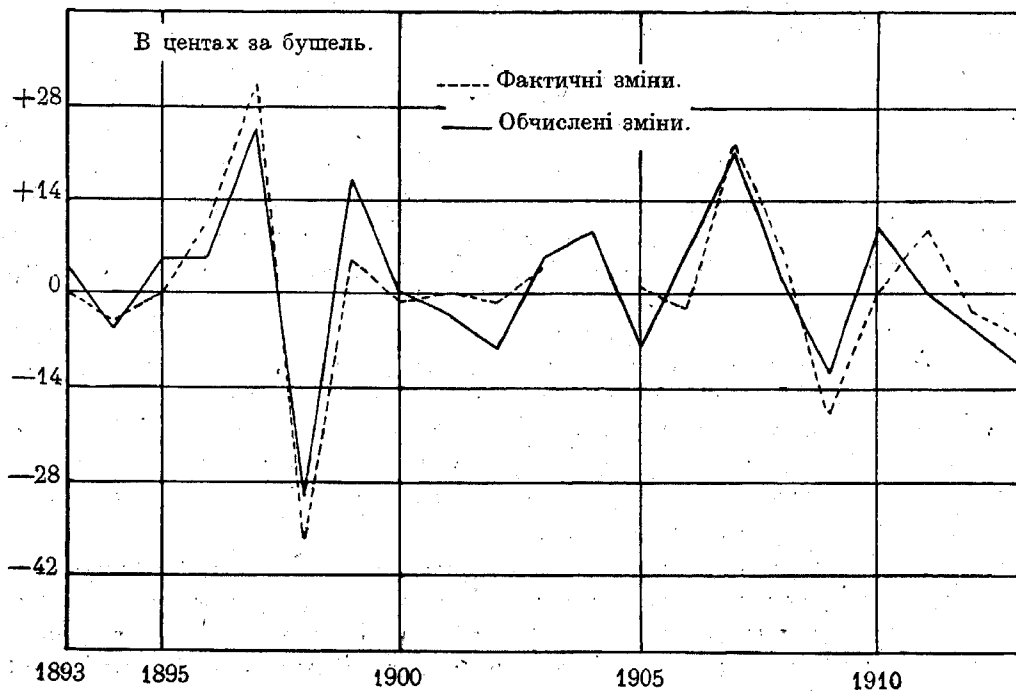
Така висока кореляція цін пшениці з урожаєм дає можливість зробити певні висновки, що мають теоретичне значіння. Цим виявилось, що зміни цін пшениці від сезону до сезону пояснюються майже виключно хитаннями урожаїв. Короткотермінові зміни цін пшениці майже зовсім не залежать від змін попиту. Цим яскраво доводиться твердження про сталість і нееластичність попиту на пшеницю, як на предмет першої необхідності. Треба сподіватись, що й інші продовольчі продукти першої необхідності, продукція яких залежить від кліматичних умов, виявляють такі ж властивості. Але можна чекати, що попит на кормові хліби виявить іншу картину, бо вживання кормів є значно більш еластичне, ніж вживання продовольчих продуктів першої необхідності. І кількість продуктивної худоби досить різко міняється (зокрема кількість свиней) під впливом цін на корми і характер годівлі дуже міняється. Це зокрема відноситься до країн, де сільське господарство пересякнuto досить комерційним духом, як, напр., в Сполучених Штатах Америки. Ми цим не говоримо, що попит взагалі не впливає на рівень цін пшениці, ми відносимо це лише до зміни цін з року на рік, чи від сезону до сезону. Вплив попиту безсумніву відбивається на поступовому секулярному рухові цін. Очевидно, поступовий зріст населення і поступові зміни в звичаях, щодо продовольчого габітуса є одні з важливіших факторів, що впливають на рівень цін пшениці, але короткотермінові зміни цін її майже зовсім від попиту не залежать.

Підкреслюємо тако ж, що коли ми твердимо, що короткотермінові зміни цін на пшеницю на світовому ринку майже не залежать від змін попиту, ми звертаємо спеціальну увагу на твердження «на світовому ринку», бо коли обмежуватися ринком якоїсь однієї країни, то тоді це твердження було б невірним. Бо на ринку однієї країни з'являється не лише безпосередній попит для задоволення споживання, але і попит посередній для експорту, який залежить від стану врожаю в других країнах. Щоб з погляду світового ринку є пропозиція — світовий урожай, — те з погляду ринку окремої країни є частково пропозиція (внутрішня продукція) — частково попит (зміни зовнішньої продукції, бо вона впливає на попит на внутрішньому ринку для цілей експорту). Якраз з огляду на це не можна з'ясувати змін цін пшениці, виходячи із зміни лише врожаю однієї країни. Потрібно взяти на увагу розмір попиту на зовнішніх ринках.

Існування такої тісної корелятивної залежності між змінами цін пшениці та хитаннями розмірів урожаїв за три попередні роки дає

можливість поставити в певну числову залежність ціни від урожаїв і на підставі даних про урожаї вираховувати теоретично ціни.*) Зроблені нами підрахунки теоретичних змін цін пшениці в Ліверпулі, на підставі даних про урожаї, порівнюються з фактичними змінами цін на прикладеній діаграмі, з якої видно, що теоретично вираховані зміни цін досить добре відбивають фактичні зміни,

*Фактичні і обчислені зміни цін пшениці
від весни до осені на ліверпульській хлібній біржі.*

зокрема, що торкається до років значних змін. Але є й чималі відхилення зокрема в роки з меншими хитаннями цін і врожаїв. Це саме собою зрозуміло, бо кореляційна залежність не є функціональна залежність і вираховані на підставі кореляційної залеж-

*) Числова залежність цін в Ліверпулі від урожаїв за попередні три роки виказується рівнянням регресії $X_1 = 5.67 - 0.5803 X_2 - 0.0506 X_3 - 0.1597 X_4$. Значіння X_1, X_2, X_3, X_4 ті ж, що зазначено в попередній примітці, при чому ціни міряються в центах за бушель, а хитання врожаїв в 10.000.000 бушлів. Ймовірна помилка змін ціни (X_1) вирахованих на підставі наведеної формули рівна 4.0 центи за бушель. Оскільки пересічна ціна пшениці в Ліверпулі за 1890—1913 р.р. була приблизно біля 1 дол. за бушель, то і ймовірна помилка рівнялась біля 4%. Відомо, що при нормальній кореляції відхилення фактичних спостережень від теоретично вирахованих на підставі рівнянь регресії, величина буває досить рідко більше подвійної ймовірної помилки і дуже рідко більше потрійної. Це може бути показником міри точности теоретично вирахованих величин.

ности величини є лише ймовірні, а не необхідні. Але при тісній кореляційній залежності ймовірність дуже значних відхилень теоретично вирахованих даних від емпіричних даних мала.

Цікаво було простежити вплив на ціни пшениці помимо урожаїв пшениці ще й урожаїв жита. Оскільки жито і пшениця конкурують між собою, як продовольчий хліб, аліорно можна припустити значну залежність цін пшениці від урожаїв жита. Між тим досліди методом кореляції показують, що зміни цін пшениці з року на рік не завжди знаходяться в тісній кореляційній залежності від урожаїв жита. Це, напр., спостерігається на ліверпульському ринку, а також, що ще важливіше, на берлінському ринку. В Англії жито, як продовольчий хліб, вживається мало, через що може бути зауважено, що ліверпульський ринок не є показовим для простеження впливу урожаїв жита на ціни пшениці. В Німеччині ж жито є навіть більш важливим продовольчим хлібом, ніж пшениця. Окрім того, Німеччина є одним із перших продуцентів жита.

Корелятивна залежність між ціною пшениці в Ліверпулі (змінною цін з весни на осінь) та світовим урожаєм жита*) міряється коефіцієнтом кореляції — 0,38. Як бачимо залежність далеко менша, ніж від урожаю пшениці (коеф. корр. — 0,87). Але більш того, корелятивна залежність між цінами і урожаями жита може бути ще почасти не простою, а посередньою: ціни пшениці можуть корелювати з урожаями жита через те, що урожаї жита хитаються до певної міри в одному напрямі з урожаями пшениці. Позитивна корелятивна залежність між світовим урожаєм жита і урожаєм пшениці на північній півкулі існує, вона мірялася за період досліду коефіцієнтом кореляції +0,27.

Коли методом відшукування часткової кореляції елімінувати вплив однаковості в хитаннях урожаїв жита і пшениці, то тоді міра корелятивної залежності між цінами пшениці в Ліверпулі і світовим урожаєм жита буде ще менша. Відповідний коефіцієнт часткової кореляції $r_{13.2} = -0,30$.

Ми гарантовані, що кореляція між цінами пшениці й урожаями складається по типу нормальної кореляції, навпаки, залежність між собою послідовних членів рядів, як в даному випадку цін, так до певної міри й урожаїв, говорить за те, що ми не маємо умов нормальної кореляції. Але відхилення фактичних змін цін від вирахованих нами теоретично вкладається в вирахованні теоретично межі точности. Лише один раз маємо відхилення рівне потрібній ймовірній помилці (рік 1899), в останніх випадках воно більш менш не виходить за межі подвійної ймовірної помилки.

Не можна було чекати більшої схожості теоретичних обрахунків і фактичних даних про ціни вже через одне те, що і ціни пшениці взяті, як зазначено вище, не за той самий клас чи сорт пшениці, що вже могло викликати різницю цін в декілька центів на бушель, та й статистика врожаїв, як відомо, не є вже така точна.

*) Продукція жита майже в цілому відбувається на північній півкулі. В розрахунок світової продукції жита взято слідуючі країни: Росія (включно з Україною), Німеччина, Австрія, Угорщина, Данія, Швеція, Фінляндія, Голляндія, Бельгія Гіспанія, Франція, Румунія, Сполучені Штати. Джерела використані ті ж, що і для продукції пшениці, — вони зазначені в примітці ч. 8.

Коли перейти до берлінського ринку і визначити там через X_1 пересічні річні ціни на пшеницю в Берліні,*) через X_2 — урожай пшениці в Німеччині і через X_3 — урожай жита в Німеччині, то тоді відповідні коеф. кореляції будуть: $r_{12} = -0,50$, $r_{13} = -0,45$. Залежність цін пшениці, як від внутрішнього урожаю пшениці так і жита не дуже велика; трохи тісніша залежність від урожаю пшениці. Але, коли прийняти на увагу, що в Німеччині урожай жита дуже тісно корелює (позитивно) з урожаєм пшениці (коеф. корр. $r_{23} = +0,67$) і виключити вплив цієї кореляції знайденням часткової кореляції, то тоді виявиться, що залежність цін пшениці в Берліні від урожаю жита в Німеччині, елімінувавши вплив однаковості хитання урожаїв жита і пшениці, буде мірятися коефіцієнтом часткової кореляції $r_{13.2} = -0,19$. Себто і в Німеччині, де роль споживання жита місцевого врожаю для продовольчих цілей дуже велика, урожай жита порівнюючи мало впливає на зміни цін пшениці від року на рік.

Наші досліді, щодо корелятивної залежності між цінами пшениці на внутрішніх російських ринках (в Саратові) від урожаїв жита в Росії, виявили, що там залежність ця значно більша.

Але що до Західної Європи доводиться констатувати, що урожай жита не так уже сильно впливають на хитання цін пшениці. Це ще не означає, що довготривалий рівень цін пшениці чи секулярний рух цих цін не залежить від продукції жита. Трохи далі ми ілюструємо порівнюючи малу залежність ринку житнього від ринку пшеничного тим, що покажемо, як хитання внутрішнього врожаю жита дуже мало впливають на розміри імпорту пшениці.

До цього часу ми розглядали основні фактори, що впливають на зміни цін пшениці в Ліверпулі з весни на осінь. Ми констатували, що основним фактором є урожай пшениці на північній півкулі за біжучий рік (зокрема в Європі); досить сильно впливають на ціну також розміри урожаю за попередні два роки; порівнюючи мало впливають урожай жита.

Перейдемо тепер до змін цін пшениці в Ліверпулі, як вони відбуваються на протязі зими та весни.

* * *

Основними факторами зміни цін пшениці на протязі зими і весни можуть бути припущені урожаї на південній півкулі, що збираються в грудні — січні, а пізніше урожай в Індії, що має місце в березні — квітні. Оскільки ми припустили вище, що ціна пшениці в вересні — жовтні вже вповні відбиває вплив біжучого врожаю на північній півкулі, а з другого боку ще незначно залежить від будучого урожаю південної півкулі, який в цей час ще тяжко

*) Ціни взяті за період з 1885 до 1913 р. Ціни взяті пересічні річні за так зв. контрактну пшеницю в Берліні.

Джерело — Vierteljahrshefte zur Statistik des Deutschen Reiches. Vol. 4, 9, 14, 19, 20, 25.

передбачити, можна припустити, що зміни цін з вересня — жовтня до січня — лютого будуть головно залежати від розміру урожаю в південній півкулі (Аргентина, Австралія); на дальші ж зміни цін до квітня — травня може вже впливати й урожай Індії, хоч урожаєм Аргентини й Австралії всеж і в ці місяці можна вважати головним фактором. Що ж торкається пізніших цін — в червні — то вони, звичайно, вже підлягають впливу очікуемого нового урожаю на північній півкулі, з огляду на це вони підлягають значним нерегулярним хитанням, в залежності від змін виглядів на новий урожай.

З огляду на ці міркування різниці між цінами на пшеницю в Ліверпулі за січень — лютий та за попередні березень — жовтень з поправкою на сезонний характер*) були порівняні з хитаннями урожаїв в південній півкулі. Корелятивна залежність виявилася порівнюючи невелика. Коеф. корр. був всього лише — 0,43, в порівнянні з коеф. корр. між змінами цін з весни на осінь та урожаєм на північній півкулі — 0,87.

Причин порівнюючи малого впливу урожаїв південної півкулі на зміни цін пшениці в Ліверпулі на протязі зими є декілька. Перш за все треба взяти на увагу, що абсолютні розміри урожаю пшениці на південній півкулі незначні в порівнянні з розмірами урожаїв північної півкулі: пересічно за р.р. 1909—13 продукція пшениці південної півкулі складала лише біля $\frac{1}{20}$ цілого світового урожаю пшениці. Що правда, експортність урожаю пшениці південної півкулі значно вища, ніж експортність північного урожаю. З огляду на це, за той же період (1909—13) експорт пшениці з країн південної півкулі складав уже біля $\frac{1}{5}$ цілого світового експорту пшениці. В залежності від цього вплив на ціни на імпортих ринках міг бути вже досить значний, але всеж не можна було б чекати, щоб хитання експорту південної пшениці могли у відповідній пропорції впливати на ціни пшениці на імпортих ринках, бо і в зимі і зокрема на весні продовжує підвозитися на ринок і пшениця з північних районів.**)

*) Пересічна сезонна різниця між цінами пшениці в січні — лютому і в вересні — жовтні за попередній рік була знайдена рівною 2 центам за бушель і була відрахована.

**) Можна припустити, що ціни на пшеницю на світовому ринку (Ліверпуль) і врожаї пшениці в південній півкулі стоять не в простій пропорційній чи лінійній залежності, а що залежність ця наближається до якоїсь більш складної функції. З огляду на це коефіцієнт кореляції що виведений теоретично в припущенні лінійної залежності може виявитись в даному випадку применшеним. Правильніше треба було б вжити не коеф. кореляції простолінійної, а корелятивне відношення (correlation ratio), чи коеф. кореляції в припущенні якоїсь криволінійної регресії. Оскільки число членів нашого ряду невелике, то і форми криволінійної регресії нам не відомі. Ми не могли вжити цих останніх вимірів корелятивної залежності. Але для перевірки ми вжили такий посередній засіб. Багато нелінійних функцій шляхом логаритмування переводять в лінійні. В припущенні, що і в даному випадку форма рівняння регресії може належати до таких функцій, ми вираховували коеф. кореляції між логаритмами змін цін та змін урожаїв. Виявилось, що корелятивна залежність

На весняні ціни (квітень — травень), як відмічено вище, можна було би вже чекати впливу нового урожаю в Індії. Але виявилось, що зміни цін від січня — лютого до квітня, — травня зовсім не виявляють корелятивної залежності від урожаю в Індії — коеф. корр. був знайдений рівним лише $+0,01$, себто практично ніякого. Рівно ж і зміни цін пшениці в Ліверпулі з осені (вересень — жовтень) до весни (квітень — травень) не стоять в залежності від урожаїв пшениці в Індії (коеф. корр. $+0,10$, дуже незначний і позитивний). Таким чином, доводиться визнати, що урожаї в Індії, або взагалі не відбиваються на цінах пшениці в Ліверпулі, або може вплив їх починається пізніше — в червні, бо головна маса експорту пшениці з Індії відбувається в червні, чи навіть в липні. Але з огляду на те, що ціна пшениці в червні вже дуже сильно залежить від розміру майбутнього врожаю північної півкулі, впливу на неї урожаю пшениці в Індії вже не можна було відокремити. Треба мати на увазі ще й те, що, хоч абсолютно розмір урожаю в Індії є великий, він лише в малій частині вивозиться на зовнішній ринок. Це мусіло зменшувати вплив урожаю в Індії на хитання цін пшениці. У всякому разі англійський ринок мусів би найбільш виявити вплив урожаю в Індії, бо експорт індійської пшениці йшов головню на цей ринок. Між тим на ліверпульських цінах він відбивався дуже мало.

Оскільки урожай пшениці в Індії не впливав на весняні ціни пшениці в Ліверпулі, то і для них одним із головних факторів мусів бути урожай пшениці на південній півкулі. Порівняння змін цін пшениці в Ліверпулі від осені аж до весни (ріжниця між пересічними цінами за квітень — травень і пересічними цінами за вересень — жовтень, взявши на увагу сезонну зміну — 4 центи за бушель) з урожаями південної півкулі вказує на певну корелятивну залежність (коеф. корр. — $0,34$), але навіть ще меншу, ніж для зміни цін від осені до зими. Окрім тих причин, про які згадано вище, порівнюючи мала корелятивна залежність в цьому випадку може викликатись і тим, що весною знову посилюється експорт пшениці з країн північної півкулі, а на протязі зими ще переви-

між логаритмами є значно вища, ніж між самими змінами цін та врожаїв, — відповідний коеф. кореляції рівний — $0,60$. Це почасти підтверджує наше припущення, що малий розмір коеф. кореляції ($-0,43$) між змінами цін пшениці з осені на зиму та врожаєм на південній півкулі є наслідок того, що залежність між цінами і врожаєм в цьому випадку не є пропорційна. Чого й треба було чекати з огляду на порівнюючи малу роль пшениці з південної півкулі.

Хоч ціни пшениці в Ліверпулі й не змінювалися з осені на зиму в пропорції з хитаннями врожаю південної півкулі, але всеж залежність між ними була досить стала. Це видно з того, що коли не розміри хитання цін, так у всякому разі н а п р я м хитання цін досить добре відбивав хитання урожаїв південної півкулі. А саме: лише в 4-х випадках з 22 років, що були взяті до розгляду (1892—1913), ціни пшениці в Ліверпулі на протязі зими змінювалися в тому ж напрямі що змінювався й урожай пшениці на південній півкулі (в порівнянні з попереднім роком), а саме: ціни зростали при збільшенню врожаю, чи падали при зменшенню, в останніх 18 випадках ціни й урожаї хитались, як і треба було очікувати, нормально в протилежних напрямках.

ряються дані про урожаї північної півкулі, про запаси там пшениці і т. и. Таким чином, весняні ціни мусять відбивати на собі не лише впливи урожаю південної півкулі, але й врожаїв в країнах північних. З огляду на це було потрібно взяти на увагу ще інші фактори, що впливають на хитання цін пшениці в Ліверпулі на протязі зими і весни, що стоять в зв'язку з урожаєм північних країн.

Серед таких факторів було досліджено два: 1) було припущено, що напрям, в якому змінювалися ціни пшениці з весни на осінь, під впливом урожаїв пшениці на північній півкулі, може мати тенденцію заховуватись і надалі під впливом певної інерції цін. В такому випадкові мусіла би виявитися позитивна корелятивна залежність між змінами цін з весни до осені і змінами цін з осені до зими і далі на слідуєщу весну. 2) Друге припущення було, що в осені ціни під впливом відомостей про урожаї пшениці на північній півкулі реагують занадто сильно, себто при відомостях про добрий урожай падають більш, ніж то виправдувалось би фактичним урожаєм, при відомостях про малий урожай, навпаки, зростають більше, ніж розмір врожаю того вимагав би. В разі існування такої невідповідно великої чутливості цін, через певний час по перевірці відомостей про врожай північної півкулі, мусіла би наступити певна реакція, себто при дуже сильному піднесенні цін під впливом відомостей про малий урожай, ціни в зимі могли б почати падати, при дуже сильному зниженні цін, під впливом відомостей про добрий урожай, реакція була б в напрямі певного піднесення цін пізніш. Себто можна було б чекати певної позитивної кореляції між змінами цін з осені до зими чи до весни і розміром урожаю пшениці в північних країнах (в порівнянні з урожаєм попереднього року).

Оскільки ці фактори впливають на зміну цін пшениці по осені в різному напрямі і оскільки на протязі зими і весни світові ціни пшениці міняються ще і під впливом урожаю південної півкулі, досить тяжко виявити вплив кожного з цих факторів окремо. До певної міри впливи поодиноких факторів можуть бути виявлені шляхом знаходження часткової кореляції між цінами і кожним з факторів, виключаючи впливи інших. Застосовання цієї методи виявляє, що до певної міри обидва зазначені вище фактори впливають на хитання цін на протязі зими і весни. Так, коли виключити вплив урожаю південної півкулі і вплив надмірної зміни цін в осені в залежності від нового врожаю, то виявиться певна тенденція до інерції цін, на що вказує позитивний коеф. часткової кореляції ($r_{13 \cdot 24} = +0.39$, та $r_{13 \cdot 24} = +0.46$) між змінами цін з весни на осінь і від осені на протязі зими аж до весни.*) Себто,

*) Коли приймемо такі означення; X_1 — зміни цін пшениці в Ліверпулі з осені до зими, X_1^1 — зміни цін з осені до весни; X_2 — урожаї пшениці на південній півкулі; X_3 — зміни цін пшениці в Ліверпулі від попередньої весни до осені і X_4 — урожаї пшениці на північній півкулі, то відповідні коефіцієнти

коли ціни зростали з весни на осінь, то при елімінуванні певних інших впливів, ця тенденція продовжується зимою і весною.

Так само, коли виключити вплив урожаю південної півкулі, а також тенденції цін до інерції, то і після підвищення цін в роки малих урожаїв і після цін в роки добрих урожаїв в південних країнах, виявиться тенденція до реакції цін в протилежному напрямкові, що виявиться існуванням позитивної часткової кореляції між змінами цін від осені на протязі зими і врожаєм пшениці на північній півкулі ($r_{14 \cdot 23} = +0.39$, $r_{1'4 \cdot 23} = +0.37$).

Але оскільки обидві виявлені тенденції цін ділають в протилежному напрямі, вони затемнюють одна одну. Часом перемагає одна тенденція, часом друга. Так до певної міри виявляється, що в перші зимові місяці проявляється більша тенденція цін реагувати на надмірні зміни цін в осінні місяці, на що вказує позитивний коеф. загальної кореляції $r_{14} = +0.18$ і дуже малі розміри коеф. корр. $r_{13} = +0.03$. Навпаки, весняні ціни нібито більш відбивають тенденцію цін до інерції на протязі сільсько-господарського року, на що вказує позитивний коефіцієнт загальної кореляції $r_{1 \cdot 3} = +0.32^{24}$) і дуже малі розміри коеф. корр. $r_{2 \cdot 4} = -0.08$.

Мусимо всеж оговоритись, що при обмеженому числі років, на які дослідження поширюється (22 роки) наші коефіцієнти замалі, щоб зробити ці твердження певними.

Резюмуючи сказане про фактори, що впливають на ціни пшениці в Ліверпулі на протязі зими та весни, треба сказати, що хитання цін в ті сезони стоять в меншій залежності від основного фактора — урожаю пшениці на південній півкулі, — хоч певна залежність, зокрема, щодо напрямку зміни цін, існує. Впливи цього основного фактора перехрещуються з певними тенденціями цін заховувати попередній рух (інерція цін) чи під впливом дальнішого з'ясування розміру врожаю північної півкулі, реагувати на невідповідні зміни цін в осені під впливом перших відомостей про врожай. Оскільки два останніх фактори зв'язані з психічними настроями на ринку, їх вплив виявляється менш стало.

* * *

В попередньому аналізі цін пшениці і факторів, що на них впливають, ми обмежилися впливом на ціни урожаїв чи світового, чи в певних районах. Ми не вводили в аналіз явищ міжнародної торгівлі пшеницею, хоч, очевидно, що світовий урожай впливає на ціни пшениці на світовому ринку (Ліверпуль, Англія) якраз через міжнародну торгівлю. В залежності від цього, потрібно

загальної		і часткової кореляції були;	
$r_{12} = -0.43$	$r_{12 \cdot 34} = -0.39$	$r_{1'2} = -0.34$	$r_{1'2 \cdot 34} = -0.28$
$r_{13} = +0.03$	$r_{13 \cdot 24} = +0.39$	$r_{1'3} = +0.32$	$r_{1'3 \cdot 24} = +0.46$
$r_{14} = +0.18$	$r_{14 \cdot 23} = +0.39$	$r_{1'4} = -0.09$	$r_{1'4 \cdot 23} = +0.37$

²⁴⁾ Дивись попередню примітку.

торкнутися певних фактів, що стосуються світового ринку пшениці та її міжнародного обороту.

Перш за все цікаво простежити, в якій залежності розмір міжнародної торгівлі пшеницею, стоїть до розміру світового врожаю. Знов же, звертаючи увагу не на тенденцію довготривалого руху, а на хитання розмірів міжнародної торгівлі з року на рік під впливом хитань урожаїв. Ми обмежуємо наш аналіз імпортом пшениці (враховуючи до нього і імпорт пшеничного борошна в перерахуванні на зерно) до Західної Європи. Але практично Західна Європа представляє майже цілий світовий ринок для пшениці, бо імпорт до інших країн (Бразилія, Єгипет, Японія та деякі менш значні ринки) складав лише невеликий відсоток від загального світового експорту пшениці.

Очевидно, що хитання розміру міжнародної торгівлі пшеницею залежить від стану урожаю пшениці з одного боку в країнах, що довозять пшеницю, з другого — в країнах експортуючих. Цікаво відмітити, що розмір загальної світової продукції пшениці (без розподілу на країни, що вивозять, і країни, що привозять), його хитання з року на рік, досить мало відбиваються на хитаннях розміру міжнародної торгівлі. Коррелятивна залежність між розміром загальної світової продукції пшениці і імпортом пшениці в Західну Європу*) невелика, вона міряється коеф. корр. рівним лише $+0.13$.

Цілковито інша картина виявляється, коли світову продукцію пшениці розподілити між країнами експортуючими (включаючи сюди всі головні експортуючі країни, як Сходу Європи, так і Північної Америки, Азії та країн південної півкулі) і країнами зах. європейськими, що пшеницю привозять.**). Розмір імпорту пшениці в Західну Європу стоїть в досить тісній коррелятивній залежності, як від урожаю пшениці в Західній Європі (коеф. корр. — 0.53) так і від урожаю в країнах експортуючих (коеф. корр. $+0.41$).

Коррелятивна залежність між розміром імпорту пшениці в З. Європу та урожаєм пшениці окремо в районі дефіцитному та окремо в районах експортуючих виявиться ще вищою, коли елімінувати вплив того факту, що між самими урожаєм в цих двох групах країн існує й деяка позитивна кореляція (коеф. корр. $+0.36$). Коли взяти за X_1 розмір імпорту пшениці в З. Європу, за X_2 — уро-

*) Взятий в розрахунок чистий імпорт (імпорт — експорт) пшениці і пшеничного борошна, перерахованого на зерно, по таких країнах; Австро-Угорщина, Німеччина, Бельгія, Данія, Гішпанія, Франція, Англія, Італія, Голандія, Португалія, Швеція, Швейцарія, Норвегія.

Дані про імпорт взяті за сільсько-господарські роки (серпень — липень) за період з 1892/3—1902/3 рр. з Broomhall's Corn Trade Yearbook за 1901 та за 1904 роки. На період 1902/3—1913/14 з Annuaire International de Statistique Agricole за 1911—12 та 1913—14 роки.

**) В останню групу включена і Угорщина. Хоч вона і була країною, що вивозила пшеницю, але оскільки вона входила в одні митні межі з Австро-Угорщиною, доводиться її включити в межі Західно-Європейського імпортного ринку.

жай пшениці в дефіцитному районі (З. Європі) і через X_3 — урожай в експортуючих районах, то коеф. часткової кореляції між імпортом до З. Європи, та врожаєм в З. Європі, елімінуючи залежність між урожаями в обох районах буде $r_{12.3} = -0.79$; коеф. корр. між імпортом до З. Європи та врожаєм в експортуючих районах, елімінуючи кореляцію між урожаями обох районів, буде $r_{13.2} = +0.76$.

Ще більша корелятивна залежність між розміром імпорту до Західної Європи та врожаєм, як в районі експортному, так і в районі дефіцитному, коли ці урожаї взяти як два окремих фактори і шукається залежність від них обох. Міру цієї залежності подає коефіцієнт сукупної (multiple) кореляції $R_{1.23} = 0.83$.

Таким чином, хитання світового урожаю пшениці взятого в цілому мало впливають на розмір міжнародної торгівлі пшеницею, але стан урожаю окремо в дефіцитному районі і окремо в районах експорту в значній мірі визначають розмір імпорту та експорту.

Імпорт пшениці в окремі країни в досить сильній мірі залежить від розміру внутрішнього врожаю пшениці цих країн. Так, для Німеччини відповідний коефіцієнт кореляції був -0.65 , для Франції -0.81 .

Розмір імпорту пшениці до З. Європи різно залежав від урожаю в окремих експортуючих районах. Значна корелятивна залежність була між розміром імпорту до З. Європи і врожаєм пшениці в Східній Європі (коеф. корр. $+0.45$), в той же час дуже мала корелятивна залежність була між імпортом пшениці до З. Європи і врожаєм пшениці в Північній Америці (коеф. корр. $+0.10$) і в країнах південної півкулі (коеф. корр. $+0.07$). Це з'ясовує до певної міри й відмічений раніш факт, що ціни пшениці на імпортих ринках (Ліверпуль, Берлін, Париж) знаходилися в більшій корелятивній залежності з урожаями в Сх. Європі, ніж в північній Америці. Хитання врожаю в Східній Європі в більшій мірі відбивалися на розмірах привозу пшениці в З. Європу, що і впливало безпосередньо на ціни.

Вище вже було відмічено, що урожаї жита порівнюючи мало впливали на зміни цін пшениці з року на рік на європейських імпортих ринках (і в Ліверпулі і в Берліні). Певне пояснення цього факту можна бачити в тому, що зміни врожаю жита в З. Європі мало впливали на попит на привозну пшеницю. Розмір імпорту пшениці до З. Європи знаходився в малій корелятивній залежності від урожаю жита там. Відповідний коеф. корр. був всього -0.14 . Але навіть ця мала корелятивна залежність могла бути посередньою з огляду на той факт, що урожаї жита і урожаї пшениці в З. Європі хитаються більш менш в одному напрямі. Корелятивна залежність між урожаями жита і пшениці в З. Європі перед війною мірялась коеф. корр. $+0.58$. Коли елімінувати вплив цієї кореляції між урожаями жита і пшениці, то часткова кореляція між урожаями жита та розміром імпорту пшениці в З. Європу виявлялась навіть невеликим коеф. кореляції $+0.24$. Нібито коли при-

пустити урожаї пшениці незмінними, то імпорт пшениці зростає при більших урожаєх жита. Таке відношення ще більш підкреслює, що зміна урожаю жита мало впливала на привіз до З. Європи пшениці. *) Очевидно, населення, що споживало пшеничний хліб, не змінювало своїх звичок під впливом короткотермінових відносних змін цін на жито і на пшеницю. Ми підкреслюємо цей факт, бо звичайно вважають, що урожай жита в З. Європі є фактор, який сильно впливає, як на зміни цін, так і на розмір імпорту пшениці. Наше дослідження показує, що перед війною такої великої залежності не відмічалось. Можливо, що в роки по війні, коли споживчі звичаї значно змінилися і були мало усталені, урожай жита в З. Європі більш впливав на привіз пшениці.

Наш висновок підтверджується ще й тим, що перед війною привіз пшениці до Німеччини також мало залежав від розміру врожаю жита в Німеччині. Між тим, Німеччина була, як великим продуцентом жита, так і споживачем житнього хліба. Коррелятивна залежність між імпортом пшениці до Німеччини і врожаєм пшениці там була, як уже одмічено вище, досить велика (коеф. корр. — 0.65). Між тим кореляція імпорту пшениці до Німеччини і внутрішнього урожаю жита, мірялася коеф. корр. рівним всього лише — 0.18, при чому і ця невелика негативна кореляція мусить вважатися посередньою, і була наслідком того, що урожаї жита і пшениці в Німеччині хитаються побільшості в одному напрямі.

Таким чином, можна резюмувати: розмір імпорту пшениці до З. Європи знаходиться в тісній коррелятивній залежності з врожаєм пшениці в самій З. Європі, а також з урожаєми пшениці в Східній Європі. Була порівнюючи мала залежність між розмірами імпорту та урожаєми пшениці в експортуючих заокеанських країнах. Мало впливали на імпорт пшениці до З. Європи також і урожаї жита в самій З. Європі. Що імпорт пшениці стояв у більшій коррелятивній залежності з продукцією пшениці на Сході Європи, ніж у Півн. Америці, почасти з'ясовується ріжним характером організації торгівлі збіжжям в кол. Росії (головний експортер Сходу Європи) і в Сполучених Штатах (головний експортер перед війною з Північної Америки). На цих відносинах ми зупинимось трохи нижче.

Оскільки тісна була коррелятивна залежність між цінами пшениці на світовому ринку (Ліверпуль) і розміром імпорту, видно з слідуєчого. Коли чистий імпорт пшениці за сільсько-господарський рік в З. Європу додати до врожаю пшениці в З. Європі за відповідний рік і порівняти обчислену таким чином масу пшениці, яка ставилася щорічно до розпорядимости споживачів З. Європи,

*) Коли елімінувати впливи коррелятивної залежності між урожаєми жита в З. Європі і урожаєми пшениці як в країнах З. Європи, так і в експортуючих пшеницю країнах, то тоді коефіцієнт часткової кореляції (другого ступня) між урожаєми жита в З. Європі та імпортом пшениці туди зведеться до нуля (коеф. корр. 0.00), що знову ж підтверджує відсутність впливу змін урожаїв жита на імпорт пшениці.

з пересічною річною ціною пшениці в Ліверпулі, то виявиться між ними дуже сильна корелятивна залежність (коєф. корр.—0.79), вища навіть, ніж між тими ж цінами і світовим урожаєм пшениці (коєф. корр.—0.73). Очевидно, якраз пшениця, що ставиться до розпорядимости споживання (місцевий урожай + чистий імпорт) є основним фактором, що впливає на ціни. Але корелятивна залежність між цінами та імпортом пшениці ще не визначає кавзального зв'язку в тому зміслі, що імпорт впливає на ціни. Є і протилежна кавзальна залежність: ціни на споживчих ринках впливають на розмір імпорту. З огляду на це треба ще далі провести аналіз цих взаємовідносин.

Цікаво відмітити, що абсолютна висота цін на світових імпортих ринках (Ліверпуль), нібито не впливає на розмір імпорту пшениці до 3. Європи. На протязі 1893—1913 рр. майже не було ніякої корелятивної залежності між цінами пшениці в Ліверпулі (пересічними за сільсько-господарський рік) і чистим привозом пшениці до 3. Європи (коєф. корр. +0.06). Більше того, коли з 21-річного періоду, для якого ця корелятивна залежність встановлювалася, виключити два роки — 1897 та 1898, на протязі яких дуже малий урожай в 3. Європі (1897) змінився добрим урожаєм (1898), то коєф. корр. між цінами пшениці в Ліверпулі і чистим привозом пшениці до 3. Європи з незначного позитивного змінюється навіть на досить значний негативний (—0.52). Цебто збільшення імпорту до Західної Європи відповідало частіш зменшенню цін в Ліверпулі (в порівнянні з попереднім роком). Дійсно імпорт і ціни пшениці змінювалися в протилежному напрямі (імпорт зростав, коли ціни падали і навпаки) на протязі 14 років з 21-го, тоді як в одному напрямі вони рухались лише на протязі 7 років (включаючи і р. 1897 та 1898).

Очевидно не абсолютна висота цін на імпортих ринках, а різниця між цінами на імпортих та експортих ринках була фактором, який впливав на розмір імпорту. Це до певної міри може бути ілюстровано вживанням методи часткової кореляції. Виявляється, що зростаючі ціни на імпортих ринках (Ліверпуль) асоціюються із збільшенням імпорту пшениці (в порівнянні з попереднім роком) до 3. Європи лише в тих випадках, коли на звищення цін на імпортих ринках впливає малий урожай в самій 3. Європі. Навпаки, коли зріст цін на світовому ринку, а себто і на імпортих ринках, викликається неврожаєм в країнах експорту, тоді високі ціни на імпортих ринках можуть асоціюватися і дійсно асоціюються із зменшенням імпорту, бо в країнах експорту ціни під впливом неврожаю зростуть ще більше.*) Відповідні твердження можна

*) Коли прийняти, що пересічні ціни в Ліверпулі за сільсько-госп. рік (серпень — липень) — X_1 ; чистий імпорт пшениці і пшеничного борошна (перерахованого на зерно) — X_2 ; продукція пшениці в Зах. Європі (дефіцитний район) — X_3 ; продукція пшениці в усіх експортуючих районах — X_4 , то тоді коєф. кореляції (загальної і часткової) між зазначеними факторами будуть такі;

зробити і щодо асоціації низьких цін в Ліверпулі зі змінами імпорту пшениці до З. Європи.

Оскільки є підстави припустити, що урожаї пшениці хитаються більше в країнах експортуючих (екстенсивна господарка), ніж в країнах, що пшеницю довозять (інтенсивне сільське господарство в З. Європі), то відділя зв'язується і те, через що частіш (14 років з 21) зниження цін в Ліверпулі збіглося заразом із зростом імпорту до З. Європи, чи звищення цін заразом із зниженням імпорту.

Аналіз корелятивних залежностей між розмірами міжнародної торгівлі пшеницею та світовим урожаєм пшениці (в цілому і по окремих районах) з одного боку, рівно ж, як корелятивних залежностей між розмірами міжнародної торгівлі пшеницею та її цінами на імпортних ринках (Ліверпуль) — з другого боку, в'ясував і потвердив попередній аналіз зв'язку безпосередньо між урожаєм та цінами. І ціни і розмір імпорту пшениці однаково можна вважати похідними явищами, що залежать від основного явища — світового врожаю та його розподілу по окремих продукційних районах.

* * *

В заключення аналізу взаємовідношень між урожаєм, цінами і міжнародною торгівлею пшеницею, зупинимось коротко на тому, в якій залежності стояли світові ціни пшениці і міжнародна торгівля

$r_{12} = + 0.06$	$r_{12 \cdot 3} = - 0.48$	$r_{12 \cdot 34} = - 0.08$
$r_{13} = - 0.68$	$r_{12 \cdot 4} = + 0.46$	
$r_{14} = - 0.64$	$r_{14 \cdot 3} = - 0.58$	
$r_{23} = - 0.53$	$r_{23 \cdot 1} = - 0.66$	$r_{23 \cdot 14} = - 0.73$
$r_{24} = + 0.41$	$r_{24 \cdot 1} = + 0.58$	$r_{24 \cdot 13} = + 0.67$
$r_{34} = + 0.36$	$r_{24 \cdot 3} = + 0.67$	

Коефіцієнт часткової кореляції $r_{12 \cdot 4} = + 0.46$ є позитивний, себто високі ціни пшениці в Ліверпулі асоціюються частіш зі збільшенням імпорту, чи низькі ціни зі зменшенням експорту, коли припустити врожай в експортуючих країнах (X_4) незмінним. Навпаки коеф. часткової кореляції $r_{12 \cdot 3} = - 0.48$ є негативний, себто, коли припустити, що урожаї в Зах. Європі (X_3) незмінні, звищення цін в Ліверпулі асоціюються частіш зі зменшенням привозу пшениці до Зах. Європи і зниженням цін зі зростом привозу пшениці.

Коеф. часткової кореляції $r_{12 \cdot 34} = - 0.08$, що показує безпосередню корелятивну залежність між цінами пшениці в Ліверпулі та імпортом пшениці до Зах. Європи, елімінуючи їх асоціацію з урожаєм, як в Зах. Європі, так і в країнах експорту, є дуже малий, що теж вказує, як і коефіцієнт загальної кореляції $r_{12} = + 0.06$, що безпосереднього зв'язку між абсолютною висотою цін в Ліверпулі та імпортом пшениці до Зах. Європи немає.

Навпаки, коеф. часткової кореляції $r_{23 \cdot 14} = - 0.73$ та $r_{24 \cdot 13} = + 0.67$ вказують на те, що незалежно від цін в Ліверпулі є велика кореляція між імпортом пшениці до Зах. Європи і урожаєм, як в самій Зах. Європі, так і в країнах експорту. Від урожаїв же залежать і ціни пшениці в Ліверпулі, на що вказують коеф. кореляції $r_{13} = - 0.68$ та $r_{14} = - 0.64$.

Таким чином, можна прийти до такого висновку. Основними факторами, що впливають і на хитання цін і на хитання імпорту та експорту є урожаї в країнах експортуючих та дефіцитних. Ціни ж пшениці і розмір міжнародної торгівлі нею вже є похідні фактори від факторів основних, як рівно ж є посередньою і корелятивна залежність між ними.

нею в кол. Росії (включно з Україною) та в Сполучених Штатах Півн. Америки, — країнах, що перед війною були головними продуцентами пшениці на світовий ринок.

Перш за все треба відмітити, що розмір експорту*) пшениці з зазначених країн не однаково залежав від хитань внутрішнього урожаю. Для Росії з Україною відмічалася дуже тісна корелятивна залежність між розміром експорту і внутрішнім урожаєм, вона мірялася коефіцієнтом кореляції рівним $+0.77$. Великий урожай ішов у супроводі великого експорту і навпаки. Така ж залежність була, розуміється, і в сполучених Штатах, але виявилася вона далеко менш різко. Відповідний коефіцієнт кореляції був $+0.49$ **) Уже з цього видно різницю в пануванні стихії чи організованості.

Але розмір внутрішнього врожаю в кол. Росії впливав сильно не лише на розмір експорту, а й на висоту цін пшениці на внутрішніх ринках, тоді як ціни пшениці на внутрішніх американських ринках, як відмічено було, роками знаходилися в далеко меншій корелятивній залежності від внутрішнього врожаю, а відбивали більше стан загального світового врожаю. Корелятивна залежність між цінами пшениці в Саратові***) і продукцією пшениці в кол. Росії (включно з Україною) мірялася (за період 1893—1913) коефіцієнтом кореляції рівним -0.75 , тоді як корелятивна залежність між тими ж цінами в Саратові і загальнo світовим урожаєм була значно менша (коэф. корр. — 0.34).

Інше положення було в Сполучених Штатах. Там корелятивна залежність між ціною твердої озимої пшениці в Канзас Сіті (№2 Hard Winter Wheat, best-yellow) та урожаєм пшениці в Сполучених Штатах (за період 1892—1913) мірялася коэф. корр. рівним лише -0.41 , тоді як кореляція тих же цін з світовим урожаєм виказувалася коефіцієнтом кореляції рівним лише -0.64 . Такі ж відно-

*) Експорт з Росії взятий за сільсько-господарський рік (серпень — липень). За період 1892/3—1902/3 дані взяті з Broomhall's Corn Trade Year-book за 1901 та 1904 р.р.; за період 1903/4—1913/14 з Annuaire International de Statistique Agricole за 1911—12 та 1913—14 роки. Експорт пшениці з Сполучених Штатів за с.-г. рік (липень — червень). Дані взято з U.S. Dept. of Agriculture Statistical Bulletin № 12 р.р. 44—45. 1926.

Експорт взятий чистий (експорт — імпорт): експорт пшеничного борошна перераховано на зерно.

**) Коэф. часткової кореляції між розміром експорту та внутрішнім урожаєм, елімінувавши вплив асоціації внутрішніх урожаїв з урожаєм в Зах. Європі, були для Росії $+0.82$, для Сполучених Штатів $+0.51$, себто теж підтверджують більшу залежність експорту з Росії від хитань урожаю, ніж то було в Америці.

***) Для прикладу взято Саратов, як один з великих ринків в районі, що постачав пшеницю і на експорт і на внутрішні російські ринки. Українські головні ринки пшениці знаходилися в портах, через це ціни там не були так показові для характеристики внутрішніх цін. Ціни по Саратову згідно «Свода товарных цен на внутренних рынках» взяті з статті Н. С. Четверикова. «Связь хлебных цен с урожаями». «Вопросы конъюнктуры» т. I, вып. I. стор. 105. табл. I.

шення були і для цін ярової пшениці в Мінеаполісі (№ 1 Northern Spring Wheat), їх кореляція з внутрішнім урожаєм Сполучених Штатів виказувалася коеф. кореляц. — 0.48, з світовим урожаєм — коеф. корр. — 0.68.

З огляду на те, що експорт пшениці з Росії знаходився в сильній корелятивній залежності від внутрішнього врожаю, а ціни на внутрішніх ринках знаходилися в негативній кореляції з внутрішнім урожаєм, експорт пшениці виявляв сильну негативну кореляцію з внутрішніми цінами. Експорт збільшувався при зниженні внутрішніх цін і навпаки. Коефіцієнт кореляції між розміром експорту з Росії (включаючи й український експорт) та ціною на внутрішньому ринкові в Саратові був — 0.71. Для Сполучених Держав хоч негативна корелятивна залежність між експортом і внутрішніми цінами теж існувала, але вона була далеко менш різко виявлена. Коеф. корр. між розміром експорту пшениці із Сполучених Держав та цінами твердої озимої пшениці в Канзас Сіті був всього — 0.30, а з цінами ярової пшениці в Мінеаполісі — 0.27. Це вказує на те, що експорт пшениці з Сполучених Держав змінювався не завжди в залежності від внутрішніх цін та врожаїв, а залежав і від стану зовнішнього року, тоді як в Росії він диктувався головно станом внутрішніх цін під впливом місцевого врожаю.

Це виявляється відношенням розміру експорту з обох країн до цін пшениці на імпортному англійському ринку (в Ліверпулі). Експорт пшениці з Сполучених Штатів виказував хоч невелику, але всепозитивну кореляцію з цінами пшениці в Ліверпулі (коеф. корр. +0.13), тоді як експорт пшениці з Росії зовсім не корелював з цінами пшениці в Ліверпулі (коеф. корр. — 0.01).

Останню взаємозалежність треба з'ясувати далі, вживаючи методу часткової кореляції. Оскільки розмір експорту залежить головно від різниці цін в країнах імпорту та експорту, то щоб встановити зв'язок експорту лише з цінами імпортних ринків, або лише з цінами ринків експортних, треба знайти часткові коеф. кореляції експорту з одними з цих цін, виключаючи впливи корелятивного зв'язку між цінами експортних та імпортних ринків.

Коеф. часткової кореляції між експортом з Росії та цінами пшениці в Саратові, елімінувавши корелятивну залежність між цінами в Саратові та цінами в Ліверпулі, був — 0.78. Коеф. часткової кореляції між експортом з Росії та цінами пшениці в Ліверпулі, елімінувавши вплив цін в Саратові, був рівним + 0.48. Таким чином, коеф. часткової кореляції виявляють, що експорт пшениці з Росії не лише диктувався внутрішніми умовами, а до деякої міри відповідав і на умови ринків імпортуючих країн. При однакових внутрішніх відношеннях експорт зростає при звищенні цін пшениці на Ліверпульському ринкові. Це цілком природне явище. Але всеж пануючим фактором були внутрішні ціни та внутрішній урожай, бо кореляція з ними була тіснішою.

Такі ж самі залежності існували між експортом пшениці з Росії і цінами пшениці на берлінському ринкові, тільки ще в більш різкій формі. Коефіцієнт загальної кореляції між експортом пшениці з Росії і берлінською ціною пшениці вказує навіть на існування негативної кореляції (коеф. кор. = -0.15) себ-то зріст експорту з Росії збігався із зниженими цінами пшениці в Берліні. Часткова кореляція з'ясовує відношення краще. Коеф. часткової кореляції між експортом пшениці з Росії та цінами пшениці в Берліні, виключаючи вплив цін на внутрішніх ринках (в Саратові), був $+0.54$, себто при одинакових умовах на внутрішніх ринках ціна на берлінському ринку збігалася зі зростом експорту з Росії. Але і тут коеф. часткової кореляції між експортом з Росії і цінами на внутрішньому ринкові (Саратов), коли елімінувати вплив цін в Берліні, був значно більший -0.80 . Таким чином і тут переважав вплив цін на внутрішніх ринках. Перевага ця була остільки велика, що експорт зростає частіш, коли ціни в Берліні знижувались. Себто експорт був примусовий, а не в залежності від рівня ціни на зовнішніх ринках. Навпаки, він почасти впливав на зниження цін на зовнішніх ринках.

В Сполучених Штатах Америки часткова кореляція між експортом пшениці та цінами пшениці на внутрішніх ринках (Канзас Сіті), елімінувавши вплив цін в Ліверпулі (коеф. часткової кореляції -0.63), була майже однакової сили, як і часткова кореляція між експортом та цінами в Ліверпулі, в припущенні незмінності цін на внутрішніх ринках (коеф. часткової кореляції $+0.59$).*) Себто для Америки експорт пшениці в однаковій мірі залежав, як від цін на внутрішніх ринках, так і на ринку зовнішньому (в Ліверпулі). Цього й можна було чекати, оскільки ціни пшениці на внутрішніх ринках в Сполучених Штатах в такій же мірі залежали від світової продукції пшениці, як і ціни Ліверпульські. Там не почувалося, що експорт диктується умовами врожаю, а обставинами цілого світового ринку пшениці. В цьому очевидно теж виявилась організованість американського збіжжового ринку.

Коли до цього додати, що ціни пшениці на внутрішніх американських ринках знаходилися в тісній корелятивній залежності з цінами ліверпульськими (для цін озимої пшениці в Канзас Сіті відповідний коефіцієнт корр. був $+0.77$, для цін ярової пшениці в Мінеаполісі $+0.71$), ніж ціни на внутрішніх російських ринках (Саратов) з цінами ліверпульськими (коеф. корр. $+0.44$), то виявиться досить цікава картина різності позицій обох країн на світовому пшеничному ринкові.

Ліверпульські ціни пшениці залежали більше від урожаю пшениці на Сході Європи, ніж від урожаю пшениці в Південній Америці, бо кожне хитання урожаю на Сході Європи викликало відповідне хитання в експорті на західно-європейські ринки,

*) Ціни ярової пшениці в Мінеаполісі вказують такі ж самі взаємовідношення до експорту пшениці з Америки, як і ціни озимої пшениці.

тоді як певна організованість збіжжового ринку Америки приводила до того, що експорт не був так залежний від стихії врожаю. Східньо-європейський урожай, впливаючи на експорт диктував до певної міри ціни на З.-європейських імпортних ринках. Північно-американський експорт стежив за цінами на західньо-європейських ринках. Відділя більша кореляція цін пшениці на внутрішніх ринках Америки, як з цінами Ліверпульськими, так і з світовим урожаєм і менша кореляція з цими факторами цін на внутрішніх російських ринках. Східньо-європейська стихія (урожай) впливала на ціни світового ринку, до яких мусіла пристосуватись і американська організована торгівля. В цьому полягала і міжнародна небезпека від неорганізованости російського ринку.

До цього приводили і господарський стан сільського господаря на Сході Європи, його постійна потреба в грошах в осени і стан самої торгівлі збіжжям, що була бідна капіталами. Зокрема це треба віднести до південної української хлібної торгівлі, що «демократизувалась» під впливом розвитку залізничного транспорту. Спричинялася до цього і нерозвиненість складочного діла на Сході Європи, в порівнянні з розвинутою елеваторною системою Північної Америки. Всі ці обставини приводили до того, що східньо-європейський урожай, чи то викидався зразу по дешевих цінах на зовнішні ринки, коли стихія посилювала добрий урожай, чи експорт різко скорочувався, коли врожай був малий. І не без залежності від стану зовнішнього ринку. Схід Європи диктував ціни пшениці на світовому ринку не через свою силу і організованість, а через свою слабкість та неорганізованість.

* * *

Переведений аналіз цін пшениці та їх залежності від різних факторів, вживаючи методи кореляції, дозволив нам прийти до цілого ряду висновків, яких не можна було б одержати, вживаючи менш точної методи. Деякі з залежностей, розуміється, могли б бути виявлені і методом більш грубою, але методи кореляції дозволили встановити в таких випадках не лише існування залежності, але й дати певну міру щільності цієї залежності. Примінення методи часткової кореляції дозволило виявити залежності між поодинокими факторами і тоді, коли вони затемнювались іншими впливами і без вживання цієї методи зовсім не могли б бути виявлені. Розуміється, зроблені нами висновки треба приймати з певними застереженнями, як з причин, що взагалі обмежують застосування корелятивної методи, так зокрема і з огляду на те, що ряди, кореляція між якими встановлювалась, порівнюючи короткі (переважно за період 1890—1913 р.р., себто по 24 члени, а як коли навір за період коротший 1892—1913 або 1893—1913), з огляду на це можливі помилки самих коефіцієнтів кореляції досить великі (для коеф. 0.50 при 24 членах ймовірна помилка рівняється 0.10), навіть при припущенні нормальної кореляції. Так що лише більш менш

значні коефіцієнти кореляції (що перевищують 0.30) можна вважати за ознаку існування корелятивного зв'язку. З другого боку, лише досить значна різниця між коефіцієнтами кореляції може вважатися показником того, що в одному випадку корелятивна залежність тісніша, ніж у другому.

Але не дивлячись на всі ці обмеження ми сподіваємось, що виявлені нами методом кореляції залежності, вказують на певні реальні взаємовідношення відповідних факторів. Цікаво ще відмітити те, що аналіз статистичних матеріалів, як про врожаї, так і про міжнародню торгівлю пшеницею і про ціни її ні разу не виявив певних суперечних висновків. Всі різниці взаємовідношень могли завжди бути з'ясовані певними фактичними відношеннями. Це до певної міри може вказувати на якість статистичних матеріалів. Не дивлячись на критику, як статистики урожаїв, так і статистики цін і міжнародньої торгівлі, приходить визнати, що матеріали ці досить точні, щоб заслуговувати прикладення до їх аналізу більш точних статистичних метод.

Все це дає нам підстави сподіватись, що пророблена нами праця має не лише значіння аналізу певного конкретного ринку і встановила певні конкретні взаємовідношення між цінами пшениці і різними факторами, що на них впливають, і цим додала дещо до обмеженого покищо числа праць по емпірико-статистичному аналізу цін, але що вона має також і певне методологічне значіння.

5.VI 1928 року.

Подєбради.

З М І С Т

OBSAH — TABLES DES MATIÈRES — INHALTSVERZEICHNISS

Стор.

1. Проф. С. Бородаєвський. Сільсько-господарський кооперативний кредит в Чехословацькій Республіці..... 1
 Prof. S. Borodajevskyj. Zemědělsko-družstevní úvěr v Československé republice.
 Prof. S. Borodaěwsky. Le crédit coopératif agricole en Tchécoslovaquie.
 Prof. S. Borodajewskyj. Der landwirtschaftlich-genossenschaftliche Kredit in der Tschechoslowakei.
2. Доц. О. Боцьковський. Кара на смерть до війни..... 18
 Doc. O. Bočkovskyj. Trest smrti před válkou.
 Prof. agr. O. Botchkovsky. La peine de mort avant la guerre.
 Doc. O. Botschkowskyj. Die Todesstrafe vor dem Kriege.
3. Проф. С. Гольдельман. Нариси по теорії акційного підприємства 32
 Prof. S. Goldelman. Nástin k dějinám akciových podniků.
 Prof. S. Goldelman. Esquisses sur la théorie des sociétés par actions.
 Prof. S. Goldelman. Grundzüge der Theorie der Aktienunternehmung.
4. Доц. М. Добриловський. До питання про вплив господарської кон'юнктури на надходження державних податків..... 54
 Doc. M. Dobrylovskyj. K otázce vlivu hospodářské konjunktury na postup státních daní.
 Prof. agr. M. Dobrilovsky. De l'influence de la conjoncture économique sur le rendement des impôts d'état.
 Doc. M. Dobrylowskyj. Zur Frage über den Einfluss der Wirtschaftskonjunktur auf die Eingänge der Staatssteuern.
5. Проф. Р. Лащенко. Вінець дівочий (crinile), як інститут литовсько-українського права..... 86
 Prof. R. Lašchenko. Vinec divočyj — jakožto zřízení litevsko-ukrajinského práva.
 Prof. R. Lachtchenko. L'innocence des fillettes dans le droit ukraino-lithuanien.
 Prof. R. Laschtschenko. Der Jungfrauenkranz, als Institution des litauisch-ukrainischen Rechts.
6. Проф. О. Мицюк. Усупільнення земельної власності після світової війни..... 101
 Prof. O. Mycjuk. Sespolečňování pozemkového vlastnictví po válce.
 Prof. O. Mitsuk. La socialisation de la propriété foncière après la guerre mondiale.
 Prof. O. Myziuk. Die Vergesellschaftlichung des Bodenbesitzes nach dem Weltkriege.
7. Доц. В. Садовський. Проблема індустріалізації в народньому господарстві УССР..... 117
 Doc. V. Sadovskyj. Problém industrialisace v národním hospodářství U. S. S. R.
 Prof. agr. W. Sadowsky. Le problème de l'industrialisation dans l'économie populaire de U. S. S. R.
 Doc. W. Sadowskyj. Das Industrialisierungsproblem in der Volkswirtschaft der U. S. S. R.
8. Лект. В. Сапіцький. До історії економічної думки на Україні. (Микола Зібер)..... 142
 Lektor V. Sapickyj. K dějinám národohospodářské myšlenky na Ukrajině. (Mikola Ziber).
 Chargé des cours V. Sapitsky. De l'évolution des idées économiques en Ukraine. (Nicolas Ziber).
 Lektor V. Sapitzky. Zur Entwicklung des oekonomischen Gedankens in der Ukraine. (Mykola Sieber).
9. Проф. В. Тимошенко. Ціни пшениці та фактори, що на них впливають..... 163
 Prof. Dr. V. Tymosenko. Ceny pšenice a činitelé, jež mají na ně vliv.
 Prof. W. Timochenko. Les prix du froment et les mobiles les influençants.
 Prof. W. Tymoschenko. Die Weizenpreise und ihre Beeinflussungsfaktoren.

ЗАПИСКИ УКРАЇНСЬКОЇ ГОСПОДАРСЬКОЇ АКАДЕМІЇ В ЧЕХОСЛОВАЦЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ.

Том I.

1927 р.

З М І С Т.

Передмова. — Проф. *Б. Іваницький*. Основні типи лісових займищ та лісових формацій на території, заселеній українським народом. — Лект. *І. Мазепа*. Типи полонин Підкарпатської Русі. — Доц. Др. *Ю. Русов*. Мускулатура *Zeus faber* L. (Петрової риби), як зразок мало спеціалізованої компресіформної риби. — Проф. *В. Чередиєв*. Анатомія насіннєвої оболонки насіння синього люпину (*Lupinus angustifolius*) та її роля в процесі набухання та проростання. — Проф. *Л. Бич*. З сучасних тенденцій в господарстві французької самоуправи. — Проф. *В. Біднов*. З історії грошових знаків на Україні. — Проф. *С. Бородавський*. Принципи кооперативного законодавства. — Доц. *О. І. Боцьовський*. Націологія й націографія, як спеціальна соціологічна дисципліна для наукового дослідження нації. — Проф. *С. Гольдельман*. Нарис по теорії акційного підприємства. Акціонер, як кредитор. — Доц. *М. Добриловський*. Оподаткування селянських господарств на Радянській Україні. — Доц. *К. Коберський*. Підприємство, як організм. — Проф. *Р. Лащенко*. Український «копний» процес (по карній справі) на одному прикладі. — Лект. Др. *Мод. Левицький*. Особливості української звучні в порівнянні з московською. — Проф. *Б. Мартос*. Класифікація кооперативів. Проф. др. мед. *Б. Матюшенко*. Проблеми дідичності туберкульозу. — Проф. *О. Мицюк*. Форма і значіння селянських рухів. — Доц. *В. Садовський*. До поняття економічного району. — Проф. Др. *В. Старосольський*. Внутрішня форма слова в соціологічній термінології (методологічні uwagi). — Доц. *Л. Шрамченко*. Українське, білоруське та грузинське студентство на високих школах в Чехословацькій Республіці. — Проф. *Ф. Щербина*. Класифікація потреб населення в світлі бюджетових даних. — Доц. *М. Вікул*. До диференціації поняття індивідуум. — Доц. *Л. Грабина*. Геодезійні фрагменти в Україні та їх упорядкування. — Доц. *С. Комарецький*. До оксидації станойона. — Доц. *Б. Лисинський*. Характеристика різних систем електричних ліній з точки погляду економії електропровідного матеріалу. — Доц. Др. *С. Романовський*. Замкнуті криві без подвійної точки. — Проф. *І. Шовгеніє*. Механічна подібність в гідротехніці. *Частина офіційна*.

**Склад видання: Poděbrady Lázně,
Ukrajinská Hospodářská Akademie.**

Накладом Української Господарської Академії в ЧСР.

Друковано 600 прим.

»Legiografie«, Praha-Vršovice, Sámova 665.